

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

K

9737

319930245

COBISS •

SENCA AJDOVSKEGA GRADCA

JANKO PLETERSKI

J. PLETERSKI SENCA AJDOVSKEGA GRADCA

"Tretji je bil strelec, da
je zadel zvezdo na nebu."

*(Pet bratov. Slovenska
Ljudska pravljica)*

Kentaver - lokostrelec,
sponka, Brdo na Bledu,
7.- 8. stoletje.

*(Risba: Dragica
Knific - Lunder)*

1.700

1.785 4)

SENCA AJDOVSKEGA GRADCA

O SLOVENSKIH IZBIRAH
V RAZKLANI EVROPI

JANKO PLETERSKI

LJUBLJANA 1993

9737

N 19-05-1993

/245

"Sam Črtomir se z majhnim tropom brani,
bogov ne more rešit slavnih staršev
in ne pred smrtjo ohranit tovaršev

...

in mi povej, al ni Črt najbolj jezni
njih Bog, ki kličeš ga Boga ljubezni?

...

Valjhun ravna po svoji slepi glavi,
po božji volji ne, duhovni pravi."
dr. France Prešeren, Krst pri Savici, 1836

*

"Ko so zmagali, se je pričelo v resnici
neusmiljeno preganjanje komunardov . . .

Na tisoče so jih vojaki pomorili brez
vsake preiskave . . . preganjanje, ki se
ne da opravičiti, pač pa razlagati."

dr. Janez E. Krek, Socializem, 1901.

*

"Ne oziraje se na osebni odnos posameznih
državljanov ali posameznih njihovih
skupin do dogajanj v preteklosti, ki je
stvar njihovega prepričanja, je treba
izhajati iz dejstva, da se je zgodovina
dogodila, da je spremeniti ni mogoče . . ."

Predsedstvo SR Slovenije, 5. marca 1990

*

"Presojati in razlagati dejstva in dogodke
v okviru tedanjega časa in tedanjih razmer
ob čim jasnejšem ugotavljanju vzročnih
povezav in različnih vplivov na osebe in
njihove odločitve ter usodne dogodke
vojnih in povojnih let."

*Slovenska pokrajinska
škofovska konferenca, 13. marca 1990*

UVOD

V knjigi so zbrani spisi, nastali v letih 1990 - 1992 o nekaterih vprašanjih naše preteklosti, ki so se tako nujno odprla potem, ko je v Sloveniji prevladalo skupno stališče, da se mora prihodnost naroda utemeljiti na svobodnem državljanu in narodni samoodločbi, brez vseh ideoloških omejitev. Zamisel o državljanski in narodni spravi, ki je bila ob tem splošno priznana kot nujnost, je sprožila toliko polemičnih razpravljanj zlasti o našem dogajanju v letih 1941-1945, da je zgodovina z njimi bila dobesedno zasuta. Istočasno je v zgodovinskem toku prišlo, vsem na očeh, do takšnega globokega preloma, do tako nepovratnega prehoda iz ene dobe v drugo, da je za vsakogar med zgodovinarji, posebno pa za tiste, ki so se formirali v prejšnji dobi, postalo nujno in možno, da z nove razdalje premotrijo to politično tako aktualizirano preteklost. Takšno nujnost sem občutil tudi sam in poskusil sem ji kolikor mogoče zadostiti. Težišče mojega dotedanjega dela je bilo na 19.stoletju. Zato večidel nisem bil v položaju, da bi preverjal svoje stare domneve in dognanja. Mnoge stvari sem moral vzeti prvič v roke. Ali je bilo vredno truda, bo presodil bralec. V knjigi mu te spise ponujam zbrane, da mu presojajo olajšam. Prepričan sem, da to ima svoj smisel, ne toliko zaradi tistega, do česar sem prišel, temveč bolj zato, ker so vprašanja, o katerih sem pisal, toliko pomembna, da je treba vedeti za vsa mnenja. Moj razlog za tako knjigo je žal tudi v tem, da si kakega novega, širše zastavljenega temeljnega raziskovanja na tem območju, ne morem več prisoditi. Naj bo, takšna kot je, tudi dokument dometa pisca kot pripadnika svoje generacije in neke njene ideje.

Posamezni spisi so nekoliko dopolnjeni. Besedilo sem v celoti skušal

izboljšati. Pustil pa sem pri vsakem spisu navedbo, kje in kdaj je bil objavljen v prvem ubesedenju. V knjigo jih nisem razvrstil po času nastanka, razen prvih dveh. Ta dva nista le najbolj zgodnja, temveč lahko pomenita nekakšen uvod v poznejša razpravljanja. Saj še nista rezultat nekih mojih novih raziskovanj, temveč izražata tisto, s čimer sem tako delo začel. Naprej si spisi sledijo tematsko. Z njimi gotovo nisem vse tematike izčrpal. Še daleč ne. Mislim pa, da vsi, vzeti skupaj, vendarle omogočajo, da človek zazna celoto. Trudil sem se, da bi ta celota bila vpeta v širše dogajanje Evrope tistega časa. Prav takšna lastnost zadnjega spisa je razlog, da sem ga vključil za sklep knjige.

Čisto odveč bi bilo, če bi hotel lastne spise v uvodu komentirati. Zdi pa se mi upravičeno, da bralca opozorim že vnaprej na neko moje izhodišče in omejitve v metodi. Bralec bo opazil, da nisem prisojal odločilnega pomena vprašanju, s katerim zgodovinskim imenom moramo ali smemo imenovati posamezne pojave. Nisem šel na terišče razpravljanj o tem, ali je še dovoljeno uporabljati za nedvomno dogodeni slovenski bojni odpor proti okupantom v letih 1941-1945 udomaćeni izraz "narodnoosvobodilni boj - NOB", ali ne. Kakor se je izkazalo na lanski "Dragi", znanem srečanju slovenskih izobražencev od vsepovsod, ki ima zdaj res že čedno tradicijo, so namreč nekateri udeleženci kot merilo za "znanstvenost" in "demokracičnost" zahtevali od referenta, da o slovenskem odporu ne bi smel govoriti kot o "narodnoosvobodilnem boju". To bi naj bila menda ideološka oznaka nečesa, kar je bilo le revolucija. Pri tem še puščajo nerešeno vprašanje, kako bi se naj ta revolucija v zgodovini ustrezno označila.

Danes prevladuje pri nekaterih nagnjenost govoriti (v nasprotju s slovenskim pravopisom) o "bolševistični" revoluciji. Najbolj reprezentativno delo iz Rima in Buenos Airesa o tem dogajanju, obe knjigi Staneta Kosa (psevdonim za Nikolaja Jeločnika) pa je bilo pred desetletjem naslovljeno "Stalinistična revolucija na Slovenskem". Take terminološke tančine izražajo, da ti avtorji (nehote) dopuščajo, da obstajajo znotraj tipov socialističnih revolucij neke vsebinske razlike. Predvsem pa te tančine izpričujejo njihovo prizadevanje, da bi vselej našli tisto

poimenovanje, ki je trenutno na najslabšem glasu in je politično najbolj udarno.

Izjemo sem napravil v vprašanju, ali naj v današnjem znanstvenem pisanju o sicer nesporno dogodeni prostovoljni politično-policijski in vojaški kolaboraciji uporabljamo poljudno obtoževalno oznako "narodna izdaja", ali pa jo naj izključimo in uporabljamo njej nasprotno, opravičevalno oznako - "protirevolucijska državljanska vojna". Edino ob tem vprašanju sem poskusil najti način izražanja, ki znanstveno ne bi smel biti sporen, ki pa ne bi tako očitoval in metodološko osamljal tiste obtožbe, ki nasprotnike odpora in revolucije Osvobodilne fronte izključuje iz naroda, ne le po njihovih dejanjih, temveč tudi po njihovih namerah. Na vprašanje, ali se oboje, dejanja in namere, da do kraja ločiti in ali je vendarle umestno vztrajati na analitičnem ločevanju, je Slovence že zdavnaj opozoril Valentin Vodnik, ko jim je prevedel neko Demostenovo zgodbo. Ostala je sicer v rokopisni zapuščini, a jo je Fran Wiesthaler še pravi čas objavil, da je lahko pomenila Slovincem svarilo ravno tedaj, ko se je v njihovi zgodovini začelo tisto sto let gojeno in stopnjujoče se zmagoslavje ideologij in njihovih strank nad narodom, ki ga še danes kruto občutimo. Ne bo zato odveč, če zgodbo še enkrat preberemo.

Entikrat in Lasten, izdajavca Olinčkiga grada, tožita Bilipu Makdonskimu kralu, de jih njegovi vojaki z' izdajavci pitajo. Kral jima reče: Poterpita. Makdonski vojaki so še preveč zarobljeni, vsako reč po svojimu imenu kličejo.

(Valentina Vodnika Izbrani spisi. Uredil Fr. Wiesthaler. "Slovenska Matica", Ljubljana, 1890, 309.)

V današnji in jutrišnji Sloveniji pač ne želimo biti "preveč zarobljeni". Pa treba je tudi upoštevati dejstvo, da je ravno naše stoletje spoznalo, da postaja načelo zvestobe toliko bolj vprašljivo, kolikor bolj izginjajo njegovi posamezni nosilci in jih nadomeščajo institucije. Domovina je za mnoge postala istovetna s političnim sistemom. Tako relativizira pojem narodne izdaje Margret Boveri v svojem fundamentalnem in

znamenitem delu "Izdajalstvo v XX.stoletju". Toda obenem odgovarja pritrdilno na kritično vprašanje Gola Manna, ali se je zgodovinarju po tolikih letih res še potrebno postavljati na eno stran, ko gre za odpor ali za kaj drugega. Margret Boveri meni, da je to potrebno. "Kajti ne gre samo za to, da ugotovimo, kaj je bilo - naša naloga je tudi, preiščati o tem, kaj naj bo."

Izraz "Narodnoosvobodilni boj - NOB" je v politični rabi, celo zlorabi, dolgih desetletij, nedvomno dobil pridih izključujočega političnega gesla. Kar je škoda. V znanstveni rabi, iz katere naj črpa zavest sodobnega Slovence in posebno še državljana Slovenije pa mora obveljati dejstvo, da se je v letih vojne, sovražne zasedbe njegove legalne države in uničevanja slovenskega naroda, dogodil bojni odpor tega naroda. Dogodilo se je tolikanj resnično in tolikanj široko udejanjeno vojskovanje naroda proti zaslužnjevalcem in uničevalcem, kakor ga ta narod še nikoli poprej ni poznal in kakršno ima tudi pri drugih, večjih in bolj uveljavljenih narodih le malo primerjav. "Narodnoosvobodilni boj" je v tistih letih v svojem stvarnem bistvu bil osvobodilni boj naroda. S tem, da je bil zvezan z revolucijo, bodisi narodno, bodisi socialno, ni prenehal to biti. Kakor tudi prostovoljna oborožena kolaboracija ni prenehala to biti, četudi se je uprla revoluciji. Oboje je med seboj vzročno povezano ves čas in v obeh smereh, drugo drugemu je vzrok in nasledek. Oboje je danes pojav v slovenski zgodovini, ki z njim narod mora shajati. To bo zmogel lažje, če bo oboje dodobra poznal, sprejemal kot del svoje zgodovine pa vendar razpoznaval tisto, kar bilo je za narod in za razmerja državljanov do njega, v tistih letih bistveno.

To tudi današnjemu rodu, ki se hoče neobremenjen lotevati vprašanj sodobnega življenja in se noče prepustiti pridigarjem minulih spopadov, ne more biti težko.

Porevolucijski, "postmoderni" čas, načeloma zavrača vsakršno ideološko spočeto, odrešeniško spreminjanje družbe, saj odreka družbo določujočo vlogo že ideologijam samim. Zato odreka revoluciji in nasprot-

ni revoluciji upravičenost tudi za nazaj, posebno še, če gre za upravičevanje njunih krvavih dejanj, storjenih v imenu teh ali onih višjih interesov. Šteje jih za zločine proti človeštvu. Vse to je danes tako in zgodovinska izkušnja govori, da je prav, da je tako. Vendar to ne pomeni, da pušča takšen novi čas narod (in zgodovinarja) brez širše veljavnih meril za razpoznavanje, razločevanje in vrednotenje tistih razmerij med posameznikom in skupnostjo, med posameznikom in narodom, med državljanom in državo, ki so bila bistvena nekoč. Kajti bistvena so tudi v postfašistični in postrevolucijski, "postmoderni", demokraciji.

Prav najnovejša naša izkušnja kaže, da niti trezni in sebično udobni postmoderni čas ne more mirno sprejeti zunanje intervencije, ki nasilno posega v notranja vprašanja naroda, v njegovo samoodločanje. Tako je pokazala vojna za Slovenijo v letu 1991. Tudi danes torej odpade upravičenost kolaboracije z napadalcem v imenu višjih ciljev. Zrel narod mora vsa svoja nasprotja dognati znotraj sebe, na način, ki je primeren postmodernemu času.

Ali mu zgodovinopisje sploh more pri tem kaj pomagati? Ali ni odveč še kar naprej govoriti o zgodovini kot učiteljici življenja? Spomnimo se, da vsebuje tolikokrat ponovljeni Ciceronov izrek v istem dihu še bistveno dopolnilo, ki ga navadno izpuščamo: "Historia magistra vitae, lux veritatis." Le resnica je lahko učiteljica. Prav zanjo pa se zgodovinopisje more in mora truditi. Iz roda v rod ...

4. januar 1993

ODGOVOR NA ANKETO O SPRAVI

Odgovarjam na anketo, ki jo je za uredništvo "Borca" napisal mag. Boris Mlakar. V njej so nekatera vprašanja, ki sem o njih govoril na shodu Zveze borcev NOV Slovenije 20.marca 1990 v Cankarjevem domu v Ljubljani (objava v "Delu", 22.3.1990 in v "TV-15" istega datuma) pa svojih odgovorov tukaj ne bom ponavljal. Pripominjam le to, da je izjava predsedstva republike pač izjava tega predsedstva in da jaz o njej govorim po svojem osebnem videnju.

Izhajam od postavke, da govorimo o narodni in državljanski spravi ali umiritvi, da torej govorimo o načinu državlanskega obnašanja. In da govorimo o pospeševanju okoliščin, ki naj utrjujejo skupno državljansko držo, ker je takšna drža izjemno pomembna za našo narodno in državno prihodnost. V razpravljanju o narodni in državljanski spravi ne gre niti za zgodovinarsko pravdo niti za diplomatska poganja za zeleno mizo, gre za ljudi in njihovo prihodnost, ki pa je tukaj že danes.

Anketa drugače razume okvir in smisel pogovora o spravi državljanov narodne države danes. Razpisana je bolj z vidika kritike izjave predsedstva in to v smislu, da kar sama in vnaprej sprejema tezo, ki ni (še) zgodovinopisna. Sprejema namreč tezo, da je revolucija kriva za pojav oborožene in politično-policijske kolaboracije dela slovenske politike v času sovražne zasedbe. Anketa sprejema v tem okviru tezo o državljanski vojni kot določujočem dejstvu za oceno vsega tega dogajanja in seveda tudi kot izhodišče za tisto "spravo", ki ji je pogoj, da

vsi priznamo upravičenost te in takšne kolaboracije. S tega vidika je seveda razumljivo, da anketa postavlja, poleg časovnega in terminološkega momenta, v središče pozornosti dejstvo, da izjava predsedstva ne omenja pojma "revolucija". Tako smo zdaj v položaju, da pravzaprav ne govorimo toliko o problemu narodne in državljanske sprave ali umiritve, temveč, da odgovarjamo na videnja ankete.

Revolucija, ali bolje, revolucionarnost narodnoosvobodilnega boja, ki ga je vodila Osvobodilna fronta in z njo Komunistična stranka Slovenije, je v izjavi predsedstva vsebinsko obsežena v omembi Kočevskega zbora kot najdoločnejšega identifikacijskega dejstva v procesu nastanka današnje Republike Slovenije. Kočevski zbor je bil najvidnejše revolucionarno dejanje OF v smislu zavračanja "vrnitve na staro" in s tem v razmerju do jugoslovanske vlade v emigraciji. V razmerju do okupatorja je bil prvovrstno dejanje odpora. Nekateri dediči "protikomunistične" kolaboracije so dosledni njenemu ravnanju, ko to dejanje izničujejo še danes. Ali pa je v vsem boju OF, ki je do tega dejanja pripeljal, mogoče ločiti revolucionarno plast od narodnoosvobodilne plasti, kakor to pojmuje anketa? Ali je zgodovino Kočevskega zbora mogoče raztrgati na "tandem" revolucija - narodnoosvobodilni boj? In z druge strani. Ali je v odporu nasprotnikov OF proti vsemu, kar je Kočevski zbor pomenil in izrazil, mogoče razločiti tandem protirevolucija - kolaboracija? Ali ne gre bolj za pojav, podoben fantaziji o Dr. Jekyllu in Mr. Hydeu?

V tezah ankete se postavlja retorično vprašanje: "Je taka postavitev korektna in ali se je bilo potemtakem sploh mogoče izviti iz tedanjega tragičnega klobčiča?". Na ključnem mestu se potem postavi trditev, da je dejstvo, da "je torej tedaj bila revolucija v teku", bilo odločilno za to, da so tisti, ki so se te prihajajoče revolucije iz političnih, ideoloških ali razrednih (ali socialnih, ali kar premoženjskih) vzrokov "bali", odločili za "protirevolucionarni upor" in to tako, da so se naslonili na okupatorja in sprejeli od njega orožje, kljub temu, da so vedeli, da bodo doživeli "oznako" narodnega izdajstva. Zanimivo se bere mnenje ankete, da so poleg te možnosti, za katero so se dejansko odločili,

"imeli na razpolago več opcij". Rad bi izvedel, katere možnosti ima v mislih. Toda za dejansko izbrano anketa pravi, da je za njeno izbiro spet predvsem kriva sama revolucija, ki je "uhajala" v drugo fazo, pri čemer je počela zločine, ki so se dosedaj prekrivali z oznako "napake NOG".

Kako bi bilo, če bi vendar enkrat opustili prakso totalitarnih dogmatikov, ki pri nobeni razlagi in opravičevanju svojega ravnanja ne morejo shajati brez iskanja sovražnika, ki je vsega kriv? Kako bi bilo, če bi enkrat stvar poskusili premisliti iz stvari same? Morda približno tako, kot je to v svojem dnevniku 1. septembra 1942 poskušal storiti Edvard Kocbek? "Okupator je s svojim silnim vojaškim pritiskom prebudil tiste zadrževalne sile na Slovenskem, ki čutijo večjo bližino do njegove konservativne miselnosti kakor do napredne miselnosti slovenskega osvobodilnega gibanja... Na Slovenskem so razmere z začetkom vojne tako dozorele, da so bile možnosti za diferenciacijo dane z okupacijo samo. Ta diferenciacija se je začela spričo dejstva, da nas je fašizem grobo podjarmil in nam določil nečloveško usodo, poglobila pa se je ob splošnem in jasnem spoznanju, da je dosedanja trnova pot slovenskega naroda posledica kapitalistične družbe in njene imperialistične politike. Pri nobenem narodu Evrope ni fašizem povzročil tako splošnega narodnega odpora in pri nobenem narodu Evrope se narodna problematika ni tako hitro in zakonito povezala z družbeno problematiko... Nasproti nam je danes stopila vojaško in politično organizirana bela garda... Od danes naprej se nam ni boriti le zoper okupatorja, temveč tudi zoper njegovega organiziranega domačega pomagača... V eno celoto so se združili vsi tisti, ki se kakor koli bojijo prebujajočega se slovenskega delovnega človeka, ki se bojijo upornega človeka sploh ... ki kratko in malo svoje napačne predstave o pravici istijo s svojimi napačnimi predstavami o resnici... Čim bolj se vživljam v poročila, ki govorijo o ekstazi preprostih podeželskih ljudi, o njihovem strastnem protikomunizmu, o nečloveških nagonih, ki se prebujajo v njih, o moralni in teološki ponaredbi religije, o oboroženih kaplanih in zanesenjaških študentih, tem bolj pošastno predstavo dobi-

vam o klerikalizmu. Klerikalizem je v svojih posledicah krščanstvu nevarnejši od še tako protikrščanskega nazora...Zdaj se začanja boj na nož... Odpira se doba državljsanske vojne. Po vsej Sloveniji bo zadivil smrtni ples, ki bodo o njem govorili zanamci s posebno pretresljivostjo..."

Nikakor ne zanikam, da je k učinku napak narodnoosvobodilnega gibanja (a tega političnega značaja jim ni mogoče odrekati), treba odkrito prišteti tudi negativne učinke, ki so jih povzročila nekatera v resnici izvršena dejanja hudodelskega značaja. Sta pa dva metodološka pogoja, ki ju je treba dosledno upoštevati. Prvi je, da se takšna dejanja korektno preverijo po zgodovinskih virih ali na kak drug danes še možen način (in ne kar po "črnih" ali na podoben način sestavljenih propagandnih spisih). Drugi pa je, da se vsa takšna ugotovljena dejanja ne pripišejo kar počez "revoluciji" in njeni misli, da bi se dokazovalo, kako logična je bila odločitev za oboroženo in politično-policijsko kolaboracijo. Zgodovinsko mesto takšnih dejanj je treba pogledati najprej posamično in šele potem ugotavljati splošne poteze.

Zavračam pa tezo, da je za izvršeno izbiro med več opcijami, ki so po besedah ankete (in po mojem lastnem mnenju) bile "na razpolago", odgovorna predvsem, če že ne edina, kar Komunistična stranka Slovenije in njene pripravljalne revolucionarne akcije. Bila bi prevelika preproščina, če bi to verjeli. Tako odločitev za narodnoosvobodilni odpor kot odločitev za protirevolucionarno oboroženo in politično-policijsko kolaboracijo imata (obe in vsaka zase) svojo predzgodovino, ki jo moramo upoštevati in, seveda, raziskovati, ker jo le slabo poznamo. Na znanstvenem posvetu ob 25. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda se je prof. Fran Zwitter v diskusiji dotaknil vprašanja, ki še čaka raziskovalcev. Dejal je: "Ne bi bilo moralne legitimacije (Osvobodilne fronte) za zahtevo, naj ljudje tvegajo svoja življenja, če bi bila pred junijem 1941 politika drugačna... Ne gre samo za tiste, ki dajejo direktive, in za druge, ki tem direktivam slede, ampak gre za akcijo in protiakcijo, medsebojno dopolnjevanje, in moramo iz ozračja silovite narodne ogroženosti v letu 1940 in iskanja izhoda iz tega razu-

meti okoliščine, iz katerih se je potem leta 1941 logično rodila Osvobodilna fronta." (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, 269.) Osvobodilna fronta junija 1941 ni bila nikakršna oblast, ki bi ljudem lahko ukazala upor proti sovražnemu napadalcu. A da je upor bil obramba, je vsekakor prvo temeljno dejstvo, ki pa se ga rado pozablja. Dejstvo je, da je na klic OF bilo vse večje število ljudi pripravljenih tvegati svoja življenja. Najmanj, kar so bili upravičeni pričakovati od drugače mislečih, je bilo to, da jih ne ovirajo, če jim že nočejo pomagati.

Po drugi strani stoji dejstvo, da je v dogajanjih prejšnjih let bilo že utrjeno stališče pomembnega dela vladajoče slovenske politične strukture, da je vsak socializem proti nauku katoliške cerkve, zlasti pa da je vsakršno sodelovanje s komunisti nesprejemljivo in da je KPS treba dosledno izključevati iz legalnega delovanja. Ostati mora ustavno prepovedana in preganjana. Samo spomnim naj na obsežno encikliko papeža Pija XI. Quadragesimo anno z dne 15. maja 1931, ki pravi, da "nihče ne more biti istočasno dober katolik in pravi socialist", da je pojem "krščanski socialist" protisloven izraz. In na prav tako obsežno encikliko istega Pija XI. Divini redemptoris z dne 19. marca 1937, katere politično jedro je v obveznem navodilu: "Komunizem je po svojem bistvu zmoten in nihče, ki želi rešiti krščansko civilizacijo ne sme z njim sodelovati v kakršnemkoli že podjetju." Premnogi odgovorni so to razumeli ne samo kot prepoved sodelovanja, ampak kot opravičilo vsakršnega nasprotovanja in to vsakomur, ki kakorkoli sodeluje s komunisti. Sklep je bil na dlani že vnaprej: Osvobodilni fronti je treba nasprotovati z besedo in dejanjem!

Tajno sestavljanje seznamov za Slovensko legijo, ki so menda že maja ali junija 1941 obsegli kar 5000 bodočih bojevnikov, sprejeli so tudi nekakšno zaprisego, dokazuje, da je vodstvo SLS in njemu blizu stoječi politiki v načelu sprejemalo misel o odporu okupatorju. A z dvema pridržkoma: da se z uporom počaka do zadnjih dni vojne (če bo zmagovita za Anglijo in njene morebitne zaveznike), da se iz priprav za ta upor in sploh iz vsakršne politične kombinacije dosledno izključi-

jo komunisti. Od teh dveh pridržkov je postal usoden prvi. Če bi Slovenska legija nastopila kot odporniška sila v času, ko je dejansko bila še brez konkurence, bi se stvari drugače zasukale kot so se. Taktika čakanja je usmerila ljudi k iniciativi Osvobodilne fronte, ne oziraje se na stare strankarske pripadnosti. Ali bo mogoče kdaj ugotoviti, koliko od prvotno zapisanih članov Slovenske legije je potem bilo dejavnih v Osvobodilni fronti? Dejstvo je, da je vodstvo okrog SLS kmalu moralo z grozo ugotoviti, da "ljudstvo drvi" za OF.

Zelo otipljivo izražata dejansko pripravljenost in željo po aktivnem nastopu proti okupatorju v Ljubljani dve okrožnici "Prebujene Slovenije" iz poletja 1941, skupine iz klerikalnega tabora, ki pa je bila takrat (in ne za dolgo) nezadovoljna s taktiko vodstva. "Narodna sodba mora brezobzirno zadeti vse, ki so s svojo nesposobnostjo, koruptnostjo in amoralnostjo skozi 23 let zastrupljali zdrave sile jugoslovanskih narodov in tako postali pravi očetje naše letošnje velikotedenske sramote (aprilskega zloma Jugoslavije)." Okrožnici sta šteli za "zločinsko" mišljenje tistih, ki mislijo, "da bi Slovenci lahko roke križem držali in čakali, da bi nas odrešili prijatelji". Popolnoma nedvoumni sta tudi glede politične policijske kolaboracije: "Zato ne imejte napram ovaduhom nobenih ozirov, temveč jih brez usmiljenja iztrebite iz naših tal!" In sploh glede kolaboracije: "Vsako sodelovanje, kolikor gre na rovaš narodne časti, naše svobode in narodnega imetja, je narodno izdajstvo. Osebe, ki bi se prostovoljno z njim omadeževale, bodo postavljene pred nepristransko narodno sodišče." Ali še ostreje v drugi okrožnici: "Ne bomo čakali, da pride splošni polom, v čigar zmedi bi mogli Judeži brez kazni odnesti pete. Obračunajte z odpadniki že sedaj brezobzirno!" (France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941, Zgodovinski časopis, 21, 1967, 97.)

Nota bene! Tako so pisali izrecni antikomunisti! Iz njihovih besed, naj so izvirale iz prepričanja ali pa iz taktičnega preudarka, veje duh časa. Časa, v katerem je OF doživljala tisti nagli vzpon, ki je konservativne politične vrhove in vse ideološko pogojene antikomuniste in anti-

socialiste spravil iz ravnotežja in jih pripeljal do paničnih reagiranja, od katerih se niso več znali niti dovolj odločno hoteli odtrgati. "Predolgo so bili na oblasti, da bi mogli mirno stvarno gledati na osvobodilno gibanje, ki ga vodijo napredne sile." Tako je 6. aprila 1944 stvar zelo preprosto, a najbližje bistvu pojasnil Lojze Ude, človek, ki se je na Slovenskem najdlje znanstveno pečal z vprašanjem naroda in ki je z vsem svojim ravnanjem izpričeval držo strankarsko nevezanega poštenega slovenskega narodnjaka. (Slovenci in jugoslovanska skupnost, "Obzorja", Maribor, 1972, 368.)

Taktika čakanja in odlašanja upora proti okupatorju na trenutek, ko bi tik pred koncem vojne ne bilo več "nepotrebnih" žrtev in da bi ob padcu okupatorja ne prišlo do zmede, ki bi preprečila obnovo zakonite oblasti, piše angleški zgodovinar Stephen Clissold, vse to je imelo v sebi nek prav. "Toda ignoriralo je bistven dejavnik: neustavljivo nujno ljudstva po takojšnji akciji." (A short history of Yugoslavia, Cambridge University Press, 1968, 215.) To je zapisal sicer v zvezi s Srbijo, a veljalo je, kakor se je (tedaj, ali bi se komu danes) zdelo neverjetno, tudi za Slovenijo.

Odločitev, da v nasprotovanju akciji Osvobodilne fronte njej nasprotna stran uporabi metodo javne ovadbe, je bila grozljiv korak k prepadu narodnega razkola. Storjen je bil še pred koncem 1941. leta. Odločitev, da se to nasprotovanje stopnjuje z vstopom v okupatorjevo oboženo formacijo Milizia volontaria anticomunista (namenjeno uporabi na zasedenih območjih Balkana; lani smo brali, da imajo nekdanji pripadniki MVAC menda možnost dobiti od Italije neko plačilo - primeri v Hercegovini), je bil potem (logičen?) skok v brezno razkola. To je temeljno dejstvo, ki ga ni moč izbrisati iz zgodovine. Gotovo pa je tudi to dejstvo mogoče in potrebno v travmatičnem smislu preseči v imenu prihodnjega skupnega življenja! A samo tako, kot vse druge travmatične doživljaje iz tega časa v naši zgodovini, namreč, da ga izpostavimo belemu dnevu in se mu potem duhovno prilagodimo.

Gotovo je treba natanko raziskati tudi vprašanje, kakšna je bila pri tej odločitvi vloga ideologij. Kajti bilo jih je več.

Katera je n.pr. ideologija, ki vabi Slovence v boj mladih narodov Evrope pod vodstvom Nemčije za zmago nad boljševizmom in kapitalizmom? (Prav ste prebrali: in kapitalizmom!) Tako je namreč zapisano v "Pozivu za ustanovitev Slovenske domobranske legije" septembra 1943, ki ga je podpisalo Poveljstvo slovenskih domobrancev.

In katera je n.pr. ideologija, ki pravi za določene slovenske duhovnike, da so padli, ker so poleg velike domovinske ljubezni upoštevali tudi stališče papeža do komunizma? Tako je bilo rečeno v javnem odgovoru domobranskega propagandista Stanka Kocipra (sicer tudi slovenskega pisatelja) dne 13. oktobra 1944 duhovniku dr.Alojziju Kuharju, znanemu politiku in publicistu Slovenske ljudske stranke. Kuhar je takrat iz Londona po radiju pozival slovenske domobrance, naj vržejo stran nemško orožje, naj prenehajo z ubijanjem lastnih ljudi in naj pomagajo v borbi za svobodo svojega lastnega naroda.

Ali je to ista ideologija, ki je narekovala domobranskemu kuratu (vojaškemu duhovnu) Zormanu, da je 6. oktobra 1944 na pogrebu padlih četnikov v Lahovčah pri Kranju terjal: "Boljše je, da ves Slovenski narod v borbi junaško umrje, kakor pa, da živi v komunistični hudobiji!"? Ali je to "hudobijo" pojmoval ideološko ali izkustveno? Ali je pripravljenost žrtvovati kar ves slovenski narod na oltarju boja, ki je k njemu ta človek pozival, izraz samo njegovega brezupa? Ali pa je to bilo stališče vodstva tega boja? In, ali je državljanska takšna vojna, ki dopušča, da narod izkrvavi v celoti, samo da bi "hudobija" - ostala brez njega?

Ali smo brez moči vse to razumeti? Kot da stojimo pred kafkovskim spletom norosti in bolečine? Zgodovina je vendarle nekaj, kar se da vsaj do neke mere spoznati, razložiti in razumeti. Poskusimo najprej doseči to mero. Zgodovina kot stroka naj nam pri tem služi. Stroka pa ni sodnica. Le pomočnica.

Ne bom tukaj razlagal svojega razumevanja vprašanja o državljanski vojni, ki se danes tako vztrajno ponuja kot nekakšna brezpogojno

obvezna teza ne le za spravo, ampak tudi za "moderno" zgodovino pisanje, očiščeno komunistične indoktrinacije.

Nič ne velja dejstvo, da je Boris Kidrič maja 1943 javno (v Ljudski pravici) zapisal: "Dejstvo je, da ni KP nikomur in nikdar svojih delnih in končnih programatičnih smotrov niti tajila niti vsiljevala. Ljudska demokracija je tisti temelj, ki ga je KP predlagala svojim sodelavcem glede rešitve vseh vprašanj, ki presegajo okvir narodne osvoboditve." Nič ne veljajo dokazi, da so tudi nekomunisti v OF in širše občutili življenjsko povezanost in nujnost nacionalne in socialne osvoboditve in da (že zato) antikomunizem ni mogel upravičiti oborožene in politično-policijske kolaboracije.

V tem ni razlike med zasedenimi deželami na zahodu Evrope in pri nas. Kdor se je odločil za takšno kolaboracijo, je bil tudi tam zavržen pa četudi se je skliceval na nevarnost boljševizma. Pierre Laval je iskreno menil, da bi Francija v primeru zmage Anglije in njenih zaveznikov bila neposredno ogrožena od te nevarnosti in je zato tvegala vojskovanje s francosko rezistenco, ki je hotela zmago zaveznikov. Tega mu sodišče jeseni 1945 ni upoštevalo in ga je obsodilo za kolaboracijo. Quislingu, ki se je branil z argumentom o boljševiški nevarnosti, je sodišče odgovorilo, da ni upošteveno to, kar kdo želi doseči v prihodnosti, ampak to, kar je storil v kritičnem trenutku, celo če bi prihodnost pozneje potrdila, da je strah bil upravičen.

Hotel bi na tem mestu samo ugotoviti, da partizanska stran, da Osvobodilna fronta in celo zgolj KPS sama ni nikomur ničesar dolžna samo zato, ker se ni uresničilo tisto upanje, ki je navdajalo "antikomunistične borbe" še po sporazumu Tito - Šubašić in še potem, ko so vse zavezniške države polno priznale legitimnost in zakonitost nove Jugoslavije in seveda tudi Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. To upanje, zaradi katerega so zavrgli možnost, da dosežejo svoje mesto v vojni Združenih narodov "za zmago nad hitlerizmom", je popolnoma nedvoumno izrazila že omenjena manifestativna zavrnitev Kuharjevega nasveta slovenskim domobrancem, naj se

odvrnejo od Hitlerjeve Nemčije. Takole je bilo rečeno: "In prav tej Nemčiji bo zgodovina nekoč dala veličastno priznanje, da je edino njena in Hitlerjeva zasluga, da bo boljševizem propadel, ker je edino ona tako zdusetkala aziatske sile v službi svetovnega židovstva, da se jih bo združena Evropa lahko obranila in jih zapodila nazaj tja, od koder jih je židovski patron spustil na krščansko in kulturno Evropo." (Slovenski dom, 14. oktober 1944.)

Veličastnega priznanja ni bilo. Kajti zgodovina je pokazala, da je bilo potrebno najprej premagati hitlerizem, potem šele je lahko šel razvoj Evrope svojo pot. V njem se je šele organsko uveljavila novim izkušnjam in razmeram prilagojena in dorastla demokracija, ki je presegla tudi nekdanje korenine gibanj za skrajne socialne in idejne prevrate, ko so v teku tega razvoja po zmagi tudi sami očitno postajali avtoritarni in breme državljanom. Nad tem zaporedjem v toku stvari se je treba zamisliti danes, ko tudi pri nas mislimo na jutri.

Borec, 42, 1990, 5-7, 679-683.

REVIZIJA ZGODOVINE

Anketa Sodobnosti: Kdo koga popravlja, mi zgodovino ali zgodovina nas?

Filozof francoskega razsvetljenstva in revolucionar Condorcet je v svoji "Esquisse" o zgodovini progressa menil, da narava ni postavila nobene omejitve človekovim zmožnostim in da je sposobnost izpopolnjevanja človeka zares neskončna. "Razvijanje te sposobnosti za izpopolnjevanje je odslej neodvisno od kakršne koli sile, ki bi ga želela zadržati in progres nima druge meje, kot trajnost planeta, ki nas je narava nanj postavila" (1794). Dvesto let zgodovine po tej deklaraciji brezmejnega optimizma, vključno z njenimi revolucijami, ki so hotele doseženo izpopolnjevanje človeka pognati z velikanskimi koraki naprej, je ustvarilo položaj, v katerem se v sodobno filozofsko misel vrača dvom o ideji človekovega napredovanja, progressa.

Zgodovinarju se tako odpira možnost, da s svojim raziskovanjem stori upehanemu človeku pomembno uslugo in mu pokaže, da teh dvesto let vendarle ni bilo le ena sama tragedija, v kateri bi se usodna nepremakljivost z njim le poigrala. In če se pri tem vprašamo, kaj lahko k temu reče zgodovina na Slovenskem, ki se materialno giblje v prostoru tako filigranskega naroda in je zaradi tega tako zaposlena z njegovim problemom, potem zagotovo lahko rečemo, da ta zgodovina pomembno dopolnjuje prepričanje o sposobnosti človeka za napredovanje.

Problem malih narodov ni le njihovo lastno vprašanje, marveč je to vsebinska prvina progressa samega. V Evropi je posebno očitno, da je danes suverenost vseh narodov, velikih in malih, neizogiben modus progressa. In tukaj je človek na Slovenskem nedvomno napredoval. Če slovenska zgodovina temu posveča toliko moči, ko se peča z lastnim narodnim primerom, je to lahko njen pravi prispevek k evropski in svetovni zgodovini. Za njeno samozavest in ambicijo je dobro, da se tega zaveda. Ob tem pa se mora vsaj toliko, če ne še bolj zavedati, da del sam ne more spoznavati celote in da bi "samoslovenska" zgodovina kaj lahko ostala usodno omejena v svoji spoznavni sposobnosti in tehtnosti, če bi zanemarila obče zgodovinske vidike in kriterije. Slovenci so zmeraj živeli v širših skupnostih, vse do konca današnje Jugoslavije. Zgodovina vseh teh skupnosti je tudi slovenska zgodovina in z njimi je zgodovina Slovencev evropska. Ne sme tudi pozabljati, da je za Evropo (in široki svet) danes zgodovinska izkušnja prav teh skupnosti posebej aktualna. Slovenska zgodovina, gledana izolirano, je za Evropo (in svet) droben fenomen, pomemben za popolnost zgodovinskega znanja. Zgodovina slovenskega naroda, njegovega nastajanja in osamosvajanja v krogu drugih narodov, predvsem v interakciji s tistimi, s katerimi so (bili) v skupnostih, vedno pa v soseščini, takšna zgodovina pa je za probleme Evrope (in sveta) posebno zanimiva in enakovredna zgodovini vseh narodov.

Podobno je mogoče reči o antropološkem pristopu. Če ga zanemarjamo, se odrekamo obče zgodovinske relevantnosti naših dognanj in ostajamo na terenu enkratnih, neponovljivih in zato le za popolnost znanja pomembnih dogajanj. Omejujem se na to, da k vprašanju ankete, ki se povezuje z antropološkim zaznavanjem zgodovine, namreč, zakaj nimamo biografij pomembnih slovenskih politikov 20. stoletja, odgovorim samo z delovnim predlogom. Čimprej bi bilo treba napraviti načrt in pridobiti založnika za izdajo zbranih del slovenskih politikov, po zgledu zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev. S tem bi politična tvornost končno dobila svoje kulturno mesto v civilizacijskem prispevku slovenskega naroda, ki danes lahko obstaja samo kot (tudi) političen narod.

Če dobro razumem, je osrednje zanimanje ankete vprašanje o zgodovinski distanci. Razlog je očiten.

Zgodovinska distanca ni ideološko vprašanje in tudi ni vprašanje, ki bi brez ostanka bilo rešljivo v stroki. Celo časovno najbolj oddaljena zgodovinska dogajanja je mogoče gledati z različnih, po osebnih nagajenjih opazovalca pogojenih izhodišč. Stari Egipt lahko gledamo kot ustvarjalca enkratnih civilizacijskih in umetnostnih spomenikov, lahko pa tudi kot družbo, temelječo na kolosalni organizaciji suženjskega dela. Razdvojenost med Izraelci, ki zanjo vemo iz biblije, ko so eni za svobodo voljno prenašali skrajne napore in pomanjkanje, medtem ko se je drugim tožilo po polnih loncih v egiptovskem suženstvu, ta je še danes lahko tudi razdvojenost zgodovinarja tistih časov. Pa čeprav biblija sama ne skriva, na čigavo stran se postavlja. Morda pa z današnjega vidika nima prav? Obratno pa ima zgodovinar, ki raziskuje časovno najbližja dogajanja, več možnosti za dobro spoznavanje, ker ima pred seboj neprimerno več virov informacij kot pa egiptolog ali medievist.

V vsakem primeru, naj je časovna oddaljenost še tako različna, je človek v delovnem procesu historikovega spoznavanja omejen. Dejanjsko in osebnostno. To neizogibno omejenost zgodovinarjeve osebe stroka vselej upošteva. Njena upravičenost kot stroke je v tem, da uveljavlja tista delovna pravila, ki to relativnost spoznanja kolikor mogoče skrečijo, da bi zadevno delo bilo po kvaliteti znanstveno, da bi torej moglo služiti drugim zgodovinarjem danes in novim jutri. V nobenem času se ni mogoče izogniti vrednostnim sodbam. To je tudi strokovno izhodišče. A vedeti je treba, da v zadnji analizi v vseh časih obstaja ista strukturalna polariziranost človeških nagibov. Zavest o tem je olajšujoča. Potem je vprašanje, kateri pol je trenutno v ospredju, nekaj, kar je pač tudi predmet preučevanja. Pogled na zgodovino velikih družbenih in političnih spopadanj v svetu nas prepričuje, da tragični razkoli med ljudmi v življenju narodov niso nasledek nekakšne hudobije, marveč da koreninijo v imanentni protislovnosti zgodovinskega procesa samega. To ni proces, ki bi bil podoben padanju

peščenih zrn v peščeni uri. To je dogajanje, ki prinaša razvojnost oblik življenja in v njem niso vsa dejanja izenačena. Izenačujoče je samo trpljenje žrtev življenja, kajti nastopajoči so vselej osebe in ne abstrakcija.

Slovensko narodnoosvobodilno vojskovanje 1941-1945 je "dogodena" zgodovina in nič, kar si o njej mislimo, o njej govorimo ali pišemo, je ne more v ničemer spremeniti. Zato je prva in izhodiščna naloga zgodovinske vede to, da jo kot veda preučuje in jo za vedo ugotavlja, pri čemer mora težiti k temu, da to zgodovino obravnava v njeni celovitosti. To pomeni, da iz nje ničesar apriorno ne izključuje, n.pr. iz političnih, ideoloških ali podobnih subjektivnih razlogov. Edina sprejemljiva omejitev znanstvenega preučevanja zgodovine je metodološka postopnost v izbiri tem, dostopnost virov, kapaciteta stroke, sposobnost posameznih raziskovalcev. Takšna omejitev je sprejemljiva le kot praktična, ne kot načelna, ne kot odstopanje od pojmovanja celovitosti procesa (slovenske) zgodovine 1941-1945. To pomeni, da je tudi zgodovinska tema o nasprotnikih narodnoosvobodilnega vojskovanja nujna sestavina te "dogodene" celote.

Seveda bi se metodološko upravičeno lahko vprašali, kaj je pravzaprav tisto primarno v zgodovinskem dogajanju v omenjenih letih, kaj je tista dominantna v njem, ki ob njej svoje raziskovanje začnemo in ob njej strukturiramo. Anketa "Sodobnosti" se vklaplja v danes takorekoč vsesplošno, hote ali nehoče sprejeto izhodiščno razumevanje zgodovinskega dogajanja tega časa, namreč, da je dominantna ravno slovenski NOB. Da se v sodobni zavesti to narodnoosvobodilno vojskovanje uveljavlja na dominantnem mestu, nikakor ni le posledica neke izključno prevladujoče teze v uradnem političnem govoru in v šolski interpretaciji zgodovine. Ne uradni politični govor niti šolska interpretacija zgodovine ne bi mogla imeti takšnega učinka, če to razumevanje zgodovinskega dogajanja ne bi nastajalo ob konkretni večinski izkušnji prizadete generacije, ki je tisti čas kar najbolj osebno in skrajno prizadeto doživela. Večinska izkušnja te generacije in njeno neposredno izročilo, niti znanstveno niti politično formalizirano, je tisto, kar najbolj učinkovito določa takšno razumevanje dogodenega, ker je

v vsej dozdašnji zgodovini Slovencev ta boj najbolj ustrežal ne le imperativu njihovega življenjskega položaja, ampak tudi njihovi narodni zavesti in samozavesti in pa občutku o etični utemeljenosti njihovega stoletnega boja za obstoj. Še posebno pa je to narodnoosvobodilno vojskovanje tej generaciji (in tudi naslednjim) končno dokazalo, da tudi Slovenci niso brez tiste, dotlej tako močno pogrešane trdnosti bolj uveljavljenih narodov, da zmorejo svobodo sebi izbojevati tudi z orožjem, če ne gre drugače. Nihče več ne bo mogel Slovincem zaničljivo zabrusiti v obraz, kot se je to nekoč dogodilo: "Za groš se dugme kupi, a sloboda krvlju!"

In treba je videti, da je takšna večinska izkušnja tisti razlog, zaradi katerega se v to zaznavanje zgodovinske dominante dejansko vklaplja tudi pisanje tistih ljudi, ki zdaj tudi na domačih tleh glasno terjajo zgodovinsko razumevanje za ravnanje nasprotnikov Osvobodilne fronte, za njihovo vojaško in politično-policijsko sodelovanje s fašističnim (nacističnim) okupatorjem, z deklariranim in dejanskim uničevalcem slovenskega naroda. Oni namreč to ravnanje dosledno pojasnjujejo kot posledično, kot nasledek "nedopustne" politične strukture slovenske NOB (politična, organizacijska in aktivistično-žrtvovanska vodilna vloga komunistov, ki revolucionarno ogroža možnost obnove predokupacijskega sistema). Pojasnjujejo svoje ravnanje kot nasledek njihove presoje, da je bolj kot od okupatorjev (ki so začasen pojav, če zmagajo Združeni narodi) fizični obstoj slovenskega naroda ogrožen zaradi vojaškega nastopa Osvobodilne fronte proti okupatorjem, ki se je nasprotnikom zdel prezgodnji. Pojasnjujejo ga posledično kot odpor proti konkretnim vojaško uničevalnim dejanjem narodnoosvobodilne organizacije (ali posameznih skupin, zlasti komunistov, v njenem imenu) proti domačim nasprotnikom konkretne NOB, ko so zoper NOB (zaradi njene konkretnosti) stopali v sodelovanje z okupatorji. S tem, ko svojo vojaško in politično policijsko kolaboracijo tako "črno" opravičujejo z domnevnimi ali dejanskimi ekscesnimi dejanji (zločini) pripadnikov NOB, dokazujejo, da sami priznavajo narodnoosvobodilno vojskovanje kot dominantno slovenske zgodovine v letih 1941-1945 (saj je le ona določala njihova dejanja).

Subjektivno tega morda ne bi hoteli priznati. A edini način, da bi se temu (nezaželenemu) izhodiščnemu razumevanju izognili, bi bilo samo to, če bi poskusili konstituirati lastno pojmovanje in identifikacijo dominante v zgodovinskem dogajanju 1941-1945. To sploh ni nemogoče. Niti težko ni. Treba je samo dovolj podaljšati čas opazovanja. Najprej na poprejšnje dobe, iz katerih bi ta dominanta v slovenskem zgodovinskem procesu samostojno in iz sebe rastla, realno in idejno. Seveda bi identifikacija drugačne dominante pomenila, da bi "dogodeno" nasprotovanje narodnoosvobodilnemu vojskovanju morali pojasniti kar iz koncepcije idejnih in političnih nosilcev te druge dominante in iz njene samostojno utemeljene kontinuitete in ne več posledično, iz "zločinskosti" alternativnih dejavnikov v zgodovinskem procesu. To bi, nadalje, pomenilo, da bi bilo logično, da pravilnost in zgodovinsko smotrnost "dogodene" vojaške in politično policijske kolaboracije neposredno zagovarjajo kot samostojno, iz lastnega koncepta upravičeno odločitev. Današnja postrevolucionarna izkušnja celo omogoča, dodatno iskanje argumentov za obstoj te druge zgodovinske dominante še s podaljšanjem časa opazovanja na vso dobo po koncu druge svetovne vojne.

Do zdaj takšnega poskusa konstituirati samostojno, drugačno dominantno v slovenski zgodovini 1941-1945 v historiografiji še nismo brali. Razlogi so tolikanj očitni, da jih ne mislim razmotrivati. Politična nujna, da bi se predružačila zgodovinska predstava novih generacij o letih NOB pa je vendar tako pereča, da se ji že dokaj let poskuša zadositi s tem, da se ponuja nekakšna zasilna, polovična, a sodobnemu demokratičnemu čutu privlačna, ker domnevno vse krivde pravično izenačujoča interpretacija zgodovine Slovencev v letih 1941-1945. To je interpretacija, da gre za leta državljanske vojne.

Zdajle želim opozoriti, da ne pišem o problemu državljanske umiritve ali takoimenovane narodne sprave. Za umiritev ali spravo je mogoče marsikaj storiti, tudi pogoltniti kako grenko, celo pristajati na kako novo konvencijo o načinu govora o dogajanju, ki je razcepilo toliko ljudi. Lahko se dogovorimo, da se bomo izogibali izrazom, ki drugo stran dražijo, četudi bi bili zgodovinsko upravičeni. Dobro je na pri-

mer, da znana izjava predsedstva slovenske republike ne govori o narodni izdaji in da uporablja le izraz kolaboracija. Veriter in re, suaviter in modo. In lahko tudi sledim omenjeno izjavo, ko pravi, da je o državljanski vojni sicer mogoče govoriti, a le v prenesenem pomenu, "glede na realnost in obseg spopadanja in razkola med ljudmi, nikakor pa ne pravno, saj ga (spopadanja in razkola) ni mogoče ločiti od spopada med zaslužnjem narodom in okupatorjem."

Drugače kot v politiki pa je v znanosti. V tej je pojem državljanska vojna vsaj dozdej bil nedvoumno opredeljen. V besednjaku k zgodovini K. Fuchsa - H. Raaba (München 1972) n.pr. takole: Državljan-ska vojna je (a) medsebojni spopad dveh ali več sovražnih strank ali vlad ene države, ki si vsaka lasti isto pravico do suverenosti; (b) upor dela prebivalstva proti lastni državni oblasti. Državljan-ska vojna je lahko, a ni nujno spremni pojav revolucije. Državljan-ska vojna ne spada v smislu meddržavnega prava k vojnjam; smatra se kot notranja zadeva države. - Podobno govore drugi avtorji. A ni mi znano, da bi za današnjo rabo ta pojem kdo pri nas skušal znanstveno opredeliti. In tako se pogovarjamo (polemiziramo) ne da bi imeli razčiščene pojme. To je zelo slaba, če ne najslabša metoda. Takšna opredelitev bi bila potrebna, ker se pojem državljanske vojne tudi v drugih deželah rado prenaša na podobne, a v bistvu drugačne zgodovinske pojave, celo na drugo svetovno vojno kot takšno (E. Nolte; bolj metaforično celo eksponent Evropske skupnosti Jacques Delors).

Po mojem razumevanju pojma državljanske vojne je pri njem bistveno ravno to, da je to konflikt med državljani iste države v sporu za isto pravico do suverenosti. Če pa ena stran teh državljanov ta boj bojuje za pravico do suverenosti neke druge države, v našem primeru za suverenost tuje, okupatorske države nad slovenskim (jugoslovanskim) ozemljem in ljudmi, ki si ga ta tuja država hoče prilastiti z vojaškim napadom in z enostransko aneksijo, potem to ni državljanska vojna, ampak ekstremna oblika kolaboracije z okupatorjem, čigar nezakoniti oblasti se je del okupiranih državljanov uprl, da bi si povrnil lastno suverenost. Pri tem za uvrstitev ali neuvrstitev v kategorijo državljanske vojne ni odločilno to, kako tisti del okupiranih državljanov, ki z

orožjem podpira suverenost tuje države nad okupiranim ozemljem, sam razume in sam tolmači takšno svoje ravnanje, ko se postavlja v vojni konflikt z državljani, ki so se okupatorju in njegovi suverenosti uprli. Odločilno je ravnanje samo in odločilen je njegov državni okvir. Če je to okvir okupatorjeve države in njene (nasilne) suverenosti, potem to ni državljanska vojna ampak okupatorjeva vojna za ohranitev njegove vsiljene suverenosti. Vojaške enote, ki jih okupator oborožuje in oskrbuje med prostovoljci na okupiranem ozemlju, ki jim povečuje in celo posamezne njihove oddelke neposredno vodi, takšne enote so del okupatorjeve države in njegove (nezakonite) suverenosti. Okupatorjevo orožje, uperjeno proti upornikom na okupiranem ozemlju, je del njegove državne moči in prisile, ne glede na narodno pripadnost ali samorazumevanje človeka, ki ga sproža. Človek, ki to orožje sproža, je neogibno udeleženec v okupatorjevi vojni proti upornikom, ki nastopajo v imenu pravice okupirane dežele do lastne suverenosti. Tak človek seveda lahko danes zapiše: "Enkrat za vselej bodi povedano: Nismo se borili za Hitlerja, ampak samo proti vam partizanom!" In lahko, da je sam svoje ravnanje ves čas tako tudi razumel. Dejansko pa je seveda v usodni zmoti. Bojeval se je na strani Hitlerja, v vojni Nemčije (in prej Italije). Ta pa ni bila državljanska, temveč osvajalna. Kakopak?

Takšna je stvar po formalni presoji. Nekaj drugega je vprašanje o motivih, nagibih, razlogih za takšno udeležbo v okupatorjevi vojni proti narodnoosvobodilnim upornikom v okupirani deželi. Tukaj imamo opraviti s kompleksnim spletom vzrokov in posledic, ideologij in političnih računov, ki je po svojem značaju lahko zelo blizu tistemu spletu, ki običajno stoji tudi v ozadju odločitev celih skupin ali posameznih udeležencev v pravi državljanski vojni. Take sestavine takšnih državljanskobojnih motivov so že v času vojne čisto nedvomno ugotavljali in navajali, svoji ali drugi strani v prid ali škodo, politični, vojaški in idejni nosilci bojevanja na obeh straneh. Ugotavljali in navajali so jih tudi zgodovinarji in v celem niso nekaj novega. Niso znane vse nianse, a vse tiste, ki so postale znane na novo v zadnjem času,

niso tako drugačne, da bi bilo treba temeljno spreminjati veljavno zgodovinsko podobo.

Že ves čas je znano in priznано, da je narodnoosvobodilni boj imel tudi revolucionarne motive, da jih je tudi že udeleževal, predvsem s postavljanjem nove strukture oblasti, vključno z novo vojsko in z uveljavljanjem narodne samoodločbe za lastno državnost. Že ves čas je znano in priznано, da nasprotni politični tabor, ko se je zbral, svoje odločitve za že omenjeno ekstremno obliko kolaboracije ni tvegala iz posebnih simpatij do okupatorjev niti iz subjektivne želje po narodni izdaji, temveč iz ideološkega apriorizma, nasprotovanja družbenemu revolucionarstvu in iz prepričanja, da je oborožena in politično policijska kolaboracija sredstvo, ki ga namen posvečuje. Danes so ti motivi deležni bolj naklonjene pozornosti in ker so podobni nagibom za pravo državljansko vojno, je v naši javnosti dosti pripravljenosti priznati tudi nekdanjemu spopadanju med razcepljenimi Slovenci takšno naravo. Vendar, premislimo dobro! Upor proti okupatorju in njegovi vojni ni isto kot državljanska vojna! In prav tako udeležba v okupatorjevi vojni ni isto, četudi tvegana iz lastnih državljskih motivov. Dejstvo je, da se račun na "posvetitev" sredstva, nesporno spoznanega kot ekstremna kolaboracija, ker je sredstvo uporabljeno v imenu vojne proti komunizmu, ni obnesel. Ni se obnesel po zmagi Združenih narodov ne v mednarodni politiki in še dosti manj v domači. A to ne pomeni, da motivov tega tabora ne bi bilo potrebno preučevati, saj so sestavni del zgodovinskega procesa v tem času na Slovenskem. "Tout comprendre", mora biti ambicija zgodovinske znanosti, medtem ko je "tout pardonner" na obeh straneh slejkoprej stvar osebne odločitve, sodobne državljanske drže in ne nazadnje politike, ki želi dobiti podporo državljanov.

Sodobnost, 38, 1990, 8-9, 750-755.

ODPOR IN REVOLUCIJA V SREDOZEMSKIH DRŽAVAH

O knjigi Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939-1948, ur. Tony Judt, 'Routledge', London in New York, 1989.

Knjiga je zbornik razprav šestih avtorjev (večidel visokošolskih učiteljev v Veliki Britaniji in ZDA), ki izhajajo od ugotovitve, da se je v deželah sredozemske Evrope v letih 1939 - 1948 posebno močno izrazila povezanost odpora proti fašizmu in okupaciji z globokimi družbenimi in političnimi spremembami, kar je občutno še v razvoju prvega poveljnega časa. Gre za Francijo, Italijo, Jugoslavijo in Grčijo. Primere teh dežel obravnavajo Lynne Taylor, David Travis, Mark Wheeler in Haris Vlavianos. Španija ni posebej obdelana, ker je imela v vojni poseben položaj. Tisto, kar pa je dogajanje v času španske državljanske vojne pomenilo za politično misel revolucionarjev v drugih deželah in v Kominterni, pa so avtorji vključili v svoje razprave po potrebi. To zlasti velja za Geoffreya Swaina, ki je prispeval razpravo o Kominterni in južni Evropi 1938-1943. Uvod urednika Tonyja Judta ni le povzetek skupnega dela, marveč samostojna razprava s pogledom na celoto.

Primerjalno obravnavnje zgodovinskega razmerja med odporom in (socialistično) revolucijo v izbranih deželah je zadosten razlog za našo pozornost, saj je povezanost odpora na jugoslovanskih tleh in takšne revolucije še posebno izrazita. Danes pri nas močno prevladuje vprašanje, koliko je bila ta revolucija od pobudnikov odpora vnaprej na-

črtovana. Zanimanje za druge realne učinke našega odpora je stopilo zelo v ozadje. Nekako "pozabljeni" so učinki kot je ustvarjena vojaška moč, ki se je štiri leta srdito bojevala z nadmočnimi sovražniki in končno v največji meri sama osvobodila državno ozemlje Jugoslavije in sploh slovensko narodno ozemlje, učinki kot federativna obnova jugoslovanske države po načelu priznanja pravice vseh narodov do samoodločbe in na podlagi njihovih dejansko že oblikovanih držav, učinki kot je kompletna nova struktura oblasti in njeno mednarodno priznanje obenem z vprašanjem prvih povojnih skupščinskih volitev.

Seveda je historično upravičeno tudi zanimanje, ki je skrčeno zgolj na vprašanje revolucionarnih sprememb, če ne prehaja v nehistorično početje, ki zgodovinsko dogajanje raziskuje zgolj kot posledek zarotniškega rovarjenja izbranih subjektov. Vprašanje, kakšni so bili v času druge svetovne vojne, zlasti pa po sovražni zasedbi Kraljevine Jugoslavije, realni načrti in upi v glavah voditeljev odpora, predvsem KPS, očitno ni ločljivo od splošnega razvoja vojne v Evropi, niti od politike Kominterne, niti od širših razmer na Balkanu. Prav zato je zbornik T. Judta kot eden redkih poskusov uporabe primerjalne metode posebno zanimiv.

Knjiga je izšla 1989. leta, vendar še ni pisana s tiste izkustvene distance, ki jo je prav to leto tako odločilno zakoličilo. Trajnost jaltške razdelitve Evrope je avtorjem še nedvomna, četudi menijo, da je mrzla vojna že presežena. S tega izhodišča opozarjajo, da razdelitev Evrope še nekaj let po vojni ni bila dokončna, da je bilo vprašanje Grčije, Italije in Francije še odprto. Zlasti po občutku in dojemanju sodobnikov! Trdno odločena je bila šele sovjetska pozicija na Poljskem in v nemški okupacijski coni. Medtem ko za Jugoslavijo menijo, da v njej šele teče proces, ko so "Titovi komunistični partizani dejavno spreminjali uspešno nacionalno rezistenco v pristno leninistično revolucijo". Po mnenju avtorjev je sovjetska vlada še do 1947 iskala "geopolitični kompromis s svojimi kapitalističnimi zavezniki." Revolucionarnost Titove Jugoslavije je motila Stalinu račune. Pohujševala je tudi komuniste v Italiji in

Franciji. Celo KP Grčije, ki ji je Jugoslavija zaprla mejo, še vidi v njej model svoje možne revolucije.

Širšega pomena je ugotovitev avtorjev, da je rezistenca v Franciji bila nujno tudi revolucionarna, saj je morala Francoze prepričati, da prinaša nekaj novega, ne le obnovo starega sistema. To velja za vse njene glavne tokove, za Bluma, za De Gaullea, za KPF. Podobno tudi v Italiji. Vendar so avtorji opustili, da bi pregledali revolucionarne tendence drugih političnih tokov v rezistenci in so se dejansko omejili samo na komuniste. Vprašanje o nujni povezanosti rezistence z revolucijo je dobilo zato preveč monističen odgovor. Opozarjajo pa, da je določilno dogajanje rezistenca kot takšna. Kdor rezistence ne dojame, ne more dojeti tudi različnosti v obnašanju komunistov posameznih dežel. Lotiti se odpora, nujno pomeni misliti narodno. Že sam odpor proti nacizmu (fašizmu) je bil zelo težavno podjetje. V srednji in južni Evropi je prinašal veliko verjetnost internacije, še bolj pa smrti. Tukaj se nacisti obnašajo, kot da imajo opravka s "subhumanimi ljudstvi".

Na Balkanu, menijo avtorji, je bil implicitno revolucionarni značaj partizanskega odpora precej nedvomen. Vendar to ni bilo toliko rezultat kakih programskih namenov s strani odporniških gibanj samih, kolikor izid učinkovanja vojne. Kajti tudi tukaj, podobno kot v vzhodni srednji Evropi, je druga svetovna vojna sama po sebi pomenila velik socialni prevrat. Kakršnokoli vrnitev na status quo ante si ni bilo več mogoče zamisliti. Karkoli bi se že izcimilo kot socialni sistem v času po porazu Nemcev in njihovih zaveznikov, bi kot minimum moralo ponuditi neko stopnjo socialne in gospodarske pravičnosti, pa tudi centralizirano vodenje gospodarske obnove države. Zmagovitost na podeželju je odporniška gibanja postavljala v dovolj trden položaj, da prevzamejo oblast in da neko "de facto" revolucijo usmerijo skladno z lastno ideološko vizijo. Seveda ni moglo biti povsod tako. Grški partizani niso imeli šans za uspešno preobrazbo rezistence v socialistično revolucijo, ne spričo politike Sovjetske zveze ne spričo navzočnosti vojske Velike Britanije in ZDA. V povojnem (!) poskusu izvojskova-

ti revolucijo so bili poraženi in končali so v nujni izolaciji. V vojni pa so sodelovali z monarhistično rezistenco (ki je bila!).

Ob takšnem videnju avtorjev je še pomembnejša njihova metodološka razmejitev od postopkov zahodnih zgodovinarjev iz časov mrzle vojne. Težava le-teh je v tem, da preresno jemljejo ideološki in programski jezik komunistov. V vsem času od 1917 naprej so namreč komunisti neizogibno trdili, da je njihov cilj osvojitve revolucionarne oblasti. Po tem so se pravzaprav sploh razpoznavali v politični skupnosti levice. Toda to ne pomeni, da bi komunisti zunaj SZ kdajkoli tudi zares započeli uresničevanje takšne revolucije. Druga težava takih zgodovinarjev pa je, da prisojajo komunističnemu gibanju veliko preveč sposobnosti strateškega predvidevanja. "To je anahronistično branje dogodkov in to take vrste, ki laska Stalinu in njegovim evropskim privrčencem." Kajti leta od 1939 do 1948 so dejansko bila leta "globoke zmede". Stalin je sicer vedel, kaj bi rad, a zelo nejasno mu je bilo, kako to doseči. "In isto drži za komuniste v različnih odporniških gibanjih v drugih državah." - Podobno velja tudi za predhodna leta ljudske fronte. Od 1935 pa do 1948 trajajo razmere kompromisa in kooperacije, ko komunisti nič bolje ne vedo, kam jih pelje pot, kot so to vedeli njihovi nasprotniki. Tako T. Judt.

V knjigi najdemo zanimive teze, ki bi lahko pripomogle k boljši orientaciji tudi v naših razpravljanih. Glede nihanj v ljudskofrontni taktiki je pomembna ugotovitev, da strategija ljudske fronte traja dejansko skozi vsa leta 1935 - 1947, četudi se imenovanje spreminja. Ves čas 1935 - 1944 (do razpusta) je za Kominternu (KI) in za posamezne nacionalne KP čas "v resnici nepretrganega boja proti fašizmu", z neznačilnim "kolcanjem" 1939-41. Po razpustu Kominterne, 15. maja 1944, so se posamezne KP morale same odločiti: ali socialistična revolucija kot cilj v razvijanju odporniškega gibanja, ali ne. V nasprotju z letom 1918, so zdaj komunistične stranke bile sposobne upoštevati lastne razmere. Odtod njih moč, odtod strah SZ pred njimi.

V KI trajno obstajata dve tendenci. Ena je usmerjena k policentrične-

mu delovanju, k različnosti "poti k socializmu" v različnih državah, druga pa računa na diplomacijo delitve vplivnih območij, seveda z državnega vidika Sovjetske zveze (ta odpiše revoluciji v Španiji in v Grčiji). Sklenitev pogodbe o nenapadanju z Nemčijo 1939 je najbolj dramatična Stalinova intervencija v KI, v kateri sicer prevladuje načrt Dimitrova. To je zamisel o fronti proti fašizmu, ustvarjeni na vseh ravneh, katere dejavnost se naj izteče v izoblikovanje novih državnih oblasti, da bo z njimi mogoče izpeljati prehod k socializmu. Stalinova intervencija je pomenila vsiljenje politike interesnih sfer, ki je v taktiki KP v posameznih državah izražena z iskanjem frontnega zavezništva le "od spodaj", brez drugih strank, bodisi delavskih, bodisi meščanskih. To je zamisel, ki pričakuje, da bo revolucija zmagala po koncu imperialistične vojne kot njen sad.

Pakt Ribbentrop - Molotov je bil veliko bolj določen za Francijo, kot za Jugoslavijo. V splošnem je bil v posameznih KP občuten bolj kot nekakšen moratorij na ljudskofrontno politiko, kot pa kaj drugega. Nagnjenost k tej politiki v KI nikoli ni izključena. "Zasebno" je KI manj uslužna Nemčiji, kot pa to zapisuje na straneh glasila "Communist International". Manuilski (predstavnik SZ v KI) ugotavlja, da se Francija, ko se brani pred Hitlerjevo Nemčijo, bojuje za varnost SZ. Ob vdoru Nemčije na Dansko, 9. aprila 1940, kliče KI dansko KP, naj organizira odpor okupantom, naj ustvari široko in "pristno" ljudsko fronto za obrambo interesov danskega naroda. Še tik pred kapitulacijo Francije poziva KPF vlado, naj vojno spremeni v "narodno vojno za svobodo in neodvisnost". Poudarek na obrambo postaja po padcu Francije v KI vedno jasnejši. KI obravnava vojno v Grčiji (po italijanskem napadu 28.10.1940) kot obrambno. V KI se govori o možnosti, da druga svetovna vojna postane deloma ali v celoti "pravična". V tem smislu spodbuja KI prizadevanja za fronto "z vrha", s strankami. Ob tem se izreče vprašanje, ali tudi takšna vojna prinaša socialistično revolucijo, ali pa zadostuje prizadevanje za buržuazno demokratično (narodno) revolucijo. Vse to še pred Hitlerjevim napadom na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941.

V Franciji in Italiji sta 22. junij 1941 (napad Osi na Sovjetsko zvezo) in razpust KI (15. maj 1944) imela večji vpliv na razvoj kot pa v Jugoslaviji in Grčiji. KPF je sicer prav zaradi samostojnosti v ljudskofrontnem delovanju zrastle od 35.000 na 400.000 članov, a pozneje se Thorez in Duclos zvesto držita linije KI. Ni govora o preobrazbi rezistence v socialno vstajo, SZ prizna De Gaullea in tako stori tudi KPF. Seveda ima pri tem zelo veliko, morda odločilno vlogo angloameriška vojaška navzočnost. Podobno je odrekanje od socialistične revolucionarnosti pri KP Italije, četudi se tukaj po 1943 razvije rezistenca grške in celo jugoslovanske intenzivnosti. Vzroki pa so nekoliko drugačni. Odločilna je zadržanost Togliattija, njegova namera, da mora PCI najprej sodelovati pri obnovi demokracije. To je stališče, da je bila liberalna Italija sama, brez delavstva, prelahka žrtev fašizma. Deloma gre za uveljavitev Gramscijeve linije, deloma pa za vpliv sovjetske opcije. Za prvo deluje spoznanje, da je v Italiji najnujnejša zgodovinska naloga zares pospraviti fašizem, ki je še nevaren. PCI je šele znova rojena v rezistenci, kar pomeni, navadila se je misliti italijansko. Z internacionalno disciplino pa vendarle prelomi šele decembra 1981 (po razglasitvi obsednega stanja na Poljskem). Za PCI čas 1939-1941 ni osrednji problem. Je pa to osrednji problem za KPF in to je delna razlaga za stalinističnost francoske KP po 1947 in za njeno sokrivdo pri razvnanju mrzle vojne.

Glede KPJ prevladuje ocena, da je po KP Španije najizrazitejša predstavnic "sektaške", k socialni revoluciji usmerjene tendence. Argument za takšno oceno je predvsem to, da sklenitve frontne zveze z drugimi strankami nima za neogiben pogoj svoje akcije. Argument je tudi kritika, ki jo je KPJ izrekla na račun francoske in italijanske KP na ustanovnem sestanku Informbiroja 1947. Avtorji sicer vidijo izjemno uspešnost KPJ pri razvijanju rezistence, a ne govorijo o tisti razliki med Jugoslavijo na eni in Francijo pa Italijo na drugi strani, ki soodloča o vprašanju fronte z drugimi strankami: v Jugoslaviji vse druge stranke dosledno odklanjajo sodelovanje s KPJ, ki je vrh vsega še ilegalna. Tako avtorji niti ne pridejo do vprašanja o posebnih jugoslovan-

skih vzrokih za odklonilno stališče drugih strank. (Gre pač za odpor ideji o pravici narodov do samoodločbe pri strankah v Srbiji, za veliko-državni separatizem na Hrvaškem, za ekskluzivni katoliški antikomunizem na Slovenskem, za nerazvitost narodne strankarske strukture v Makedoniji in Črni Gori itn.) Do primerjalnega pogleda na pozicije posameznih nacionalnih KP znotraj KPJ se avtorji ne dokopljejo, četudi Mark Wheeler, ki je nedvomno kompetenten avtor za jugoslovanski primer, vendarle vsaj registrira tisto prvo posebnost Jugoslavije, ki jo tuji in tudi mnogi jugoslovanski avtorji sicer tako radi ignorirajo. Ugotavlja namreč, da se je KPJ svoje akcije lotevala "od naroda do naroda" ("a nation by nation approach"). Wheeler vidi svojo nalogo tudi v tem, da preveri, ali je v okupirani Jugoslaviji obstajala kaka "nekomunistična protiosna alternativa". Dokazov za kaj takega ne najde. Alternative so sicer bile v vseh delih Jugoslavije, toda ne "protiosne", pač pa take, ki sprejemajo kolaboracijo. Eno je zanj gotovo. Če je KPJ kdaj tudi upala na svetovno ali vsaj evropsko proletarsko revolucijo kot nasledek vojne in vloge komunistov v njej, tega nikoli ni storila s predpostavko, da bi v vojni zmagala fašistična os.

Takole strne na koncu G. Swain svoje spoznanje: V letih 1938 - 1948 sta mednarodno komunistično gibanje zaposlovali dve med seboj povezani zadevi. Prva je vprašanje, ali se antifašistični boj lahko izteče v socialistično revolucijo. Druga je vprašanje, ali naj si komunistične stranke pridobe privrženost in podporo množic po poti zvestobe parlamentarnemu sistemu, ali pa po poti ustvarjanja novih oblik demokracije. Obe zadevi se najrazločnejše artikulirata v stališčih Togliattija, z ene strani, in v "sektaški" liniji nekaterih KP z druge. Stalin si je prizadeval oboje podrediti zunanji politiki Sovjetske zveze. Obe tendenci sta dobili v nadaljnjem razvoju vsaka svoj poseben izraz. Prva v evrokomunizmu, druga v neuvrščenosti. Tako torej Swain.

S stališča nove ere, ki se je v svetu začela s 1989. letom, lahko ugotovimo, da se nobena teh dveh tendenc ni vanjo neposredno iztekla kot konstitutivna sestavina. Vendar moramo obenem videti, da zgodovin-

ske poti v "novi svet" ni mogoče resno obravnavati brez njiju, da sta sestavina te poti.

Naši razgledi, 40, 22. november 1991, 22, 664-666.

KATOLIŠKE STRANKE IN DEMOKRACIJA PRED ZMAGO NAD FAŠIZMOM

Sodobne evropske stranke krščanske demokracije se od starih katoliških strank s konca 19. in prve tretine 20. stoletja konceptualno ne ločijo po tem, da z vsem poudarkom zavračajo od sebe očitek nasprotnikov, da so klerikalne. Res v tem smislu dokazujejo, da niso več neposredno pod vodstvom Cerkve, niti njenega klera. Katoliška Cerkev jim s svoje strani to zavračanje olajšuje s tem, da duhovnikom že desetletja ne dopušča več neposrednega nastopanja v političnih strankah. Spomniti pa se je vendar treba, da oznake o klerikalnosti nikakor ni začela odklanjati šele današnja krščanska demokracija, četudi drži, da zdaj močnejše poudarja načelen in praktičen razmik med Cerkvijo in politiko kot je to bilo nekoč.

Dejstvo je namreč, da že od nekdaj nobena katoliška stranka, odkar so se pred dobrim stoletjem pojavile na političnih prizoriščih držav, ki so uvajale parlamentarni sistem, nikoli ni pristajala na to, da bi ji rekli, da je klerikalna. Le posamezni najbolj zgodnji ideologi modernega političnega katolicizma niso pojma klerikalizem zavračali kar vnaprej. V zgodovini krščanske demokracije pomembni nemški škof W. E. Ketteler npr., je klerikalizem pojmoval kot oznako za legitimen politični boj državljanov - katolikov za priznanje pravičnega mesta in položaja Cerkve v meščanski državi. Torej ne kot politično dejavnost klera, ampak obratno, kot dejavnost, ki označuje prizadevanja katoliških množic za Cerkev, ki je njihova, za priznanje njenega položaja v me-

ščanski državi. Vprašanje, ali kleriki v tem gibanju sodelujejo, ga celo vodijo, ali ne, zanj sploh ni bil kriterij za razpoznavanje klerikalizma, ki ga je razširjal. (To je pri nas omenjal Rimski Katolik, 1896, 244.) Šele politični boji v Franciji po padcu Napoleona III. in sočasni trušč "kulturnega boja" v Bismarckovi Nemčiji so dali izrazu klerikalizem proti koncu 19. stoletja tisti slabšalni zven, ki je povzročil, da so se ga aktivisti političnega katolicizma začeli tako užaljeno otepati, vse do današnjega dne.

Poglavitno ločnico med nekdanjimi katoliškimi strankami in med današnjimi strankami krščanske demokracije je treba videti drugje. Ločujejo se po svojem novem odnosu do demokracije same. Tudi pri tem ne gre za kako novost v imenih strank ali v poimenovanju njihove politike. Tudi nekdanje katoliške stranke so poznale izraz krščanska demokracija za svojo usmeritev in dejavnost. Uporabljala ga je tudi naša, slovenska Katoliška narodna stranka, ustanovljena 1892 (1905 preimenovana v Slovensko ljudsko stranko). Gre za bistveno različen odnos do demokracije kot obveznega temelja sodobnih držav in položaja državljanov v njih.

Za dvojno razliko gre pravzaprav. Prvič, za novo obnašanje današnjih krščanskih (ne več izključujoče katoliških) strank do demokracije kot izraza suverenosti ljudstva. In drugič, za nov, načelen odpor Cerkve proti političnim gibanjem, ki temelje na zanikanju demokracije, v kateri katoliška politika (krščanska demokracija) ne vidi več zgolj koristnega človeškega naključja.

Stare katoliške stranke so priznavale parlamentarizem kot dejstvo, ki se mu ni več mogoče izogniti. Demokracijo so celo vključile v svoje politično načrtovanje kot učinkovito novodobno sredstvo, da se uveljavi cerkveni nauk pri reševanju družbenih in političnih problemov v državah, ki so že parlamentarne. To sicer ni šlo brez pomislekov in odporov v njihovih lastnih vrstah, saj so mnogi ljudje starega kova v tem videli pritrjevanje doktrini revolucije.

Ta pojav najdemo tudi v slovenski katoliški stranki. Značilne so bese-

de Aleša Ušeničnika iz leta 1906, ko je branil zavzemanje Slovenske ljudske stranke za splošno in enako volilno pravico (seveda le za moške) proti očitku, da gre za revolucionarno zahtevo, nasprotno krščanski etiki: "Splošna volilna pravica je postulat naše dobe. Ali jo je vrgla na površje revolucija ali ne, to je vseeno. Ni vse, kar je izšlo iz revolucije, slabo. Revolucija je v politično-socialnem svetu to, kar je orkan v naravi. Orkan napravi mnogo zla, a deluje tudi osvobodilno ..., vse očisti in poživi. Tako se tudi v družbi nabere mnogo nezdravih, duševnih snovi. Upravičene težnje iščejo duška, a na vsej družbi leži konservatizem kot mora. Tedaj nakopičena energija z elementarno silo predere na dan - revolucija pretrse družbo do osrčja. A marsikaj, kar je po nasilnem prevratu dobilo svobodo, je dobro in upravičeno. Z etiko splošna volilna pravica gotovo ni v nasprotju. In to je, če ne odločilno, vsaj za nas katoličane vodilno načelo." (Problem splošne volilne pravice, 10, Katoliški obzornik, 1906, 32.)

Vendar s takšnimi pragmatičnimi političnimi stališči ne Cerkev ne katoliške stranke še niso zavzele trdnega stališča do demokracije kot vrednote same po sebi, ki bi se zanjo morale opredeljevati proti drugim, nedemokracijskim oblikam vladavin. Vse oblike vladavin, tudi demokracija, ostajajo relativne, podrejene načelu o božjem izvoru oblasti. To pa je nad pravico ljudstva do suverenosti, seveda tudi nad pravico narodov do samoodločbe, zato tudi demokracija kot politični sistem ni za katoliško stranko niti nujna niti obvezna. Sam tvorec modernega političnega in družbenega nauka Cerkve, papež Leon XIII., je še leta 1901 dodatno (ali pa vnovič) razložil, da pojem demokracija za katolike nima političnega, torej programskega pomena, da demokracija kot sistem sodi v kategorijo "človeških slučajnosti" (ki so ali pa niso): "Nepravilno bi bilo, ko bi ime krščanska demokracija zavijali v političnem pomenu. Dasi ime demokracija po svojem izvoru in kakor je v navadi pri modroslovcih, pomenja ljudovlado, se vendar v sedanjih razmerah rabi tako, da se mu odvzame vsak političen pomen ter da označuje le blagodejno, krščansko vplivanje na ljudstvo. Zakaj predpisi, naravni in evangelijski, so po svoji veljavnosti izvzeti

od človeških slučajnosti; zato treba, da so neodvisni od katerekoli oblike svetne vlade, da pa so združljivi z vsaktero državno obliko, ako le ni nasprotna poštenju in pravičnosti." (Okrožnica Leona XIII. o krščanski demokraciji, 29, Slovenec, 2. april 1901, 75.)

V letu razprav in odločanja o demokratični reformi volilne pravice v avstrijski državni zbor (parlament) je ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič v pastirskem listu natančno pojasnjeval, da "nas nič ne ovira, da si ne bi prizadevali za pravno in politično enakost vseh državljanov", vendar s pogojem, da "se varujemo zmot", med njimi zmote, "da je ljudska volja izvor vsega prava, ki ne pozna nobenih meja, nobenih naravnih zakonov". Toda prav zdaj, med bojem za volilno reformo, je bolje kar stopiti "v sredo gibanja" zanje, kajti "z nasprotovanjem bi delavce odbili". Tako pa, "po tej poti premagamo socialno demokracijo." Morebitni pomislek, da vendar prav ta končni sovražnik, socialna demokracija, tačas tudi sam terja demokratično volilno reformo, odbije Jeglič že vnaprej s svojo vizijo prihodnosti: "Ko prodre zahteva po splošni in enaki volilni pravici, se bodo razcepila ljudstva še bolj odločno kakor do sedaj samo v dva tabora". V enem bodo "vsi, ki verujejo v Boga Stvarnika", ki v katoliški cerkvi ponuja sredstva pravega življenja, v drugem pa se znajdejo "vsi, ki se upirajo cerkvi in njenemu delovanju", celo verujoči, tisti, ki sicer priznavajo božanstvo Jezusovo, Boga, večnost in neumrljivost duše, a ne priznavajo avtoritete Cerkve v političnih vprašanjih. (Dolžnosti splošne in enake volilne pravice, 24, Slovenec, 3. februar 1906, 27.)

Kateri tabor bo v slovenskem katoliškem ljudstvu zmagal, o tem že dotedanji volilni rezultati niso dopuščali dvoma. Bili so tako ugodni za katoliško stranko, da so se slovenski liberalci zbili sploh za obstanek in so se zatekli k - nasprotovanju demokratizaciji!

Škof Jeglič v svoji zahtevi, da se morajo pravi katoliki tudi v demokraciji pri političnih odločitvah pokoriti avtoriteti in navodilom Cerkve, seveda ni bil izviren niti to ni bila kaka novost. Papeška doktrina je v tistih časih slekorej izrecno obsojala ne le brezverski liberalizem, in

socializem kot "njegovega otroka", temveč je ostro zavračala tudi verni katoliški liberalizem in krščanski socializem. Znan je Jegličev intimni pogled na ljudsko suverenost, znan njegov načelen odpor do ljudske volje, ki bi se izmikala avtoriteti. V začetku 1909 so se slovenski kmetje na strankinem shodu z veliko nejevoljo uprli Krekovemu predlogu, da se uvede kmečko zavarovanje. Šušteršič je razburjene kmete pomiril s tem, da jim je dal prav. "Srečni konec" grozečega konflikta katoliške stranke s svojimi volilci je Jeglič takole komentiral: "Mene le to boli, da se je (na shodu) tako naglaševala 'ljudska volja' in da se je pred njo kapituliralo. To je nevarno! Kaj pa je ljudska volja? Kak rogovilež lahko vzbudi strasti in to je ljudska volja in ta naj bo za poslanca merodajna! Pa tudi kot načelo se mora to zavreči: 'Volkssuverenitet'. Da, ljudske pravice in ljudske potrebe, o tem naj se govori in za te naj se dela! 'Ljudska volja' naj bi se nikdar več ne ponavljala." (Jegličev dnevnik, 6. februar 1909.)

Na račun takšnega pragmatičnega zavzemanja Slovenske ljudske stranke za demokracijo je treba razumeti takratne kritične besede Ivana Cankarja: "Še bolj po domače povedano: dokler demokratizem ni nevaren in dokler kaj nese stranki in prijateljem - slava demokratizmu!" Ko tu navede znana Chamissova ironična verza o demosu, katerega volja naj seveda velja, a le dokler hoče isto kot mi ("Und der Demos absolut, wenn er unsern Willen tut!"), Cankar še pikro pripomni: "Dotlej namreč, dokler se kaže 'demos' v podobi petstoternih farovžev ..." (Dunajsko pismo, 11.oktobra 1907.)

Zgodovinar mora seveda ugotoviti, da je politična uporaba ljudske demokratičnosti v dejavnosti Slovenske ljudske stranke pognala takšne in tako globoke korenine med ljudmi, da jih ni bilo mogoče več izpuliti. Celo pragmatična demokracija je v tej politični praksi porodila med državljani pravi demokratični čut. Utrjevala je prepričanje, da je demokracija sama po sebi nekaj nujnega in nepreklicnega. Tega so se že zgodaj zavedli tudi prosvetljeni katoliški politiki in organizatorji ljudstva. Najvidnejši primer je gotovo sam Janez E. Krek. To dejstvo

je dobilo poseben pomen v tridesetih letih, ko je šlo za zbiranje sil za odpor fašizmu in njegovi nameri uničiti slovenski narod.

V načelu se stališče Cerkve in katoliških strank do demokracije vendar še dolgo ni spremenilo. To je postalo posebno očitno, ko je fašistični režim v Italiji priznal papeško državo. Cerkev je slejkoprej zaostrovala svoj odnos do socializma, četudi krščanskega, neomajno je zavračala liberalizem (najraje pod videzom framasonstva), absolutno je obsodila komunizem, ni pa razločno zavrnila fašizma. Po letu 1945 je to drugače. In tu smo pri drugi, že omenjeni razliki med starimi katoliškimi strankami in današnjo krščansko demokracijo.

Znani poznavalec odnosov med Vatikanom in Avstrijo pa sploh vati-kanske politike, zdaj že umrli avstrijski poslanik v Vatikanu in prominentni katoliški zgodovinar F. Engel-Janosi, opisuje odnos Pija XI. do takrat rastočih avtoritarnih režimov takole: "Avtoritarna prвина v stališčih Pija XI. mu omogoča, da priznava in ceni avtoritarne poteze tudi pri drugih; to ni bil zadnji med vzroki za to, da je Pij XI. v političnem delovanju Mussolinija videl pozitivne vrednote in da je zaradi tega izrazil naklonjenost njegovi osebi." Iz podobnih vzrokov je papež pohvalil tudi avstrijskega kanclerja Seipla. Po oboroženem obračunu njegovega naslednika Dollfussa s socialdemokrati v Avstriji, februarja 1934, je kardinal Pacelli, pozneje papež Pij XII., ugotovil, da bo "zdaj, po padcu parlamentarne opozicije", mogoče ustvariti "zares vzoren konkordat, o kakršnem Sveti Sedež sam že dolgo sanja." Ko je potem, maja 1934, Dollfussov režim oklical monistično stanovsko ustavo (ta se je sama izrecno razglašala kot izpeljava papeževe protisocialistične in korporativistične enciklike "Quadragesimo anno", 1931) in ko je enostrankarska Avstrija ratificirala konkordat, je bil Vatikan pomirjen, piše Engel-Janosi. Naraščajoči vpliv nacistov v Avstriji je Vatikan ocenjeval kot odpor "liberalnih" elementov proti novemu kurzu avstrijske politike, ki da je "absolutno in ne le formalno katoliški." (F. Engel-Janosi, *Il Vaticano fra Fascismo e Nazismo*, Firenze, 1973, 65, 202.)

Brez izraženih načelnih pomislekov je Vatikan nemudoma sklenil konkordat s Hitlerjevo vlado, neposredno potem, ko je nemška katoliška stranka s svojimi glasovi v parlamentu omogočila nacistični stranki, da dobi po ustavni poti diktatorska pooblastila (24.marca 1933). Prav takšna pot k odpravi demokratične weimarske nemške ustave je v tridesetih letih močno omajala zaupanje evropske javnosti, tudi med liberalci, v zmožnost demokratičnih parlamentarnih sistemov, da se z ustavnimi sredstvi upro pohodu fašizma.

Tukaj je treba omeniti, da je bila doba med obema vojnama, zlasti čas svetovne gospodarske krize še nekaj let po 1929, čas omajanega zaupanja v parlamentarno demokracijo tudi med tradicionalnimi (liberalnimi in socialdemokratskimi) privrženci demokracije in čas izrazitega naraščanja ugleda vsakovrstne avtoritarne politike. To velja celo za demokratično Francijo. Jacques Droz imenuje to poglavje njene zgodovine kar "Zahod liberalizma". (*Histoire des doctrines politiques en France*, Paris, 1956.)

Stališče Vatikana v teh usodnih vprašanjih je bilo neodločno, polno protislovij, ki povzročajo še danes zgodovinarjem dosti težav. Dejstvo, da je Vatikan ostal nem ob agresiji Mussolinijeve Italije na Etiopijo (1935), da je med 300 italijanskimi škofi takrat kar 70 dalo patriotične izjave, je v evropski javnosti, tudi med katoliki, puščalo preveč dvomov glede stališča Vatikana v skrajno pereči alternativni, ali demokratična ali avtoritarna država. Engel-Janosi (226) meni, da je preveč dušnih pastirjev pogrešalo moralne trdnosti papeža v teh vprašanjih. Tako ni bilo potem nič presenetljivega, da je Vatikan ob španski državljanski vojni, spet z besedami istega avtorja (221), pokazal do pro-fašističnega voditelja generala Franca "iskreno simpatijo in ga moralno podpiral na vse možne načine". Vatikan je tako nedvoumno izpričal, da fašizma nima za "primum malum" (prvo zlo), pravi Engel-Janosi.

Od mnogih zaskrbljenih (katoliških) demokratov in nasprotnikov fašizma dolgo pogrešana papeževa kritika nacizma je končno prišla šele z encikliko "Mit brennender Sorge" (1937). Bila pa je to predvsem

pragmatična kritika režima v Nemčiji, ki ni spoštoval obveznosti iz konkordata. Z verskega stališča je pač poudarila, da rase, naroda, države ali stranke ne gre častiti po božje, da se je treba upirati novemu poganstvu, da ne gre razglašati napačnih prerokov, ki bi rastle na tleh mitov o krvi in rasi. To je bilo za katolike v Nemčiji sicer ohrabrujoče, a za evropsko demokratično javnost vendar le nekaj samoumevnega. Ni bilo mogoče reči, da gre za podobno kategorialno zavrnitev fašizma (nacizma), veljavno za vse dežele, ne le za režim v Nemčiji, kakršno je Pij XI. le nekaj dni zatem izrekel o komunizmu v encikliki "Divini redemptoris". Istočasnost dveh takšnih enciklik je seveda imela določen pomen. Vatikan je bil očitno pripravljen tehtati, katera nevarnost se mu zdi večja ali bolj neposredna. Toda to se je, spet brez neposrednega njegovega izreka, pokazalo šele v drugi svetovni vojni, po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo.

Ob pozivih Mussolinija in Hitlerja, naj s svojega protikomunističnega stališča podpre njuno vojskovanje proti Stalinu, se je Vatikan zavil v molk. Po zaupni poti pa je pooblastil škofo v še nevtralnih Združenih državah Amerike, da pojasnijo vernikom, da je nacistična Nemčija poglavitna nevarnost in da pomoč katolikov Sovjetski zvezi ni v nasprotju z njihovo vestjo, da enciklika "Divini redemptoris" ni veljavno politično napotilo za razmere sedanje vojne. (O tem je na temelju dokumentov, ki jih je objavil pred desetletjem sam Vatikan, prvi natančno pisal Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975*, München-Zürich, 1975.- Prim. tudi spis "Vatikan o svojem molku v letu 1941", vključen v nadaljevanje knjige.)

Takšno "zgovorno molčanje" s stališča presoje zgolj o vprašanju, kdo je bolj nevaren za interese Cerkve, še vedno ni pomenilo, da je vprašanje načelne opredelitve za demokracijo odločeno. To se dogodi šele proti koncu druge svetovne vojne. Šele božični nagovor Pija XII. leta 1944 razvije pozitivni koncept demokracije iz verskih predpostavk. Tako piše nemški katoliški zgodovinar Hans Maier (*Revolution und Kirche. Zur Frögeschichte der Christlichen Demokratie*. Freiburg i.B., peta izdaja, 1988.) Po mnenju tega avtorja je Cerkvi to prepričano

zblížanje z demokracijo bilo mogoče opraviti šele potem, ko je dejansko že prišlo do daljnosežne dezideologizacije in popredmetenja samega pojma demokracije. To se je dogodilo na zahodu povsod tam, kjer razvoja ni več blokiral kak preživel laicizem. Zdaj je Cerkvi šele bilo omogočeno "realno in trezno razumevanje demokracije". Zadržki cerkvenega nauka do demokracije ostajajo v veljavi samo še tam, kjer demokracija stopa čez mejo določene oblike političnega reda - kot na vzhodu - in se sprevrača v prakso neomejene ljudske suverenosti, ki ni več vezana na pozitivne ustavne norme in na naravno pravo. Maier meni, da so zadržki Cerkve že tako ali tako vedno veljali samo demokratizmu kot revolucionarnemu svetovnemu nazoru, ne pa demokraciji sami po sebi. Sklicuje se na zgodovinske analize o "Cerkvi in totalitarni demokraciji" (zanimiv pojem!), ki jih je izdelal John Courtney Murray (Theological Studies, 1952).

Tudi če sprejmemo takšna pojasnila, ostaja za zgodovinarja vendarle dejstvo, da je v tridesetih letih - ko je nastopila za demokratični svet tolikanj akutna nevarnost, da fašizem potepta vso tradicijo evropske civilizacije - izostala v vatikanski politiki razločna zavrnitev fašizma kot družbene in politične, a tudi moralne kategorije. Demokratični nasprotniki fašizma, še posebno katoliki med njimi, so takšno besedo Cerkve boleče pogrešali. In ostaja dejstvo, ki ga ugotavljajo tudi krščansko demokratično usmerjeni zgodovinarji sami, namreč, da je v tedanjih evropskih katoliških strankah bilo veliko in preveč nagnjenosti, celo poistovetenja s fašističnimi režimi. Predvsem s tistimi, ki so zmagovali v katoliških deželah.

In končno ostaja dejstvo, ki je posebna izkušnja Slovencev in Slovenije. Nagnjenost odločilnega dela Slovenske ljudske stranke k desnemu radikalizmu, vključno k fašizmu, ki je proti domačim političnim nasprotnikom tvegala celo sodelovanje z napadalskimi vojskami fašistične osi, je bila eden obeh poglobitnih idejno političnih vzrokov za tisto razdvojenost velikega dela slovenskega naroda, ki je tako vseuničujoče udarila na dan v letih slovenskega narodnoosvobodilnega odpora proti

fašistični agresiji 1941-1945. Drugi vzrok je v končni fazi pač bil slovenski marksizem-leninizem.

Zgodovinski nastanek obeh tako usodnih povzročiteljev slovenskega razkola in potem tudi njun zaporedni padec - kajti padla sta oba, četudi eden 45 let pred drugim - stoji zlasti v tridesetih letih v bistveni povezavi s specifičnim odnosom tako prvega kot tudi drugega do demokracije. V obeh primerih je bil odnos do demokracije sicer različen, a v obeh zgrešen. Zgodovina je to že dokazala. Le človeška pozabljenost ali nevednost omogoča prvopadlemu, da se danes, po padcu drugega, skuša za nazaj postavljati ob stran sodobne demokratične Evrope, celo kot njen prvoborec. To je seveda protislovje v pojmu, saj sodobne demokratične Evrope sploh ne bi moglo biti, če ne bi poprej v letu 1945. z združenimi močmi vzhoda in zahoda bila zmagala nad fašizmom in vsemi tistimi, ki so mu vojaško pomagali vztrajati do bridkega konca.

Vprašanje torej, ali je obstajal v zgodovini Evrope tudi omahljiv odnos katoliških strank do demokracije in kakšna je bila njihova nagnjenost k fašističnim alternativam v tridesetih letih in v času druge svetovne vojne, ostaja zaradi prej naštetih dejstev pomembna tema zgodovinskih raziskav. Tema je vznemirljiva in spodbuja nemajhno število raziskovalcev, da jo preučujejo z različnih izhodišč, z različnimi nagibi. Niti med zgodovinarji katoliške pripadnosti to ni nikakor kaka tabu tema. Pač dozdej le na zahodu. Želeti bi bilo, da se tudi med Slovenci uveljavi kak takšen.

Skupina zgodovinarjev, katoliških in drugačnih, se je pred leti zbrala na posvetu ob takole opredeljenem vprašanju: "Obdobje med obema vojnama je v Evropi razbrzdalo politične sile radikalne desnice, ki so pripeljale do opustošenja velikega dela te celine in do skoraj popolnega uničenja evropskega židovstva. . . . Veliko nasprotnih mnenj med učenjaki in osuplosti širše javnosti je nastalo ob vprašanju, kako da se je tak 'holokavst' mogel dogoditi v civiliziranih in kulturnih državah z močno tradicijo krščanstva in kako da so mogle v mnogih primerih

cerkve in duhovščina spremljati grozovito preganjanje Judov z javnim molkom, ki je pogostoma dopuščal vtis, da so do tega brezbrizni. Deloma lahko pridemo do razumevanja teh vprašanj z razpravljanjem o razmerju med klerom, laičnimi organizacijami, povezanimi s cerkvami, med državo in pa radikalno desnico."

V pojmu radikalna desnica so združili tako tipično fašistične stranke kot tudi protofašistične in se s tem izognili polemiki o klerofašizmu. Obravnavali so samo tiste države, v katerih so stranke radikalne desnice zavzele oblast, četudi le za kratek čas, bodisi že pred začetkom druge svetovne vojne ali šele po njem. Med prvimi so Italija, Nemčija, Avstrija, Španija in Slovaška, med drugimi pa vichyjska Francija in Hrvaška (NDH), krajši čas tudi Madžarska. Referenti se niso omejili na uradna reagiranja cerkva na fašizem, marveč so raziskovali tudi vloge, razmerja in stališča nižje duhovščine, cerkveno spočetih socialnih gibanj in strank pa še vidnih laičnih osebnosti do radikalne desnice. Pozornost se je v skladu s stvarnimi razmerami osredotočila na katoliško stran in so zato vključili tudi referat o vatikanski diplomaciji. Referati s tega posveta so bili objavljeni v letu 1987 (Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945, ur. R.J.Wolff in J.K.Hoensch, New York, 1987).

Avstrijo je obravnavala Erika Weinzierl, profesorica sodobne zgodovine na dunajski univerzi, Paveličevo Hrvaško Stella Alexander, londonska specialistka za odnose med cerkvami in državo v nekdanji Jugoslaviji, vichyjsko Francijo Robert O.Paxton, profesor zgodovine na Columbijski univerzi, Nemčijo John Zeender, profesor zgodovine na Katoliški univerzi Amerike v Washingtonu D.C., Madžarsko Leslie Laszlo, izredni profesor političnih ved na univerzi Concordia v Montrealu, Italijo Richard J. Wolff, samostojen znanstvenik in svetovalec za javne zadeve pri tvrdki Kekst and Co, New York City, Slovaško Jörg K. Hoensch, profesor vzhodnoevropskih študij na saarlandski univerzi v Nemčiji, Španijo Stanley G. Payne, profesor zgodovine na wisconsinski univerzi v Madisonu, Vatikan pa Frank J. Coppa, profesor zgodovine na univerzi St. John v New York Cityju.

O Sloveniji žal ni bilo nobenega referata, četudi bi izpolnjevala potrebna merila, saj je v njej po 1929 vladal nekaj let desničarski režim kraljeve diktature ob udeležbi domače frakcije nacionalistične liberalne stranke, potem pa do vojne in okupacije spet kombinirani jugoslovanski desničarski režim, ki ga je v Sloveniji nosila Slovenska ljudska stranka. Domači vrh te stranke je med okupacijo stopil v sodelovanje s fašistično Italijo in Nemčijo kar neposredno in brezpogojno, ne da bi bila Slovenija priznana vsaj kot quislinška tvorba. Slovenija pod temi režimi pač ni bila državni subjekt niti na papirju. Gotovo pa bo zdaj, ko je Slovenija priznana samostojna država, njena zgodovina postala predmet znanstvenega preučevanja na univerzah v svetu. Takrat se bo slovenska zgodovina "za domačo politično rabo" neizogibno kritično prevetrila za rabo svetovne javnosti.

Knjiga pomeni torej izredno panoramo zadevne problematike v naštetih državah, pregled, kakršnega dozdej še ni bilo. Želeti si moremo, da se pojavi v prevodu tudi pred slovensko javnostjo, da bi lažje zazrli lastne probleme v njihovih pravih razsežnostih in njihovem stvarnem pomenu. Tukaj naj zadostuje povzetek nekaterih spremnih ugotovitev obeh urednikov k tej publikaciji.

Obstaja vrsta dejavnikov, ki so v tridesetih letih pripomogli k vtisu, kot da imata fašizem in "katolicizem" marsikaj skupnega. Na diplomatski ravni je takšen dejavnik bila politika Vatikana, da sklepa konkordate z vsakršnim političnim režimom in oblastjo, kar je v očeh vernikov krepilo ugled in legitimnost teh režimov. V nekaterih državah, zlasti v Italiji, vichyski Franciji, Španiji, Avstriji, Slovaški in ND Hrvaški je radikalna desnica sprejela teorijo korporativistične države in se pri tem pogosto sklicevala na papeške socialne okrožnice. - "Rerum novarum Leona XIII. in Quadragesimo anno Pija XI.", tako je rečeno, "sta v svoji kritičnosti do kapitalizma in socializma kar najbolj pomanjševali razredne razlike in predlagali moderno prilagoditev srednjeveških korporativnih struktur sodobni družbi. Parlamenti teh držav so pogosto bili organizirani po stanovskem (korporativnem) načelu in marsikje so odnose med delom in kapitalom urejali v skladu

s papeškim naukom. Radikalna desnica je bila videti, kot da uživa pomembno naklonjenost v cerkvenih krogih, saj jo je priznaval Vatikan, krajevna duhovščina pa jo je visoko povzdigovala." Konkretna analiza posameznih primerov, je nadalje rečeno, pokaže, da katoliška Cerkev, če jo opazujemo v vseh delih, ki sestavljajo njeno celoto (metodološko je napačno vse presojati samo po ravnanju institucionalne cerkve), ni bila enoumna v razmerju do radikalne desnice. Gre za pomembne razlike, tudi za odpore takšni desnici. V fundamentalnem pogledu se katoliška ideologija ni ujemala s temeljnimi 'načeli' fašizma, zlasti ne na območju vloge cerkve, države in posameznika v družbi. Bila je tudi v nasprotju z njegovo rasistično teorijo. Vendar je veliko primerov, ko so katoliški duhovniki, prelati in sam Vatikan podpirali posamezne fašiste, fašistične vlade in fašistično politiko. To sicer še ne dokazuje, da bi obstajalo koherentno, kompatibilno (skladno povezano in združljivo) razmerje med Cerkvijo in fašizmom, vendar je v praksi tistih njenih delov, ki so podpirali radikalno desnico, mogoče ugotoviti področja takšne skladnosti in soglasja. Gre za zanikanje boja razredov, za kritiko kapitalizma in socializma, za zanašanje na korporativistične strukture, za poudarjanje, da je Cerkev poglavitna opora narodne kulture in identitete in, kajpak, za nasprotovanje komunizmu.

Nadalje beremo: Dejstvo, da je Pij XII. šele ob koncu druge svetovne vojne 1945.leta izrecno in kategorično obsodil nacizem (italijanski fašizem tega ni več doživel, saj se je sesul že leta 1943), ko ga je označil kot "satansko prikazen" in "arogantno apostazijo (naduto odpadništvo) od Jezusa Kristusa", dejstvo torej, da se je odločil oznaniti to obsodbo šele po koncu sovražnosti v Evropi in po umoru milijonov nedolžnih ljudi, ni moglo ostati neopaženo pri sodobnikih. Tudi zgodovinarji danes ne morejo mimo njega. "Ne Vatikan ne Cerkev v posameznih evropskih državah nista preživela medvojnega časa brez resnih peg na njuni moralni integriteti in ne da bi sprožila velika vprašanja o njuni preudarnosti v odnosih s fašističnimi in 'protofašističnimi' režimi", se glasi sklepno izvajanje. Nekateri zgodovinarji so se

zato nagnili k posplošenim negativnim sodbam o obnašanju Cerkve v celem in tudi v posameznih deželah do fašizma. Posameznike je to pripeljalo celo do sklepa, da je tukaj bila na delu "skupna ideološka podlaga", ki da je Cerkev in fašizem neogibno privlačila med seboj. Reinhard Kuhl npr. navaja pri tem iracionalizem kot skupno podlago ideologije, konvergentnost reakcionarnih pojmovanj morale, spolnosti in družinskega življenja, a tudi konvergentnost pogledov na avtoritar- na in hierahična načela organizacije. Avtorja spremne besede se glede na rezultate posveta s takšno sodbo ne strinjata. Menita, da preučevanje izkušenj evropskega katoliškega klera in laikov z gibanji radikalne desnice ne omogoča togih posplošitev. Drži pa, da so cerkve naklonjeno gledale na antipatijo fašizma do boljševizma, a ne le do tega. Naklonjeno so gledale tudi na antipatijo fašizma do racionalizma in ateizma. Četudi teoretično ni še vse jasno, kar zadeva sam fašizem, je ta gotovo bil "strašna zabloda (aberracija) v evropskem duhu". Interakcija radikalne desnice s posameznimi pripadniki in sestavinami Katoliške Cerkve pa je dozdej le površno raziskana in zato jo je tudi le deloma mogoče razumeti, menita urednika.

Na temelju dotlej opravljenega uvida prihaja spremna beseda vendarle do nekega sklepa glede najtežjega vprašanja, ki je stalo v ozadju vsega dela posveta, glede vprašanja o razmerju Cerkve do holokavsta Judov. "Resnica je, da Vatikan in (cerkvene) hierahije mnogih držav niso odločno spregovorile proti ekscesom nacistov. Zeender npr. pokaže, da nemški škofje niso objavili nobenega 'izrecnega javnega protesta' v zvezi z Judi, četudi so krepko grajali vlado zaradi njene evtanazijske politike, ki je vzela življenje nedolžnim katolikom. Zaradi različnih razlogov se je hierahija v Nemčiji obotavljala sprožiti vprašanje o postopanju z židovskim prebivalstvom. Ista obotavljivost je obstajala v Vatikanu, glede na to, da je Sveti Sedež, kot trdi Coppa, žrtvoval moralne pomisleke diplomatskim skrbem. Sicer se je Vatikan ob deportacijah Judov zavzemal na obstranske in posredne načine, v nekaj primerih je tudi interveniral, da bi Judom pomagal, posebno v državah z desnoradikalnimi režimi, ki so bili dovzetni za vpliv klerikov.

Toda ostaja dejstvo, da je katoliška hierarhija vseprek po Evropi omahovala zaradi političnih in diplomatskih nujnosti in ni javno protestirala proti Hitlerjevim hudodelstvom nad judovskim ljudstvom."

To vprašanje je najbolj kočljivo za preučevalce katoliške politike v Nemčiji sami in največji izziv ravno za katolike med njimi. Zaradi njega in še zaradi neposredne odgovornosti nemške katoliške stranke za odpravo weimarske demokracije v letu 1933, se nemški katoliški zgodovinarji (in teologi) že desetletja med vsemi morda najbolj poglabljeno pečajo s konkretnim zgodovinskim dogajanjem v Nemčiji in obenem s problemi načelnega razmerja političnega katolicizma do demokracije. Posebno izstopajo imena Hans Maier, Heinrich Lutz, Ernst-Wolfgang Böckenförde, Karl-Egon Lönne. Tudi Slovencem bi koristil študij njihovih del, saj se je katoliško politično gibanje pri nas že od začetkov pred sto leti in pozneje, tudi še v dvajsetih letih tega stoletja, razvijalo pod močnimi vplivi in po vzgledih nemškega.

Na Böckenfördeja opozarjajo poznavalci med drugim zato, ker je poskusil teoretično razložiti pojav šibke demokratične vztrajnosti ne le pri nemški katoliški stranki, ampak takšne lastnosti katoliškega gibanja v preteklosti na sploh. V svoji knjigi (*Der deutsche Katholizismus im Jahre 1933 - Kirche und demokratisches Ethos*, Freiburg-Basel-Wien, 1988) pojasnjuje med drugim, da stoji katolik do modernega, sekulariziranega sveta že od njegovega začetka v nenehni napestosti. Moderna država in moderna družba mu od njunega nastanka ostajata notranje tuji. To ni več njegov svet in nikoli se v njem ne počuti zares domačega. Doživetje "kulturnega boja" ta občutek pri nemških katolikih še poglobi. S tem bojem so bili v duhovnem in eksistencialnem smislu izrinjeni tako iz države kot tudi iz družbe, ožigosani kot zaostali in ultramontanci (tj. kot ljudje z vodilnim središčem zunaj države). Iz države in iz družbe, ki jo je opredelil liberalizem, se umaknejo v notranjo emigracijo. Svoje življenje vidijo v Cerkvi, iz nje določajo svoje ravnanje v državi. V političnem pogledu se nemški katolik v prvi vrsti odloča kot član Cerkve, ne kot državljan. Območja religije, Cerkve in šole mu pomenijo jedro obče blaginje, dobrega politič-

nega reda. Druga območja stopijo v ozadje njegovega zanimanja. K temu se pridruži še prepričanje, da so "njegova" območja neposredno zvezana z naravnim pravom in to ga navaja glede njih na nekompromisnost. Tako nastopi specifična zožitev njegove politične zavesti, zaradi katere je v resnem trenutku nezmožen misliti zares politično, tj. iz celote za celoto. Kleriki, ki so v stranki bili vodilni, vidijo v le-tej avantgardo Cerkev. Hitler je katoliški stranki obljubljal konkordat, ki bo zagotovil zadovoljitev njihovega ožjega območja interesov, glede političnega reda pa jim je zagotavljal, da bodo vsi državljani enakopravni pred zakonom, razen komunistov. V primerjavi s temi obljubami se je zdela weimarska ustava katoliški stranki manjšega pomena. Ravнала se je po stališču, da so "katoliki lahko državljani države, ne pa (nujno tudi) državljani demokracije".

K takšnim stališčem, meni Böckenförde, lahko nasploh pripomore že samo izhodišče sodobnega katoliškega političnega gibanja, tj. naravnopravni nauk o državi, ki ga vzpostavil Leon XIII. z neosholastiko. Ta nauk razlikuje nadzgodovinska naravnopravna načela državnega reda od državnih in ustavnih oblik, ki so od naravnega prava nedvisne in zato v zgodovini spremenljive in do katerih je stališče Cerkve nevtravno. To razlikovanje vodi k temu, da veljata normativna vsebina in obveznost le za naravnopravna načela, ki so ločena od konkretnih zgodovinskih oblik države in ustave. Medtem ko konkretne oblike sodijo v območje zgodovinsko naključnega ali zgolj dejanskega. In to je po sebi nepomembno in ne zasluži zavzemanja, kadar gre zares. Proti individualizmu razsvetljenstva, kakor se izraža v teoriji družbene in državne pogodbe in osvoboditve individua od tradicionalnega reda in moralnih vezanosti, se je postavila teorija "organskega" reda, navezanega na "naravno dane resničnosti", reda, ki sloni na avtoriteti in (poklicno) stanovski razčlenjenosti. Ravno organska družba pa se je 1789 dokončno razdelila v družbo in državo in spričo tega so se katoličani znašli v velikem razkoraku z zgodovinsko realnostjo. "Razdvojenosti" med družbo in državo ni več mogoče odpraviti. Na dolgi rok je možno le dvoje. Ali, prvič, državo utopiti v družbi (porabniška

in potrebniška družba se neomejeno razmahne, posameznik se podredi funkcionalnim zakonitostim). To je pot liberalizma in marksizma (seveda na načelno različne načine). Ali, drugič, z državo odpraviti družbo, kar pomeni obenem odpravo človekovih pravic in individualnih svoboščin. To je pot fašizma. To dilemo je zaznal že Hegel in 150 let zgodovine mu je pritrdilo. Zentrum (tako se je imenovala nemška katoliška stranka) pa se je zavzemal za svojo tretjo pot. (In ne le on! Tudi njegov dvojnik na Slovenskem. Op.J.P.). Zavzemal se je za organski red, ki bi presegel liberalno družbo. Ne da bi to opazil, je s tem utiral pot fašističnemu uporju proti družbi. Začetna zveza nemškega katolicizma z nacističnim sistemom je torej skladna z nasledki lastne zmote - "folgerichtig" - meni Böckenförde.

V letu 1945, nadaljuje isti avtor, po zmaji (zaveznikov in tudi slovenskih antifašistov, op.J.P.) nad hitlerizmom je bila v Nemčiji pod zahtodno zasedbo možna le liberalna varianta izhoda. Vse elemente organske družbe, ki so jih nekoč hoteli uveljaviti katoliki, je nacistični režim medtem do kraja kompromitiral (državnost, avtoriteta, nadosebnostni red). Države v letu 1945 ni bilo mogoče utemeljiti drugače kot da postane služabnica osvobojene gospodarske in pridobitniške družbe (ravno nasprotje tistega, k čemur so katoliki nekoč težili). To je demokratična samovlada liberalne družbe. Nemški škofje, meni Böckenförde, so leta 1933 katolikom napačno svetovali. Treba je postaviti vprašanje, ali velja teza o tem, da Cerkev ne more biti odgovorna, ker je njena oblast le posredna ("potestas indirecta"). Učinek te teze je, da so v 1945. letu posledice napačnih odločitev nosili posamezni verniki. Tudi današnji dan ni brez problemov. Danes se nemški katolicizem, piše Böckenförde, zopet skrajnostno prilagaja. Leta 1933 se je prilagodil državi, zdaj se z nasprotni strani asimilira družbi. Ali je že presegel pozicije in politična načela, ki so pripeljala k političnim zmotam leta 1933?

Že na prvi pogled je mogoče videti, da vprašanja o razvoju odnosa nemškega katoliškega gibanja do demokracije niso povsem enaka z

razmerami na Slovenskem nekoč in danes. Veliko pa je gotovo primerljivega in spodbuja vprašanja, ki še nimajo odgovora.

Delo, 12. in 19. december 1992.

PROBLEMI SOUČINKOVANJA NARODNE IN SOCIALNE REVOLUCIJE V NASTOPU OSVOBODILNE FRONTE IN POJAVOV ANTIKOMUNIZMA

Ali ne bi bilo izmed trojice pojmov, ki nastopajo v naslovu referata, primerneje začeti s pojmom "antikomunizem" (AK)? To se vprašamo glede na dejstvo, da v zgodovini Osvobodilne fronte (OF) prvega srečamo AK v svojstvu nosilca ideološkega ekskluzivizma. Srečamo ga, ko apriorno in bojovito zavrne roko, ki jo ideološko drugačen del Slovencev ponuja za sodelovanje v obrambi naroda pred napadalcem in genocidom. Tak vrstni red obravnave pojmov bi bil primeren, če bi hoteli z njim že razsojati v vprašanju o vzrokih in posledicah. Tega pa ne poskušamo in vrstni red zato ne pomeni kakršnega koli vrednotenja v tem smislu.

Revolucija se je na naših tleh sprožila kot del evropskega dogajanja, med napadalno vojno držav fašistične osi proti Kraljevini Jugoslaviji. V tem okviru se je razvijala zraščeno z oboroženim odporom Slovencev in drugih narodov Jugoslavije proti okupantom, torej z gibanjem, ki je del širšega pojava odpora v takratni vojskujoči se Evropi, ki pa so mu pri nas dali pobudo, organizacijsko ogrodje in politični predznak komunisti. To zgodovinsko dejstvo ostaja, če to hočemo ali ne. Današnji postrevolucijski čas daje historikom le več spodbude in morda tudi možnosti za bolj vsestranski in poglobljen pogled na celoto takratnega dogajanja.⁽¹⁾

---

1) Znani holandski poznavalec odporništva v Evropi Louis de Jong meni, da je

Ko govorim o pojmu revolucije, se smotrno omejujem na teze iz dveh reprezentativnih nemških teoloških leksikonov, katoliškega in reformiranega.⁽²⁾ Zanimiv je poudarek, da je vprašanje legitimnosti revolucije treba razločevati od vprašanja njene problematičnosti. Problematičnost je v nasilnosti, legitimnost pa je odvisna od uspešnosti! Že s tem, da je nastopila, opozarja revolucija na napetostni značaj prizadete družbe. Ni torej nasledek nekega hudobnega naklepa. Vsaka revolucija ima socialno funkcijo, ker pospeši družbene strukturne spremembe in prilagajanje novim življenjskim razmeram. Ob Francoski revoluciji se

---

povsod obstajalo sorazmerje med odporom in kolaboracijo. Brez odpora bi bilo znatno več prostovoljne ali izsiljene kolaboracije. Tragika okupiranega naroda je izsiljena kolaboracija, ne prostovoljna. Kje je meja med njima? Z vidika zgodovine je bila najpomembnejša storitev organiziranega odpora v tem, da je to črto ločitve omogočal in vzdrževal. Za tem pride šele njegova storitev v obliki vojaškega prispevka k zmagi nad fašizmom. Na ta prispevek so resno računali tudi Britanci in drugi zahodni zavezniki, ne samo Sovjeti. Zakaj so se ljudje odločali za odpor? De Jong citira Toynbeeja, ki piše, da je nacionalsocializem bil tako hud izziv vsem evropskim skupnostim, da ga ni mogoče primerjati z ničimer drugim. Pri dani nacistični politiki, dostavlja De Jong, je bil nastanek partizanskih gibanj zgodovinsko gledano neizogiben, če je le bilo kaj neustrašnih ljudi, primernih voditeljev in možnosti za prikritje. Ali drži teza, da so se odporu pridruževali pustolovci in nevrotiki? Takšno mnenje ni samo nestrokovno, tudi nasprotuje izkušnji. "Moja izkušnja mi je pokazala," pravi de Jong, "da ne moremo biti dovolj previdni, če gre za to, da presojamo nagibe ljudi. Moramo se pa tudi varovati pred tem, da bi stvari po nepotrebnem komplicirali. Menim, da je bil elementarni občutek za človeško dostojanstvo tisto, kar je pomenilo glavno gibalno volje za odpor proti diaboličnemu hitlerjevskemu sistemu." - Zwischen Kollaboration und Resistance. V: Andreas Hillgruber (izd.), Probleme des Zweiten Weltkrieges, "Kiepenheuer et Witsch", Köln - Berlin, 1967, 245 - 265.

- 2) - Lexicon für Theologie und Kirche. Begründet von dr. Michael Buchberger, 2.izdaja, knj.7, "Herder", Freiburg. Gesli "Revolution" (O.Köhler) in "Widerstandsrecht" (H.Wulf).

- Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. 3.izdaja, hgb. von Kurt Galling, knjiga 4, "J.C.B. Mohr (Paul Siebeck)", Tübingen, 1960, gesli "Revolution" (F.G.Dreyfuss) in "Widerstandsrecht" (Ernst Wolf).

je konstituiral pojem legitimizma, kot nasprotja revoluciji. Poskusa, da bi revolucijo ilegitimizirali se sprva oprime tudi Katoliška cerkev, toda že z Leonom XIII. se njeno stališče začne spreminjati in sprijazni se z dejstvom, da se je meščanska družba izoblikovala po svoje. Cerkveno nasprotovanje in anatemiziranje se zdaj obrača proti marksistični revoluciji. A ne samo zaradi odnosa marksizma do religije, ampak tudi načelno, zaradi njegovega eshatološkega namena (v končnih stvareh odrešenja), kar po mnenju Cerkve presega človekove razpolagalne moči, ki so končno le božje. Vse to je rečeno ob revoluciji, ki se dogaja znotraj države, pogostoma kot državljanska vojna, ki je njena notranja zadeva. Tu leksikona seveda ne govorita o vprašanju legitimnosti revolucije, ki se razvije v boju proti nelegitimni in nelegalni oblasti okupantov, ker to vprašanje v pozitivnem smislu rešujeta v okviru vprašanja o pravici do odpora (*Widerstandsrecht*). Zlasti nacionalsocializem je to vprašanje aktualiziral v 20. stoletju, ko se je izkazalo, da formalno korektno delujoča pravna država ni zmogla preprečiti njegove zmage. V tem zgodovinskem položaju se pravica do odpora in revolucija pojmovno močno zblížujeta. Katoliška cerkev je pravico do revolucije in odpora celo proti legalni oblasti zagovarjala v primeru španske državljanske vojne.⁽³⁾

V luči takšnih pogledov bi lahko manj obremenjeno razpravljali o revoluciji, ki se je dogodila na Slovenskem, četudi gre v posledicah nedvomno za socialno in to marksistično revolucijo. Kaj pa narodna revolucija, ki jo je OF nedvomno nosila in tudi uresničila?⁽⁴⁾

Pojem narodne (nacionalne) revolucije je do neke mere identičen s pojmom demokratične (meščanske) revolucije 18. in 19. stoletja. Vendar je njen bistven element to, da pomeni radikalno (nasilno) samouveljavljanje suverenosti nekega naroda, ki dotlej to še ni dosegel.

3) Prim. Hans Maier, *Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der Christlichen Demokratie* (5.izd.), Herder, Freiburg - Basel - Wien, 1988.

4) France Škerl, *Revolucionarno bistvo v razvoju slovenskega narodnoosvobodilnega boja. V: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, "Partizanska knjiga", Ljubljana, 1973.*

Zgodovinska izkušnja kaže, da so narodne revolucije v splošnem "zmernejše" v svojih ciljih od socialnih revolucij, kar pa ne pomeni, da bi morale biti brez socialnih ciljev ali manj silovite, manj krvave.⁽⁵⁾

Odločitev okupiranih Slovencev za nadaljevanje oborožene obrambe pred agresorji, ki svojo napadalno vojno stopnjujejo z brezobzirnim kršenjem norm mednarodnega vojnega prava, še posebno glede norm legalne okupacije, in ki prehajajo vrh tega kar k uničevanju slovenskega naroda samega, je bila že sama po sebi nedvomno revolucionarnega pomena v zgodovini naroda. Prišla pa je najprej v dejansko in potem tudi v pravno nasprotje z emigrantsko jugoslovansko vlado. Ta je namreč v protislovni logiki svojega stališča do razvijanja odporiškega gibanja v okupirani in razbiti Jugoslaviji odobrila stališče četnikov Draže Mihailovića v Srbiji, ki so prve dni novembra 1941 napadli partizanske protiokupatorske upornike v Srbiji. V tem duhu je 7. decembra 1941 Mihailovića celo demonstrativno povišala v generala.⁽⁶⁾ Razglasila je, da so vsa gibanja odpora, ki se mu ne podreajo, izdajalska.

Poglavitna načelna utemeljitev odpora in obenem njegov v Osvobodilni fronti soglasno določeni programski cilj, namreč pravica slovenskega naroda do samoodločbe, konkretizirana tudi z zahtevo po uresnitvi programa Zedinjene Slovenije, je postala v danih razmerah vsestransko revolucionarnega značaja. To je bil program narodne revolucije. Ali pa je ta program, če je hotelo realno odporiško gibanje ohraniti svoj narodnoosvobodilni, svoj narodnorevolucionarni značaj, moral izključiti morebitne socialnorevolucionarne cilje, bodisi Osvobodilne fronte v celoti, bodisi posameznih v njej sodelujočih političnih skupin, bodisi v njej dejavnih posameznih državljanov?

5) Das Fischer Lexicon, Staat und Politik, izdala E.Fraenkel in K.D.Bracher, Frankfurt/M, 1957, 298).

6) Knjiga podpisanega, Nacije - Jugoslavija - Revolucija, 2. izdaja, "Komunist", Beograd, 1988, Pogovor drugi izdaji, 533 - 578. (Prva izdaja, 1985; izšla tudi v slovenskem in v makedonskem jeziku, Ljubljana, 1986, Skopje, 1986.)

To vprašanje je treba presojati z vidika še enega vprašanja, namreč, ali gre za eno samo narodnoosvobodilno organizacijo ali pa za soobstoj dveh ali celo več takšnih organizacij, kot je to bilo npr. v Grčiji, na Poljskem, v Franciji, Italiji in še drugod. Razume se, da pridejo v poštev za presojo le takšne odporiške organizacije, ki to niso le programsko, temveč tudi realno, da torej resnično stopajo v aktiven odpor proti okupantom. Če jih je v enem narodu več, če vsaka zase svoj osvobodilni namen povezuje še s posebnimi lastnimi političnimi programskimi cilji, potem problem razločevanja med njihovim državnno osvobodilnim, narodnoosvobodilnim in socialno osvobodilnim značajem metodološko ni tako težaven niti nima tolikšnega učinka na dejanski zgodovinski proces. Za primer Poljske, kjer so nastopale različne odporiške organizacije z različno socialno strukturo in z medseboj popolnoma nasprotnimi političnimi cilji, vključno tudi socialno revolucionarni cilj, se ocenjuje, da gre vendarle za neko odporiško celoto, za poljsko rezistenco kot takšno, ker vse v njej udeležene organizacije izhajajo "od splošne nuje, da se povrne neodvisnost (države) in od čuta, da je treba udejaniti materialno in duhovno obrambo samega jedra, same substance naroda."⁷⁾ Z drugimi besedami, vse odporiške organizacije so del poljske rezistence kot takšne, tudi če eno vodi npr. delegacija emigrantske vlade, drugo Narodna stranka, tretjo Ljudska stranka, četrto Socialistična stranka in četudi se jim v boju pridružuje organizacija, ki jo vodijo komunisti in če vse te organizacije že v teku boja pripravljajo vse, kar morejo, da bi zagotovile svoj družbeno politični cilj in svojo oblast v osvobojeni Poljski. Problemi sodelovanja, nesodelovanja ali celo medsebojnega oviranja so del zgodovine poljskega odpora kot celote, ker so vse organizacije bile v odporu dejansko aktivne. Iz te rezistence so izključeni le prostovoljni in v okupantovem vojskovanju aktivno sodelujoči kolaboracionisti.

Pri nas je položaj bistveno drugačen.

---

7) Eugeniusz Duraczynski, *Polish Resistance: Premises, Conditions and Mechanisms of Development*.

Na Slovenskem je obstajala le ena edina aktivna organizacija odpora - OF. Po okoliščinah svojega nastanka, po svojem programu in po svojem delovanju je bila narodnorevolucionarnega značaja, v političnem smislu pa pluralistična, četudi ni obsegala celotnega slovenskega političnega spektra. V njej je bil tisti del tega spektra, ki se je odločil za odpor. In vsi sestavni deli tega v odporu dejavnega dela slovenskega političnega spektra imajo značaj nosilcev slovenskega odpora kot splošnonarodnega in celotnega. Politične razlike med njimi in iz teh razlik izvirajoči različni načini njihove dejavnosti in intenzivnost njihovih ambicij jim tega legitimnega deleža v odporu ne morejo odvzeti. Kakor tudi ne more tisti del slovenskega političnega spektra, ki v odporu ni sodeloval, ali pa mu je celo nasprotoval, odvzeti aktivnemu odporniškemu delu značaj legitimnega in generalnega subjekta odpora slovenskega naroda kot celote. Z drugimi besedami, Osvobodilna fronta je pomenila v času sovražne fašistične zasedbe slovensko rezistenco, kot zgodovinski pojem in kot realnost.

Ali bi ravno zaradi te posebne pomembnosti OF (edine nosilke slovenske rezistence) morala biti izključena v njenem delovanju, bodisi kot celote, bodisi njenih posameznih sestavnih delov, izrecno tudi KPS, vsakršna prizadevanja za revolucionarne spremembe v povojni slovenski družbi? Ker drugega nismo imeli, bi se torej ta edino obstoječi odpor ne smel pečati z revolucionarnimi namerami? Kajti - tako je slišati - pravi narodnoosvobodilni boj ne dela revolucije in vrh tega je sovražna okupacija takšna narodna nesreča, da je nihče ne sme zloračiti za pospeševanje lastnih revolucionarnih ambicij!? Tu se ljudje v mnenjih lahko razhajajo. Za historika pa je vprašanje drugačno. Kakšno naj bo historično obravnavanje dogodenega? Neodvisno od mnenjskega razhajanja tedaj in danes.

Stranke, ki so Osvobodilno fronto odklonile, so sicer imele svoje programe, a jih niso uveljavljale v okviru lastnega odpora proti okupantom, ker so obenem z Osvobodilno fronto dejansko zavrnille odpor sam. Ves pluralizem programov, povezanih z odporom okupantom, je torej pluralizem znotraj OF. Vsi drugi programi so bili zvezani s

stališčem pasivnosti, če ne že kar kolaboracije. Pri nas torej ni položaja, kakršnega poznamo v drugih deželah, kjer je bil pluralizem programov povezan s pluralizmom nosilcev in organizacij odpora in se je dejansko ves sodobni politični spekter, od revolucionarnega do konservativnega, vključil v odpor in so vsi ohranili legitimnost, ker so zavrnili prostovoljno kolaboracijo. OF je bila edini okvir slovenskega odpora. Stranke s konservativnimi programi se vanj niso vključile niti se niso odločile za samostojen odpor, marveč so celo prostovoljno stopile v ekstremno kolaboracijo z okupanti proti OF. To je zgodovinsko dejstvo. In to dejstvo ne more odvzeti legitimnosti programu OF. Kolikor je bil revolucionaren, je bila tudi revolucija OF legitimna, četudi je bila problematična. Kot bi bila legitimna protirevolucionarnost, če bi bila zvezana z odporom okupantom in ne s kolaboracijo. Problematična pa je bila sama po sebi, v vsakem primeru.

V vprašanju, za OF ali proti njej, se seveda tudi zgodovinar kot oseba lahko odloča po osebni opredelitvi. Historično obravnavanje obojega, revolucije OF in protirevolucionarne kolaboracije nasprotnikov OF, pa terja od njega v vsakem primeru spoštovanje vsestranske znanstvene legitimnosti historične teme.

Detabuizacija revolucije, ki so jo v Sloveniji v zadnjih letih komunisti vendarle izvršili, premešča revolucijo in Osvobodilno fronto za vsakega historika med legitimne teme naše preteklosti, ki se jih lotevamo "sine ira et studio".⁽⁸⁾ Enako velja tudi za protirevolucionarno funkcionalno kolaboracijo, pač s podobnim pogojem, da bi tudi njo sodobni nosilci njenih idejnih in političnih tradicij detabuizirali. Kako? To bi storili, če bi sami sebi priznali kakovostno razliko med antikomunizmom, kot njihovim razlogom za kolaboracijo v času vojne zaveznikov proti fašizmu, in pa med demokratično in socialno zavrnitvijo komunizma, ki jo je prinesel povojni mednarodni mirni razvoj v Evropi,

---

8) Prim. Peter Kovačič - Peršin, Revolucija kot tabu. Neodvisni Dnevnik, 6. november 1990, št.303.

omogočen ravno s skupno zmago nad fašizmom, v kateri si je svoje zgodovinsko mesto zagotovil tudi slovenski narod.

Kot "funkcionalno" lahko poimenujemo prostovoljno kolaboracijo, ki naj bi opravila funkcijo vojne proti domačemu komunizmu in s tem tudi proti Osvobodilni fronti. Teza o državljanski in ne narodnoosvobodilni vojni je eminentno politična teza. Podobno kot je njena nedomišljena protiteza, da v narodnoosvobodilnem bojevanju Osvobodilne fronte ni bilo revolucionarne vsebine. Ustaljeno pravno pojmovanje izključuje za to dogajanje oznako "državljska vojna".⁹⁾ Toda historična analiza motivov, ki so vplivali na odločitve nasprotnikov Osvobo-

9) Konsultirana literatura o državljanski vojni:

- Hans Wehberg, *La Guerre Civile et le Droit International*. Academie de Droit international. Recueil des Cours, 1938, Tome 63, Paris, 1938.
- Ivan Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*. "Nova založba", Ljubljana, 1942.
- Erik Castren, *The present law of war and neutrality*. Annales Academiae Scientiarum fenicae, Ser.B - Tom.85, Helsinki 1954.
- Erik Castren, *Civil War*, "Suomalainen Tiedeakatemia", Helsinki 1966.
- George A. Kelly - Clifford W. Brown Jr., ur., *Struggles in the State: Sources and Patterns of World Revolution*, "John Wiley & Sons", New York - London - Sydney - Toronto, 1970. - in vrsta enciklopedičnih publikacij. - Prim.: Zapis podpisanega, Kaj je državljanska vojna? Dnevnik, Ljubljana, 12. april 1990. - Isti avtor, *Revizija zgodovine?*, 38, Sodobnost 1990, 8-9, 750-755.
- Za znanstveno opredelitev konflikta med delom Slovencev v času okupacije kot državljanske vojne, manjka poglobljena razpoznavna značilnost takšne vojne, namreč, da gre za notranje dogajanje v neki državi, ne za vojno med državami. Pri nas ni obstajalo okvirno državno samostojno vojskovanje dela Slovencev proti Osvobodilni fronti, temveč so se njeni nasprotniki vključevali, v okviru obstoječe meddržavne vojne med državami napadalkami in Jugoslavijo, brezpogojno v oborožene sile napadajoče države. Zelo izostreno je ta moment označil Lojze Ude na prvem zboru slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju (10. - 12. oktober 1943): "Niso zavedni Slovenci krivi, da jih morejo v tej preusodni zgodovinski uri vezati s Hitlerjevo Nemčijo le streli in da ti streli z vso neizogibnostjo podirajo tudi tiste Slovence, ki stoje na strani te Nemčije." (Spomenica o prvem zboru slovenskih pravnikov. Izdal Resolucijski odbor prvega zbora slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju, 1944, 30.)

dilne fronte pa bi za njihovo pozicijo dopuščala že omenjeno oznako "funkcionalna kolaboracija": kolaboracija ne zaradi kolaboracije, temveč z namenom, da opravi protikomunistično funkcijo. Slovenska funkcionalna kolaboracija je po takšnih svojih motivih posebnost med pojavi prostovoljne oborožene kolaboracije v drugih evropskih deželah. Medtem ko je na zahodu Evrope bazična motivacija bila usmerjenost k fašizmu, so na vzhodu bili bazični etnični motivi.⁽¹⁰⁾ Edinole v okupirani Sloveniji, kjer bi etnični motivi prostovoljno kolaboracijo morali najbolj izključevati, domačega fašizmodilstva pa je bilo razmeroma malo, je kolaboracijo (v "Ljubljanski pokrajini") bazično motiviral antikomunizem, večidel versko pogojen, deloma pa tudi antikomunizem iz razlogov obnove starega jugoslovanskega nacionalno hegemonističnega državnega sistema. - O kakovostni razliki med kolaborativnim antikomunizmom in zavračanjem komunizma v zgodovinskem razvoju Evrope po zmagi Združenih narodov nad fašizmom, nekaj več v nadaljevanju.

Tako smo se približali jedru za ta posvet zastavljene teme.

Historično obravnavanje revolucije, ki so jo nosili slovenski komunisti, terja razbor njihovih programskih zamisli.⁽¹¹⁾ Naslanjajo se na pogosto navajano, a malo spoznano teorijo o dveh etapah revolucije. Že v Rusi-

10) John A. Armstrong, Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe. V: The Journal of Modern History, 40/3, 1968, 396-410.

11) Razprava podpisanega, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 7, Ljubljana, 1967, 1-2, 277-316. (Ponatis v knjigi istega avtorja, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, "Obzorja", Maribor, 1981. Prevod v srbski jezik, Jugoslovanski istorijski časopis, Beograd, 1969.) - Dušan Lukač, Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918 - 1941. "Institut za savremenu istoriju", Beograd, 1972. - Desanka Pešić, Jugoslovanski komunisti i nacionalno pitanje 1919 - 1935, "Rad", Beograd, 1983. - Latinka Perović, Od centralizma do federalizma, "Globus", Zagreb, 1984. - Podpisani, delo cit. v op. 6). - Jurij Perovšek idr., Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, "Partizanska knjiga", Ljubljana, 1990.

ji, odkoder so za to teorijo jemali zgodovinski vzorec, v resnici ni šlo za dve etapi ene revolucije, temveč za dve samostojni revoluciji. Če bi se dogodila le Februarska revolucija sama, brez Oktobrske, bi to že samo po sebi pomenilo epohalen prelom v življenju carske Rusije. Te dejanske vsebinske samostojnosti obeh kategorij revolucije, prevedene v govor o prvi in drugi "etapi", ni ta vzorec izgubil niti v tisti šablonizirani verziji, ki je bila vključena v železni politološki repertoar strank Tretje internacionale. Pri jugoslovanskih komunistih med obema vojnama se koncepcija o prvi etapi popolnoma določno poveže s spoznanjem, da v jugoslovanskem primeru ne gre samo za dopolnitev meščansko demokratične revolucije. Golo, zgolj državljansko demokratizacijo kraljevske Jugoslavije so na besedah terjale pravzaprav vse stranke po vsej državi, saj izrazito fašističnih tukaj niti ni bilo. Če bi jo opozicijske demokratične politične sile že v času pred okupacijo zares dosegle, bi težko mogla v zgodovini pomeniti kako samostojno revolucijo, in še celo ne etapo kake socialistične revolucije. Pomenila bi v bistvu obnovo stanja, kakršno je normirala ustava iz leta 1921. Jugoslovanski komunisti pa so pojem "prve etape" popolnoma določno in dosledno povezovali tudi z zahtevo po dejanskem priznanju pravice vseh narodov v Jugoslaviji do neomejene samoodločbe. S takšnim vsebinskim dopolnilom pa je tisto, kar naj bi po sovjetski šabloni veljalo le kot nekakšna etapa, bilo za jugoslovanski primer dejansko zaokroženo v samostojno zgodovinsko kategorijo, v program narodne (nacionalne) revolucije. Zahteva po (radikalni) demokratizaciji družbe, kakršno so načrtovali demokrati vseh vrst v vsej Jugoslaviji, se je v konceptu o "prvi etapi" povezala z radikalnim programom narodne revolucije za vsak in za vse narode Jugoslavije. In pomembno je vedeti, da tudi jugoslovanski komunisti vsa leta med vojnama in tja do okupacije sprejemajo v okviru tega programa tudi načelo političnega pluralizma. Šele "drugo etapo", to je šele dobo socialistične revolucije, pojmujejo kot čas, ko se naj delavski razred poistoveti z državo pa zato opusti pluralno demokracijo kot lastno meščanski družbi. Šele ob upoštevanju teh programskih distinkcij lahko razumemo, zakaj označuje famozni teoretik Moša Pijade nastope KPJ v predokupacijskih

letih kot reformistične.⁽¹²⁾ Praktično namreč vsi ostajajo v okviru "prve etape". Od kod to omejevanje ambicij KPJ, njenih realnih pričakovanj, le na dosego meščanskodemokratske narodne revolucije ("prve etape")? Ne gre pozabljati, da je KPJ v letih do aprilske vojne ilegalna, po številu članov neznatna, da je njen vpliv omejen, še posebno problematičen po nemško-sovjetskem paktu o nenapadanju. Njene realne ambicije ne morejo seči dlje kot do tega, da sodeluje, kolikor mogoče pobudniško, skupaj z drugimi opozicijskimi silami v uresničevanju programa federalizacije in demokratizacije države.

V smislu tako omejenega cilja, na "prvo etapo" - na narodno in demokratično revolucijo, je treba razumeti Speransovo misel, da "prihaja (v svetu in na Slovenskem) do najvažnejšega preloma v razvoju narodnega vprašanja: do boja med meščanstvom in proletariatom za vodstvo v narodnem gibanju, do boja (med njima) za kmečke množice in takozvane srednje sloje sploh." V smislu tisti čas na tak način omejenega, a samostojnega cilja, torej narodne in demokratične revolucije, je logično, da Sperans na koncu svojega razpravljanja posebej ugotovi: "Jasno je potemtakem, da se narodnega vprašanja in njegove rešitve ne da postaviti drugače kakor v zvezi z demokracijo. Nič zato, če je ta beseda danes na tako slabem glasu".⁽¹³⁾

Demokracija je v Evropi tedaj na "slabem glasu" predvsem v nastopanju fašističnih strank in tudi drugih desničarskih strank, ki se nagibajo k avtoritarnosti in ki prezirajo pluralistično demokracijo. Katoliške stranke pri tem niso izjema, zlasti če že imajo v rokah monopol oblasti. Slovencem najbližji primer, avtoritarna "krščanska stanovska država" Avstrija, se je v svoji totalitaristični ustavi (1. maj 1934) celo neposredno sklicala na okrožnico papeža Pija XI. "Quadragesimo anno". Tedaj kurantnega izraza "klerofašisti" se niso prvi domislili komunis-

12) Dušan Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941-1942, "ISI", Beograd, 1969, 158. - Moša Pijade, ZD, IV, Bg., 1966, 502.

13) Sperans (= Edvard Kardelj), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, "Naša založba", Ljubljana, 1939, 36 in 253.

ti. Njegov avtor je znameniti vodja katoliške Italijanske ljudske stranke (PPI) Don Luigi Sturzo, ki je že v dvajsetih letih polemiziral proti italijanskim "kleriko-fašistom".¹⁴⁾ Razume se, da ima Sperans, ko govori o neogibnosti demokracije za rešitev narodnega vprašanja (torej za narodno revolucijo), v mislih prav te protidemokratske pojave na evropskem prizorišču, vključno na Slovenskem. S tem gotovo noče reči, da je tudi socialistična revolucija rešljiva edinole v zvezi z (meščanskoliberalno) demokracijo. A to je zanj teoretično vprašanje neke prihodnosti, ki presega realna pričakovanja KPS v letu 1938., ko on to piše.

Pogled slovenskih, jugoslovanskih komunistov na značaj vojne je bil določen z oceno Kominterne, da gre za imperialistično vojno. Že tedaj je bilo samostojno presojujočemu opazovalcu jasno, da takšna ocena tudi za čas pred 22.junijem 1941 ni ustrezna. Zaradi te neustreznosti in iz nje izvirajoče politične taktike se je KPS v očeh slovenske demokratske in pritisku fašističnih držav upirajoče se javnosti močno kompromitirala. Vendar je glede vojne nevarnosti njena taktika kmalu ubrala ustrežnejšo pot. Poživila je svoje, sicer že ves čas nesporno, priznanje pravice vsakega naroda do obrambne vojne. To je spričo neposredne ogroženosti Jugoslavije in Slovencev bilo čisto operativnega značaja. Kdo je tisti, ki grozi, je bilo na dlani. Imperialist, ki ga je treba odklanjati pa je le tisti, ki (Slovenec) ne priznava pravice do samoodločbe. Gre torej za posebno pojmovanje "antiimperializma" in vojne. Na takšnem odnosu do vojne je KPJ potem nastopila za obrambo Kraljevine Jugoslavije v aprilski vojni 1941. Tu gre za prvinsko konstanto v razmerju do politične, državne svobodnosti naroda. Ob tem temelju so se že dosti pred napadom fašističnih držav na Jugoslavijo začeli politični dogovori, ki so se po okupaciji lahko

14) Richard J. Wolff, Italy. Catholics, the Clergy, and the Church - complex reactions to Fascism. V: R.J. Wolff - J.K. Hoensch ed., Catholics, the State and the European Radical Right 1919 - 1945, Columbia University Press, New York, 1987, 144 - 145. - Tudi: Renato Moro, Il "modernismo buono". La "modernizzazione" cattolica tra fascismo e postfascismo come problema storiografico. V: Storia contemporanea 19, 4, 1988, 625-716.

neposredno iztekli v ustanovitev politično pluralne frontne organizacije. Takšna organizacija pa je očitno morala sloneti na realno obstoječem medsebojnem zaupanju. Saj je njena glavna značilnost bila to, da se je odločila za odpor kot poglavitno obliko dejavnega obnašanja Slovencev med vojno. Podtalnega odpora v razmerah okupatorske strahovlade ne more biti brez medsebojnega zaupanja sodelujočih. Ob tej naši posebnosti niti ni potrebno posebej opozarjati na tisto dejstvo, ki ga je o nemških komunistih ugotovil Ernst Nolte, ko je pregledoval voljnost posameznih političnih skupin za odpor proti Hitlerju, dejstvo, ki gotovo ni bilo tuje tedanjim komunistom tudi drugod. Namreč: "Odpor komunistov sicer ni bil brez zveze z (vsakokratnim) položajem, a vendar se skoroda ni spreminjal. Prav njih je Hitler najbolj silovito napadal, prav oni so ga bili prvi obtožili, in oni so ostajali prav isti, kot so bili (če ne upoštevamo kratkega časa pakta Hitler - Stalin, katerega podrobnosti in splošnega pomena pozneje pač niso radi videli)." ⁽¹⁵⁾ Ljudje so ostajali isti...

Niti v času ustanavljanja frontne odporniške organizacije, aprila 1941, niti po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo, slovenska komunistična stranka dejansko in konceptualno ne računa, da bi s svojo akcijo mogla doseči kaj več kot okrepitev svoje pozicije - v prvi vrsti seveda izničenje prepovedi KPS - na sicer obstoječem slovenskem pluralnem političnem prizorišču in to po poti uresničevanja slovenske narodnorevolucionarne, levodemokratične osvoboditve izpod sovražne okupacije. Za svojo interno teoretsko rabo vidi takšno osvoboditev kot uresničevanje teze o "prvi etapi". V tej zamisli in kmalu tudi že akciji, česar seveda ne kaže prezreti, v odločnem bojavnem nastopu s tako omejenimi pričakovanji in ambicijami, jo utrjujejo tudi navodila in opozorila, ki jih jugoslovanskim komunistom v tistem času sporoča Komintern ("da gre v sedanjih etapi za osvoboditev izpod fašističnega jarma in ne za socialistično revolucijo"). ⁽¹⁶⁾

15) Ernst Nolte, Ebenen des Krieges und Stufen des Widerstandes. Der Faschismus in seiner Epoche, "R.Piper", München, 1963, 432 - 440. Ponatis v zborniku A.Hillgruberja, gl. pod 1).

16) Prvič je ta brzojavka Kominterne objavljena v Titovi biografiji Vladimirja

Potrebno je opomniti, da vprašanje, kakšni so bili tisti čas realni načrti in kakšni upi v glavah voditeljev KPS, ni ločljivo od razvoja vojne v Evropi, niti od politike Kominterne, niti od širših razmer na Balkanu in seveda še najmanj od stališč in ocen v vrhu KPJ. Tej temi bi lahko rekli ugibanje o neposrednih in pravih namerah KPJ oz. KPS v zvezi z (nameravano) vojno proti okupantom v poraženi in razbiti jugoslovanski kraljevini. Zanimanje za to dokaj nenavadno koncentracijo pozornosti na vprašanje, za katero je vnaprej očitno, da preprostege odgovora nanj ne more biti, raste najbrž iz dejstva, da je akcija jugoslovanskih (slovenskih) komunistov dala nepričakovane zgodovinske rezultate. Iz golorokega ljudstva so ustvarili upoštevanja vredno vojaško moč, ki se je štiri leta srdito bojevala z nadmočnimi sovražniki in končno v največji meri sama osvobodila državo; hkrati so dosegli novo konstituiranje države na podlagi priznanja pravice vseh narodov do samoodločbe, ustvarili kompletno strukturo nove oblasti in utrli v vseh narodnih državnih enotah in v njihovi skupni federaciji pot k prvi avtentični socialistični revoluciji v Evropi po Oktobrski. Vztrajanje pri vprašanju, ali je vse to bilo vnaprej zamišljeno, predvideno, zagotovljeno, je historično upravičeno le do neke mere. Kar gre čeznjo, je prej znamenje nehistoričnega pojmovanja zgodovinskega dogajanja, kot da imamo opravka z nasledkom voluntarističnega početja izbranih subjektov.

Vsega upoštevanja vreden je kot primer historičnega pristopa nedavno objavljeni zbornik šestih avtorjev, ki izhajajo od ugotovitve, da se je v deželah sredozemske Evrope v letih 1939 - 1948 posebno močno izrazila povezanost odpora proti fašizmu in okupaciji z globokimi družbenimi in političnimi spremembami, vključno čas prvih povojnih

---

Dedijerja 1953 (slovenska izdaja str. 389). Sestavljena 22.junija, je bila v Zagrebu sprejeta šele 24. ali 25.junija, Titu v Beograd pa je bila poslana šele konec meseca. (Ivan Jelić, Tragedija u Kerestincu: Zgrebačko ljeto 1941, "Gloбус", Zagreb 1986, 159 - 160. - M. Wheeler vidi v tem opozorilu znamenje, da je "Moskva imela resne pridržke do jugoslovanskega levičarskega kurza od aprila" 1941. Prispevek M.Wheelerja v knjigi T.Judta, navedeni v op.17, str.129.)

let. Gre za Francijo, Italijo, Jugoslavijo in Grčijo.⁽¹⁷⁾ Jugoslovanski primer obravnava Mark Wheeler. Ponovno se dokaže kot poznavalec. Vendar se v protislovju med zapletenostjo in kompleksnostjo razmer v Jugoslaviji in med pičlostjo dokumentov, ki govore o zamislih KPJ aprila-julija 1945, tudi on ne more docela izogniti zamenjavi dokazov z domnevami, tudi takih, ki so bolj "literarnega" izvora.⁽¹⁸⁾ Trudi se, da bi ugotovil "nekomunistično protiosno alternativo" v okupirani Jugoslaviji, toda ne najde dokazov zanj. Alternative so sicer bile v vseh delih Jugoslavije, toda ne "protiosne", pač pa take, ki sprejemajo kolaboracijo. Eno je tudi zanj gotovo. Če je KPJ kdaj tudi upala na svetovno ali vsaj evropsko proletarsko revolucijo kot posledek vojne in vloge komunistov v njej, tega nikoli ni storila s predpostavko, da bi v vojni zmagala fašistična os.

Če upoštevamo dozdej povedano, postane razumljivo, zakaj KPS avgusta 1941, ko se po odprtju nemške fronte na vzhodu odpira realna priložnost za vse, ki mislijo na odpor, tudi za vodstva tradicionalnih strank zunaj Osvobodilne fronte, zakaj torej svoje vabilo vsem, naj se fronti pridružijo, tedaj poveže z zahtevo, da si vse skupine v odporu obljubijo lojalnost.⁽¹⁹⁾ Ta zahteva ne pomeni, da KPS obljublja jamstvo drugim. Ona to jamstvo v tistih dneh odločanja za upor ali za pasivnost zahteva zase! Iz njenega poziva je videti, da kot rezultat osvobodilnega protifašističnega vojskovanja vidi združeno in demokratizirano Slovenijo v federalizirani Jugoslaviji, seveda takšni, ki ne bo prepovedovala in preganjala komunistov in ne izključevala politične zveze s Sovjetsko zvezo, rešeno pred uničenjem. Za to omejenost v

---

17) Tony Judt ed., *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939 - 1948*, "Rutledge", London and New York, 1989.

18) N.pr. domneva, da je Tito že na majskem posvetu vodstva KPJ 1941 v Zagrebu opustil misel na "prvo etapo", da je že jasno videl bodočo NOB kot "brezšivno" pot k socializmu. V nasprotju s tem je dokumentirano dejstvo, da Tito še na ustanovnem kongresu KP Srbije v zadnjih dneh vojne ni mogel zadovoljivo pojasniti razmerja med NOB in "drugo etapo".

19) Delo, konec avgusta 1941, št.2, *Za Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Nepodpisani avtor je Edvard Kardelj.

pričakovanem dosežku je značilno, da poziv ne govori o vprašanju priznanja emigrantske vlade niti o vprašanju monarhije ali republike. Le stvar njene lastne presoje ostaja, da bi KPS tak rezultat osvobodilne vojne štela za "prvo etapo" na poti k njenemu končnemu revolucionarnemu cilju.

Da razlikovanje med obema "etapama" kot med dverma revolucijama, narodno in socialistično, ni iz trte zvito in da so tedaj tudi nekomunisti znali oboje prav dobro razločevati, dokazuje letak Združenih Slovencev ("katoliške sredine") s konca 1941. leta z naslovom "Slovenci! Združimo se!". Domnevna avtorja sta Andrej Gosar in Jakob Šolar. Letak očita "levici" (komunistom), da "preveč poudarja socialno revolucijo in jo stavi nad narodno." Nato poučuje: "Pri nas bo večji del socialne revolucije opravila dobro izvršena narodna revolucija, toliko bolj, ker je večina veleposestev in večjih podjetij v tujih rokah." Niti socialna revolucija, ki naj počaka osvoboditve, ni anatemizirana, le da Združeni Slovenci hočejo, da naj Slovenci novi socialni red gradijo po svoje, v okviru splošnega evropskega razvoja, medtem ko se "skrajna levica pri teh rečeh preveč veže na tuje ideologije." Le mimogrede še omenimo, da letak očita tudi "desnici", ki je doživela "strašen poraz", da "nastopa s prepleskanimi načrti, ki se jim pa pozna stari les", da je preveč obremenjena s preteklostjo, ko se je preveč naslanjala na kapitalistični red in ljubimkala s totalitarnimi in diktatorskimi režimi in metodami.⁽²⁰⁾

Današnji bralec tega letaka lahko tudi občuduje dobri nasvet, ki ga je ponudil. Vendar, zgodovinar se mora vrniti v čas vojne proti osvajalcem in uničevalcem slovenskega naroda in države, ki je bila njegova zakonita. Prvotno in daleč najpomembnejše vprašanje tistega časa je odločitev, ali boj ali kapitulacija. Odločitev za dejaven odpor legitimira njegovega nosilca tisti čas za predstavnika temeljnega interesa naroda. Vsi drugi politični in idejni momenti so ob tej odločitvi in v

20) Posnetek letaka objavlja Božo Repe, Mimo odprtih vrat, "Borec", Ljubljana, 1988, 46-48.

primerjavi z njo podrejenega pomena. Tudi najboljši nasvet dobi legitimnost edinole v zvezi s privolitvijo na neodložljiv boj. Tukaj se stvari prelamljajo na to ali ono stran zgodovinske tehtnice. Vsi dobri nameni se merijo takrat v tej prelomni točki. Vsak argument dobi ali izgubi veljavo najprej ob njej. Tako je bilo tudi s sicer gotovo častivrednimi argumenti "katoliške sredine". Socialni revoluciji je odpiral vrata tisti, ki je bežal od odločitve za odpor tudi še potem, ko to ni bilo več le teoretično vprašanje, marveč ko je Osvobodilna fronta, takšna, kakršna je bila, boj proti osvajalcem in uničevalcem naroda že nepreklicno in uspešno udejanjala. Že vnaprej je jasno, da je mogoče natanko tukaj otipati rešilno Ariadnino nit, ko iščemo odgovor na vprašanja, ki si jih moramo postaviti v naslednjem odstavku.

Ker smo že ugotovili dejstvo, da je KPS na začetku realno pričakovala zgolj narodno revolucijo, se moramo vprašati, kdaj in zakaj se njena pričakovanja in ambicije toliko povečajo, da začne misliti tudi na "drugo etapo" kot na možen neposreden rezultat osvobodilnega vojskovanja. Kdaj in zakaj začne temu novo odmerjenemu pričakovanju prilagajati metode svoje akcije in kdaj oceni, da je prehod v "drugo etapo" ne samo možen, temveč tudi že skoraj dosežen, pa zato sklene, da je ta novi prebitek v rezultatu bojevanja treba že nemudoma primerno zavarovati? Sklepe iz opazovanja teh vprašanj je na kratko mogoče takole orisati.

- Odsotnost tradicionalnih strank iz odpora je že v prvih mesecih omogočila nepričakovano veliko političnega prostora narodnorevolucionarni in levodemokratsko pogojeni Osvobodilni fronti kot celoti. Ob tem je treba opozoriti, da je begunsko slovensko "vodstvo" že 23. novembra 1941, v znanih "londonskih točkah", javno potrdilo stališče vodstva starih strank v Ljubljani. Obojestransko je bilo tudi ugotovljeno, da je ta program sestavljen "brez komunistov". V nadaljnjem razvoju tega programa je bila v izjavi Slovenskega narodnega odbora iz Londona z dne 26. aprila 1942 vanj vključena točka, ki leti na OF, ko pravi: "Vsa osvobodilna gibanja, ki se ne podredijo vojnemu minis-

trstvu, so izdajalska".⁽²¹⁾ Razmerje vzajemnega nasprotovanja se je sprevrglo v razmerje medsebojnega prepovedovanja, pri čemer je vsaka stran zase brezpogojno terjala ekskluzivnost v predstavljanju naroda in določanju ciljev njegovega vojskovanja. Pri tem, seveda, protikomunistična stran v domovini dejansko ni imela v rokah tistega argumenta, ki je pred zavezniki edini res kaj zalegel, tj. ni pokazala lastnega prispevka v vojskovanju proti fašističnim napadalcem, proti okupantom. Tega se je ljubljansko strankarsko vodstvo moralo dobro zavedati. Sicer ne bi pošiljalo varljivih poročil v London, ki so zapeljala dr. Miho Kreka, da se je pred Britanci ponašal z bojnimi dejanji okupiranih Slovencev, ki pa so dejansko vsa bila dejanja, storjena v okviru OF.⁽²²⁾

- Dejanska omejitev organiziranega odpora zgolj na OF je oslabilala položaj nekomunistov v njej. Tudi oni sami so izpostavljeni antikomu-

21) Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 1. knjiga, "Cankarjeva založba", Ljubljana, 1960, 305-306.

22) Pismo britanskega poslanika pri jugoslovanski vladi G. Rendela dne 23. decembra 1941 D. F. Howardu v britanskem zunanjem ministrstvu (PRO - FO/30226) o obisku M. Kreka pri njem istega dne (evidencialno dr. Dušan Biber). Rendel sporoča v pismu med drugim: "He (M. Krek) also described at length the various measures that had been taken against the Germans and Italians by the Slovenes of Slovenia (prej je Krek omenjal "italijanske" Slovence), and the reprisals and punishments inflicted on the Slovenes by the Axis authorities. All this, combined with the action taken in Italy, made it clear that the Slovenes were, in fact, "in the war" just as much as the patriotic bands in Serbia. He trusted that this would be counted to the credit of the Slovenes when the final settlement came." Krek je izročil poslaniku štiri tipkane strani dolg seznam slovenskih protiokupatorskih odporniških akcij do vključno 17. oktobra, dne, ko so "the Germans shot as hostages 15 men and 1 women". Nevezano na datum je v seznamu rečeno med drugim: "Since the occupation of Slovenia, every day fighting is going on between Germans, Italians and Slovenes who are hiding in the woods. In German occupied Slovenia, the fightings are taking place in particular in the Julian Alps, and in Italian occupied Slovenia around Mount Krim." Seznam navaja kot dokaz slovenskega odpora tudi justifikacije izdajalcev v Ljubljani. - Iz gradiva, pripravljenega v Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani za sistematično objavo. Kratko: Zbirka INV.

nističnemu pritisku svojih sicer njim idejno sorodnih političnih struktur zunaj fronte. Jamstvo lojalnosti med skupinami v OF postane zdaj potrebno njim, ne več komunistom.

- Nepričakovano velika odzivnost Slovencev na bojno pobudo OF, prav posebno v strateško ključni Ljubljani, je na strani zdaj že javno opredeljenih nasprotnikov OF izzvala reakcije, ki so mogle samo povečati izglede za uspeh Fronte. V zadnji analizi je odločilno to, da so že ob koncu jeseni 1941 javno nakazali, da bodo svojo akcijo proti OF naslonili na italijanskega okupanta, pač na podlagi antikomunizma. Tu najusodnejše dejanje ni bil antikomunistični nastop ljubljanskega škofa. Najusodnejše dejanje je bil znani "Ultimat" z dne 21. decembra 1941, s katerim je skrajna desnica v SLS zagrozila OF z denunciacijo pred okupanti.⁽²³⁾ KPS je odtlej lahko računala na to, da se bodo njeni najostrejši nasprotniki zanesljivo kompromitirali z ekstremno kolaboracijo in da se bodo tako sami politično izključili iz odločanja v osvobodilni Sloveniji ob koncu vojne.

- Skoraj istočasno z "Ultimatom" prispe v Slovenijo navodilo z vrha KPJ. Ta je po dejstvu, da so četniki napadli partizansko vojsko v Srbiji sodil, da so se odnosi med velikimi zavezniki spremenili v protisovjetskem in sploh protikomunističnem smislu. Temu političnemu obratu se je treba upreti s poudarkom na socialnorevolucionarne momente v osvobodilnem gibanju. Slovenskim komunistom svetuje vodstvo jugoslovanske KP dvoje. Prvo, zaostrijo naj program narodne revolucije, najprej naj zahtevajo neodvisnost in samostojnost Slovenije, potem šele odločanje o bodočnosti Jugoslavije. In drugo, še naprej naj vztrajajo na politični širini Osvobodilne fronte, a hkrati bolj poudarjajo svojo vlogo v gibanju, se bolj naslanjajo na delavske kadre, na male in srednje kmete, skrbijo za svoj politični vpliv v partizanskih enotah, bolj naj poudarjajo, da je Sovjetska zveza edino resnično jamstvo svobode slovenskega naroda. Skratka, premik v levo, v dejansko "levičarstvo".⁽²⁴⁾

23) B.Repe, delo pod op. 20), "Škofova beseda", 58-59. - "Ultimat" citiran iz zbirke INZ.

24) Vprašanje "levih odklonov" v politiki vodstva KPJ je v jugoslovanskem zgodo-

- Pomladanski vojaški uspeh OF v Ljubljanski pokrajini je leva razpoloženja še izdatno pomnožil. Na razdiralen način se je pojavilo za uspešne trenutke revolucij tako značilno množično in nekontrolirano levičarstvo "od spodaj", posebno občutno na osvobojenem ozemlju in sploh na terenu, kjer so bile dejavne partizanske enote.⁽²⁵⁾ Nastopile so napetosti med skupinami v OF. Krščanski socialisti in liberalno demokratični intelektualci v njej so zdaj pod dvojnimi pritiskom: z desne pod pritiskom antikomunistične politike starih strankarskih struktur zunaj OF, ki jih mečejo v isti koš s KPS, z leve pa pod naraščajočim pritiskom "polevičenih" komunistov znotraj OF. To je čas, ko začne glasilo CK KPS pisati o dveh etapah.⁽²⁶⁾ Edvard Kocbek poskuša

vinopisju bilo širše obravnavano januarja 1972 v Ljubljani na znanstvenem posvetu z naslovom "Narodnoosvobodilna borba kot splošno ljudska vojna in socialistična revolucija". O tem vprašanju je aprila 1973 razpravljal posvet v priredbi III. programa Radija Beograd. Podrobna razprava, zlasti ob raziskavi dr. Rasima Hurema, je bila septembra 1973 v Sarajevu. Poleg R. Hurema so razpravljali ali objavljali dela o tem vprašanju zlasti Miša Leković, Pero Morača, Djuro Vujović, Zdravko Antonić, Venceslav Glišić, Fabijan Trgo. Sintetično je vprašanje obravnaval Branko Petranović v svoji knjigi *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, 1-2, "Rad", Beograd, 1983. Kritičen pogled na nekatere vidike Petranovićeve interpretacije je razložil podpisani v knjigi, navedeni v opombi 6) (glej obe izdaji!). - Glej tudi pregledno *Zgodovino Zveze komunistov Jugoslavije*, "Komunist - Državna založba Slovenije", Ljubljana, 1986, zlasti 189 - 195. - Za tovrstne smernice CK KPJ Slovincem glej: Zbornik dokumentov narodnoosvobodilnega boja, VI/1, dok. 70, Kardeljevo pismo v začetku decembra 1941 Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet ("poudarjajte ... da hoče slovenski narod najprej doseči svojo neodvisnost in šele nato razpravljati o bodoči Jugoslaviji"). - Dalje: Dokumenti ljudske revolucije 1, dok. 109, Pismo CK KPJ z dne 1. januarja 1942 CK KPS o rezultatih druge sovražnikove ofenzive in o pogojih hitrejšega razvoja osvobodilne vojne v Sloveniji. - Prav tam še dok. 121, Pismo CK KPJ z dne 10. januarja 1942 CK KPS.

- 25) Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*, 1. knj., Država v državi, "Borec, Partizanska knjiga", Ljubljana, 1987, 578 - 605.
- 26) Delo, junij 1942, št.3. Članek "Gradimo demokracijo!" nakazuje opiranje na revne in manj premožne kmete pri volitvah v narodnoosvobodilne odbore, poudarja nujnost, da se slovenski narod otrese zajedalcev. - V št.4, julij 1942,

napetosti umirjati s tem, da poudarja, da je kristjane (krščanske socialiste) k sodelovanju s komunisti nagnilo predvsem zaupanje v njihovo novo človečnost. Glasilo CK KPS "Delo" mu to tudi objavi, brez pripombe. Vendar v isti številki objavi tudi izvajanja Kidriča o nepravilnem odnosu "marsikaterega komunista" do krščanskih socialistov in Sokolov, in njegova svarila pred "zavestno predčasno (!) zaostritvijo razrednih nasprotij." Vendar je to že posledica "samokritičnih" korektur, do katerih je CK KPS medtem moral sam priti.

- "Predčasna zaostritev razrednih nasprotij" je namreč imela porazne učinke za partizansko narodnoosvobodilno gibanje v Srbiji, Črni gori in vzhodni Bosni in Hercegovini. Pod težkim vtisom teh polomov in potem, ko je prve dni marca 1942 dobil informacijo Kominterne, da se odnosi med velikimi zavezniki v vojni proti Osi prav nič ne spreminjajo, je CK KPJ v začetku aprila 1942 preklical usmeritev k pripravam na "drugo etapo" in ponovno povzdignil na prvo in določilno mesto sam narodnoosvobodilni boj.⁽²⁷⁾ V Slovenijo pa je informacija o tem "popravku" politične taktike jugoslovanskih komunistov prispela šele z večmesečno zamudo. Neodvisno od tega je v maju 1942 KPS sama nastopila proti svojemu "sektaštvu", ki je povzročalo očitno škodo tako njej sami kot celotni OF. Takrat je Edvard Kardelj razčlenil ugodno izkušnjo z OF in jo posplošil v nov teoretičen, hkrati pa političen sklep. Ugotovil je, da je spričo uspeha OF, ki dejansko predstavlja slovenski narod in njegovo osvobodilno gibanje, zdaj KPS v OF odgovorna tudi narodu in ne več le delavskemu razredu.⁽²⁸⁾ Toda že razvneto levičarstvo KPS, ki se je izrazilo tudi v številu ubojev vidnih pobudnikov kolaboracije kot sredstva nasprotovanja Osvobodilni fronti, je medtem že prineslo hudo politično škodo organizaciji odpora.

Boris Kidrič ("Položaj osvobodilne borbe in naloga Partije") ugotavlja škodo, ki bi nastala za bojno moč naroda, zaradi zavestno storjene "predčasne" (!) zaostritve razrednih nasprotij, ker bi to pomenilo "preskočiti etapo".

27) Seja CK KPJ 8.aprila 1942 v Foči.

28) Več o tem v študiji podpisanega, Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih in narodnem vprašanju. V: *Anthropos* 1982, 1-2, 11-18.

Takšen razvoj je zato močno vznemiril nekomunistične rodoljube v OF, ki so v uspešnosti njenega osvobodilnega bojevanja videli pač daleč najpomembnejšo potrebo in nalogo.

- Že aprila 1942 so se oglasili Izvršilnemu odboru OF kritični posamezniki z opozorili na politično škodljivost takojšnjih usmrnitev, ne oziraje se na to, da je dejavnost usmrčenih tudi bila zares izdajalska. Kot vzorec takšnih ugovorov je svarilo Lojzeta Udet, poslano IO OF pred usmrтитvijo Lamberta Ehrlicha. Četudi pisec sam ugotavlja, da so Ehrlichovi "rimokatoliški fašisti" stopili "na pot najožjega sodelovanja z italijanskimi anektanti, na pot odkritega izdajstva" in da je to "gnusnejše od vsake napake, kar jih je zagrešila OF", pa Ude vendar nadaljuje takole: "Odločno svarim proti nadaljnemu streljanju. Kaznovanje je treba prihraniti za druge čase ... Po poti, ki ste jo nastopili prav v vprašanju izdajalcev ... morate ob situaciji, kakršna še je, izginiti v krvi in ognju ... Še boljše bi seveda bilo, da bi imeli moč priznanja, da ste delali napake. To ni nobena sramota. Čudež bi bil, če bi jih ne delali. A v takem priznanju je edina resnična moč."⁽²⁹⁾

- Nasprotniki OF so to levičarsko kaznovalno politiko dočakali z olajšanjem.⁽³⁰⁾ Javnosti v Ljubljani in v "pokrajini" so jo z vsemi sredstvi predstavljali kot dokaz, kako upravičeno je njihovo antikomunistično stališče. Tako nastala politična razpoloženja v tem delu okupirane

29) Lojze Ude, pismo Izvršilnemu odboru OF, "Moje mnenje k situaciji", konec aprila 1942. Arhiv Slovenije, fond Ude.

30) Letak "Slovenske narodne akademske in dijaške mladine" (Stražarjev) "KERENSKIJADE...", datiran 14.april 1942, se z zadoščenjem spominja, da so že ob prvem pojavu Osvobodilne fronte "zreli Slovenci ... takoj zavzeli do OF za iskrenega Slovenca in načelnega protikomunista edino možno stališče: neizprosen boj proti njej". Temu pa žal drugi niso sledili, temveč so "na začetku gojili do komunistične OF prikrite ali odkrite simpatije". "Sedaj jih vprašamo, kje bi bili mi vsi z njimi vred, če bi bil 22.junija 1941 vse Slovence zapustil zdrav politični čut ..." Zdaj pa, "ko že po ulicah padajo mlada slovenska življenja", je vsakomur očitno napočil čas, da se "komunistični predrevoluciji" napove boj na življenje in smrt. - Iz zbirke INZ.

Slovenije so jim olajšala organizacijsko združitev v Slovensko zavezo in odločitev za funkcionalno kolaboracijo tudi na vojaškem, kritičnim očem slovenskega ljudstva najbolj izpostavljenem območju njihovega delovanja. Vse to skupaj je potem v času roške ofenzive močno omajalo samozavest in optimistično zanesenost KPS. Še 14. avgusta 1942 je Edvard Kardelj v pismu Vladimirju Popoviću (delegatu CK KPJ na Hrvaškem) takole pisal: "Zelo napačno bi bilo, če bi se uspavali, da smo poglavitno že dosegli. Še vedno obstaja možnost, da se nam položaj iztrga iz rok, če z vso močjo ne udarimo proti sektaštvu."⁽³¹⁾ - To je bil z razmerami izsiljen umik KPS iz "levičarstva" (sektaštva), tj. iz usmeritve k pripravam za "drugo etapo". Ta umik pa je imel trajen učinek. Do konca vojne se je v politiki KPS ustalilo vztrajanje na (zgolj) narodnorevolucionarnem cilju rezistence, ki jo razvija OF. Vzporedno s tem se je izoblikovalo v vodstvu KPS prepričanje, da bo zmaga OF, v kateri je zdaj vodilna vloga v odločilni meri prešla na "progresivne sile z delavstvom na čelu" (beri: KPS), po osvoboditvi omogočila miren prehod k socialnorevolucionarnim ukrepom, če bo oblast, ki jo je OF že ves čas razvijala, ostala enotna in močna.⁽³²⁾

- Da je takšen razvoj treba dejansko pričakovati, je bilo ocenjeno do februarja 1943. Elementi za takšno oceno so bili med drugim: nemški poraz pred Stalingradom, uspešnost jugoslovanskega NOG, ki je medtem ustanovilo Avnoj, stabilizacija in nov politični in vojaški vzpon OF po roški ofenzivi, dokončna kompromitacija nasprotnikov z vojaško kolaboracijo. Zunanji izraz vsebine in trenutka te ocene je Dolomitska izjava. Ta naj OF v njenih notranjih odnosih prilagodi potrebam dokončanja vojne in nato povojnega mirnega prehoda k socializmu. Prvenstveno naj odpravi možnost in potrebo državljanskega konflikta. To je bil sporazum o zadrževanju prehoda k socialistični revoluciji na čas po vojni, obenem z vztrajanjem pri vojskovanju in pri

31) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, "Vojnoistorijski institut", Beograd, tom II, knj.5, 303.

32) Besede v ušescih so iz Kardeljevega referata na prvem zasedanju SNOS 19. februarja 1944 v Črnomlju.

enotnem političnem delu za končno zmago protiokupantske in antifašistične narodne revolucije. In kar ni nepomembno, to je bila z vidika slovenskih komunistov konceptualna inovacija: poenotena OF ostane osrednja opora političnega sistema povojnega novega družbenega reda. Česa podobnega v Rusiji ni bilo. Seveda pa je šlo, po Kidričevi označitvi oktobra 1944, le za "demokratiziranje razredne dinamike". To ni pomenilo obljube, da bo v političnem sistemu, po vojni ustvarjenega novega družbenega reda, dobil strankarski pluralizem spet svoje priznano mesto.⁽³³⁾

- Strukturna problematičnost dolomitske zaveze je bila že v zasnovi v tem, da je veljala le za Slovenijo, da se je v njej zavezala samo KP Slovenije, ki je bila sicer pomemben člen KP Jugoslavije, a podvržena skupnim odločitvam te revolucionarne organizacije. Čisto izrecno je treba poudariti, da dolomitski zgodovinski sporazum o mirnem, tj. znotraj OF skupno poenotenem povojnem odločanju o novem redu, gotovo ni pomenil pristanka na misel o kakem pomoru protirevolucijskih slovenskih kolaborantov. Z vrha vsiljeni, dejansko izvršeni vsejugoslovanski povojni pomor vojaških kolaborantov vseh vrst, vključno slovenskih, kateremu je glavno prizorišče bila na koncu koncev ravno Slovenija, pomeni za slovensko KP prvi in najusodnejši polom njene lastne osvobodilne zamisli in prelom besede, dane v dolomitski zavezi, o mirnem prehodu k socialistični revoluciji po osvoboditvi slovenskega naroda. Pomeni prvo hudo kršenje dejanske veljavnosti avnojske federacije, temelječe na samoodločevanju vsakega naroda posebej o vseh zanj usodnih vprašanjih. Znanje in spoznanje o tem je politično udarilo šele naslednji rod in njegova prizadevanja.

- Ali pa morda ni že pred osvoboditvijo vendarle prišlo do tega, da bi KPS cilj narodne revolucije v izvedbi OF potisnila v ozadje in bi Osvobodilno fronto neposredno, še v času vojne podredila cilju njene lastne "druge etape"? V svoji razpravi o revolucionarnem bistvu v razvo-

33) Prim. študijo podpisanega, Boris Kidrič in Osvobodilna fronta v akciji. V: 36, Borec, 1984, 3-4, 191-192.

ju slovenskega narodnoosvobodilnega boja piše France Škerl, da je ideja o slovenski narodni revoluciji bila temeljni program Osvobodilne fronte in da je ta ideja nedvomno imela tudi svojo socialno vsebino. Poudari pa oceno nove oblasti, izrečeno 19.februarja 1944 na črnomaljskem zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta: Ta oblast ne pomeni novega družbenega reda, pomeni pa bistveno spremembo v tem, da je vodilna vloga v njej "prešla na progresivne sile z delavstvom na čelu" (tj. OF oz. KPS). Element socialne revolucije je že v značaju oblasti, ki jo je ustvarila narodna revolucija. Ali kakor je stvar približno v istem času svoji stranki pojasnil Edvard Kardelj: "Trenutno smo v okviru buržoazne revolucije, zavzemamo pa položaje, ki nam bodo (s koncem vojne) omogočali takojšen prehod v proletarsko revolucijo. (...) Smo v položaju, ko ni nujen revolucionaren prehod, temveč je mogoča za izvedbo ciljev proletarske revolucije reformistična pot. (...) Zunanja oblika sprememb bo gotovo drugačna, kot je bila revolucija v Sovjetski zvezi. Enotnost skupin OF v borbi nima samo začasnega značaja. (...) Za nas je važno, da bo reakcija razbita na narodnoosvobodilnih pozicijah."⁽³⁴⁾ Očitno ni bilo potrebe, da bi s kakimi novimi konceptualnimi preobrti pretrgali razvoj, ki je po tej oceni že speljan v zaželeno strugo. Dolomitska izjava je temu namenu politično zadostovala.

- Le ob robu povejmo, da se je račun, oprt na omejene "narodnoosvobodilne pozicije", izkazal kot ustrezen tudi na mednarodnem območju, ko je šlo za zavezniško priznanje nove oblasti v Jugoslaviji. Sporazum Tito - Šubašić vsebinsko in dejansko ni zmotil že napeljanega narodnorevolucionarnega toka in je pomenil kompromis samo po zunanosti. Ko je Šubašić v tem sporazumu priznal pravico narodov Jugoslavije do samoodločbe v obliki priznanja že obstoječe federativne ureditve, kot dosežka narodnoosvobodilnega vojskovanja, je s tem sprejel - hote ali nehotе - tudi vse nadaljnje razvojne konsekvence. Poznejše zahteve opozicije, poleti 1945, po končani vojni, naj se jugoslovanska ustavodajna skupščina izvoli na podlagi skupne suverenosti

34) F. Škerl, o.c., 116.

državljanov enovito pojmovane jugoslovanske države, torej ne v vsaki narodni državi posebej, in da sme o vprašanju narodov, federalizma ali centralizma odločiti šele nova ustava, so pomenile ne samo kršenje bistvene vsebine sporazuma Tito - Šubašić, temveč tudi popolnoma brezizgleden poskus obrniti kolo zgodovine daleč nazaj, celo v leto jugoslovanskih prvih volitev v konstituanto, 1920. Na takšnih izhodiščih politično tudi ni bilo mogoče braniti tistih načel parlamentarne demokracije, na katera se je opozicija sicer upravičeno sklicevala proti frontovski koncepciji demokracije, in ki bi jih - glede na kritične oči mednarodne javnosti - tedaj sama po sebi bilo še mogoče obraniti. Tudi v tem položaju se je potemtakem kot zgodovinsko učinkovita izkazala temeljna zamisel političnih nosilcev narodnoosvobodilnega vojskovanja, med njimi predvsem komunistov. To je zamisel, da jim je za pridobitev in zagotovitev sposobnosti, da bodo odločali o povojni ureditvi, nujno storiti vse za dejavno osvobajanje narodov že med vojno proti okupantom. Vsi ki so rezistenco prepustili pobudi in dejavnosti drugih, pa celo proti realnemu slovenskemu odporu nastopili s kolaborativnim vojskovanjem, so se iz povojnega odločanja dejansko že vnaprej kar sami odpisali.

- Zgodovinsko se čas, ko je vprašanje o součinkovanju narodne in socialistične revolucijske usmeritve v delovanju OF še odprto, sklene z volitvami v zvezno ustavodajno skupščino 11. novembra 1945. Problematika teh volitev v Sloveniji še ni celovito znanstveno obdelana.⁽³⁵⁾ To delo zgodovinarje neogibno čaka, če hočejo priti do kolikor mogoče realnega odgovora na vprašanje, kolikšno je bilo soglasje slovenskih volilcev s tistim načrtom, ki se je dobri dve leti poprej izrazil v Dolo-mitski izjavi, in seveda, koliko so sprejemali celokupne rezultate od-

35) Še največ se tega vprašanja dotika disertacija Jerce Vodušek-Starič, Problem koncepta političnega razvoja v Sloveniji 1945-1952. Revolucija in država. Ljubljana, 1990. (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani). Disertacija sicer naveda mnoge kritične momente iz politične prakse izvajanja revolucionarne oblasti ob koncu vojne in v prvem času po njej, a vprašanja teh volitev ne razreši v celoti.

porniškega vojskovanja OF kot podlago za svojo prihodnost. To vprašanje ni tako absurdno, kot se to nekaterim danes dozdeva. Zgodovinsko je docela legitimno vprašanje, koliko so te volitve potrdile takratno oceno Edvarda Kardelja, izrečeno 15. septembra 1945 v zvezni ustavni komisiji, ko je dejal, da je Jugoslavija podobna plebejski republiki jakobincev, s to razliko, da se ona lahko izogne premiku v desno, ker "pri nas obstaja možnost razvoja naprej skozi reforme, s pritiskom mas od spodaj."

Takšen bi bil najkrajši oris sklepov iz historičnega opazovanja.

Ali pa ni stvar veliko preprostejša? Ali nista bila OF in sploh NOB za KPS samo in zgolj sredstvo za dosego socialne revolucije? Vprašanje, ki se še bolj poenostavi, če pojem revolucije dodatno reduciramo na goli boj za oblast neke brezskrupulozne stranke. Resen avtor dandanes trdi, da je KPS "šla v NOB" samo zaradi in zgolj za uresničitev svojega lastnega "temeljnega cilja", da bi si namreč edina prigrabila vso oblast.⁽³⁶⁾ Večja ko je simplifikacija, težje jo je kritično verificirati, saj običajno dopušča le dva preprosta, med seboj izključujoča se odgovora: da, res je, in ne, ni res. Samo sodišče je upravičeno iskati takšne strogo alternativne odgovore o vprašanju krivde obtoženca. Če pa se zgodovine lotimo po metodi sodniškega preiskovanja, se na koncu izkaže, da je "res" tisto, kar bi kdo rad verjel...

Ob tej dilemi, ki je bolj moralna kot znanstvena, opozarjam na priložnost za razmišljanje, ki nam jo ponuja neka prav kratka izjava Borisa Kidriča, ki bliskovito osvetljuje bistvo njegove misli o zastavljenem vprašanju. V začetku 1943. leta, tik pred uprizoritvijo Dolomitske izjave, objavi Kidrič svojo ugotovitev: "Proletariat Slovenije je storil slovenskemu narodu čudovito uslugo. Iz razrednih pobud izvirajočemu izdajstvu protiljudske reakcije je postavil nasproti svoj boj za sloven-

36) France Bučar, Usodne odločitve, "Časopis za kritiko znanosti", Ljubljana, 1988, 125 in drugod.

sko narodno enotnost in uspel. Hkrati s tem pa je tudi samemu sebi olajšal svojo zgodovinsko pot."⁽³⁷⁾

Izjava je gotovo prostodušna, saj je bil Kidrič nedvomno prepričan, da nihče med njegovimi bralci (članek je bil objavljen v "Ljudski pravici") ne more dvomiti o zaželenosti dejstva, ki ga ugotavlja, namreč olajšanja delavske revolucije z narodno. Najsi bo takšno videnje samega sebe ustrezno ali ne, za zgodovino je pomembno dejstvo, da sta v praksi OF in s tem v slovenski rezistenci, cilja obeh revolucij pomenila za komuniste in tudi za mnoge druge udeležence v tem gibanju, enoten in nerazdružljiv motiv za požrtvovalen in neodjenljiv osvobodilni boj proti okupantom. Realnost tega in takšnega boja, ki je neizpodbitna, je tisto, kar je zgodovino navsezadnje določilo in česar nobeno posamezno subjektivno videnje danes ne more spremeniti.

In zdaj vprašanje z druge plati. Kaj je dejstvo, da se dejavnost OF zrašča z revolucionarnim razvojem obeh kategorij, pomenilo kot argument za nasprotnike rezistence, za nasprotnike OF, za nasprotnike revolucije, bodisi ene same, bodisi obeh kategorij? Ali je to dejstvo neločljivo od argumenta nasprotovanja komunizmu, od antikomunizma?

Pojem "antikomunizem" (AK) je v zgodovini veliko več kot zgolj beseda, ki opisuje držo, ki odklanja komunizem. Historični pojem AK ni istoveten s preprostim političnim nasprotovanjem komunizmu ali z znanstveno pa tudi idejno kritiko komunizma. To je več kot takšna beseda sama. V zgodovini izraža AK predvsem ideološko pogojeno, bojno in brezčasno, vnaprejšnje zavračanje komunizma in komunistov v vseh razmerjih, zavračanje, ki se pojavlja kot vse postopke opravičujoče geslo v politiki, usmerjeni k odkriti represiji vsega, kar sama razume kot komunizem, ali sama razglša zanj. V tej historični pojavnosti je AK do neke mere podoben virulentnemu antisemitizmu, je podoben nekdanjemu fanatičnemu "kulturnobojnemu" antikle-

37) B.K. (Boris Kidrič), Za enotnost delavskega razreda Slovenije, Ljudska pravica, 1.februar 1943.

rikalizmu, ali pa danes že skoraj pozabljenemu antislavizmu, četudi je antislavizem poznal in še nedavno tako grozovito udejanjal nemški nationalsocializem.⁽³⁸⁾

Historični pojem AK ima lahko različen taktičen pomen, odvisno od tega, kdo ga uporablja kot geslo, in v katerem času. V času mrzle vojne je govorila o AK predvsem politika vzhodnega bloka. To označilo je uporabljala kot očitek (Bracher: "Antikomunismusvorwurf"), ki naj zaduši kritiko komunizma in režimov v deželah tega bloka. To je v govoru realsocializma očitek, ki naj kritičnega človeka negativno ožigosa, zastraši in utiša. Drugače je bilo v času nastanka pojma AK, to je v času socialističnih revolucij ob koncu prve svetovne vojne in v prvih letih po njej. Takrat je geslo AK bilo glavni politični argument za konstituiranje fašističnih gibanj in strank v Italiji in Nemčiji in podobnih prizadevanj drugod. Vse do druge svetovne vojne je AK mogočno orožje desno radikalnih gibanj, tudi tistih, ki niso neposredno fašistična, ki pa vselej vsebujejo močno protiliberalno in sploh protidemokratsko avtoritarno tendenco, ali so vsaj ravnodušna do ohranjanja načel parlamentarne demokracije in pravne države, ki so tedaj izpostavljena rušenju z desne. AK je v tej dobi integrirajoči element vseh takšnih gibanj. Posebno mesto ima verski, v enciklikah papeža Pija XI. razloženi antisocializem, stopnjevan v AK. Njegova posebna problematičnost za katoliške narode je takrat v tem, da ne razločuje jasno in razvidno verske od politične sfere. Na ta način postaja že antisocializem in po istem modelu potem še AK, faktor krepitve klerikalnega značaja tedanjih katoliških strank in prav zaradi tega tudi element razhajanj znotraj njih. V katoliških deželah je to pomenilo posebno obremenitev za ogroženi demokratični politični sistem in obenem politično in mentalno oviro za demokratično kritiko komunizma.⁽³⁹⁾

38) Karl Dietrich Bracher, Das Problem des "Antikommunismus" in den zwanziger und dreissiger Jahren. V: K.Hildebrand - R.Pommerin (ed.), Deutsche Frage und europäisches Gleichgewicht, Festschrift für A.Hillgruber, "Böhlau", Köln - Wien, 1985, 133-147. - Wolfgang Abendroth, Zur Rolle des Antikommunismus heute. V: Das Argument 87, 16 (1974), 634 sl.

39) Hansjakob Stehle, Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975, "Piper", München -

Seveda obstaja kljub temu v času med obema vojnama v vseh deželah tudi takšna pristna kritika komunizma kot avtoritarnega sistema. Torej kritika z liberalnih in demokratičnih izhodišč, ki že takrat ugotavlja, da imata tako fašizem kot (sovjetski) komunizem podobne totalitarne težnje in nekatere negativne značilnosti. Tudi ta kritika govori o AK, vendar se od rabe izraza tudi pojmovno postopoma distancira. Deloma prav zato, ker je težišče te kritike na zavračanju nedemokratičnosti v obeh aktualnih oblikah, tako tisti v Italiji ali Nemčiji, kot tisti v sovjetski Rusiji, in ji je pojem AK preozek in predvsem enostranski. Poleg tega postaja po 1933. letu jasno, da je nacistični režim s svojo ideologizirano zatiralsko politiko prekosil sovjetski primer. Takšno oceno še okrepi izrazito napadalna politika fašističnih držav v mednarodnih odnosih in k temu njihov vedno dramatičnejši antisemitizem. Poleg tega je idejni komunizem izpovedoval večjo afiniteto do občečloveških moralno humanih vrednot, tudi s tem, da je postavljajl v ospredje idejo miru in pravičnosti v mednarodnih odnosih in poudarjal internacionalizem, ki temelji na priznanju pravice vseh narodov do samoodločbe. To ga je v očeh miroljubne in liberalnodemokratične javnosti, ki je bila sicer kritična do komunizma, vendarle ugodno razločevalo od fašizma, ki je demonstrativno izkazoval idejo boja in predpravil elitnega naroda, razglašal narodno in rasno neenakost med ljudmi in upravičeval zatiranje narodov in manjšin. Vse to je v razmerah globoke socialne in moralne krize mnogih dejansko ali navidezno parlamentarno demokratičnih držav narekovalo intelektual-

---

Zürich, 1975. - Iz obilice del, ki obravnavajo to vprašanje, v glavnem v širšem okviru vatikanske politike med obema vojnama, opozarjamo na spominske zapise Oswalda Nell-Breuninga o sodelovanju pri pisanju enciklike "Quadragesimo anno" (1931): - Der Königswinterer Kreis und sein Anteil an "Quadragesimo anno". V: J.Broermann - Ph. Herder-Dorneich, ed., Soziale Verantwortung. Festschrift für Götz Briefs, Berlin, 1969, 571-585. In: - "15.5.1931". V: Die Neue Gesellschaft-Frankfurter Hefte, 1971, 304-310. - Nalet te enciklike na razmere v slovenskem katoliškem taboru obravnava Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, "Cankarjeva založba", Ljubljana, 1977.

cem, tudi če so zavračali sovjetski sistem, da se branijo oznake, da so antikomunisti, da stoje na stališču AK. Ko pa se je v 1941.letu Hitlerjeva Nemčija, po napadu na Sovjetsko zvezo, skušala postaviti v vlogo branilca krščanske Evrope pred boljševiško nevarnostjo in si z AK pridobivati zaveznike tudi med nefašisti, izrecno tudi pri katolikih spričo papeškega nauka, je dobil AK značilnost političnega gesla, ki je samo po sebi totalitaristično-politično. Prav zato je doživel široko zavračanje, ostro tudi iz liberalno konservativnih krogov. Še v današnjih strokovnih razpravah o AK odmeva izjava Thomasa Manna, ki je na višku vojnega spopada Združenih narodov z državami fašistične osi v letu 1942. dejal, da je AK "temeljna norost našega stoletja" ("Grundtorheit unseres Jahrhunderts"), saj opravičuje vsako nasilje, ekstremno barbarstvo.⁽⁴⁰⁾

Tudi Vatikan ni med vojno cenil antikomunizma kot toge politične držę, četudi je komunizem dosledno zavračal z verskega stališča. Načelna odločenost papeža Pija XII, da bo Cerkev pomagala vsem žrtvam vojne "ne glede na narodnost, raso, vero ali stranko", že sama po sebi izključuje stališče togega političnega, kaj šele oboroženega antikomunizma v vojni. Pred desetletjem v Vatikanu objavljeni dokumenti o zunanji politiki Svetega sedeža v času druge svetovne vojne, to razločno dokazujejo. Tak sklep ne izhaja samo iz obče vsebine objavljenih dokumentov, ampak tudi iz očitne namere izdajateljev, da z njimi dokažejo, da Sveti sedež ni bil voljan dopustiti, da bi se njegovo versko nasprotovanje komunizmu moglo sprevreči v argument za udeležbo katolikov v Mussolinijevi in Hitlerjevi "protiboljševiški križarski vojni". Sveti sedež ni dal nobene izjave, ki bi dopuščala, da se zavračanje komunizma in sodelovanja s komunisti, izraženo v predvojni okrožnici Pija XI. (1937), tolmači v času in v razmerah druge svetovne vojne, kot obvezno napotilo za politično obnašanje katolikov.⁽⁴¹⁾

40) Peter Dittmar, *Antikommunismus, Torheit oder Notwendigkeit?* Köln, 1979, 216. Cit. pri Bracher, delo v op. 38.

41) *Le Saint Sięge et la Guerre en Europe. Actes et Documents du Saint Sięge Relatifs a la Seconde Guerre Mondiale.* Città del Vaticano, Vol. 1-11,

Znani teolog in v Vatikanu zelo upoštevan izvedenec za družbena vprašanja, nemški jezuit Gustav Gundlach, je še v letu 1949, ko je Pij XII. na višku mrzle vojne vnovič prepovedal vernikom politično sodelovanje s komunisti, nastopil proti antikomunizmu kot pojmu, ki ga je zlorabil Hitler pa tudi narodi, ki jih je Hitler zapeljal! Opozoril je, da so kristjani golega antikomunizma nevarni pomočniki komunizma samega.⁽⁴²⁾

Pristajanje dela Slovencev na takšen "goli antikomunizem" v letu 1941 in pozneje, je imelo katastrofalne posledice. V letu 1941 je bilo politično več vrst odklonilnih stališč do Osvobodilne fronte in njene dejavnosti. Večini pa je bil skupen apriorni AK. Različnim ideološkim utemeljitvam so po potrebi dodajali tudi zakonsko, legalistično. Kot dokaz, da je delovanje komunistov v slovenskem narodnem odporu nedopustno, so jemali dejstvo, da je bila KP Jugoslavije in s tem tudi KP Slovenije, v Kraljevini Jugoslaviji prepovedana in trdili so, da je njeno delovanje nezakonito tudi v času sovražne okupacije, ko dejanske oblasti jugoslovanske države začasno ni. V tem in takem AK so najhujši slovenski nasprotniki Osvobodilne fronte zlahka našli neposreden idejni in interesni stik z antikomunizmom fašističnih okupantov, ki pa so seveda bili primarni nasprotniki Osvobodilne fronte. Primarni, ker so prvi in povsem neideološko morali ugotoviti (izkusiti), da gre pri Osvobodilni fronti predvsem za brezpogojen upor proti njihovi oblasti. Prav tega pa slovenski nasprotniki OF niso hoteli priznati in so svojo temeljno argumentacijo naslonili na "goli" antikomunizem. Bili so "čistejši" antikomunisti od fašističnih okupantov. S tem so pred svojo vestjo lažje opravičili odločitev za aktivno kolaboracijo z narodnim sovražnikom, z okupanti, odločitev za kolaboracijo na poli-

---

1965-1981. -Te vire obravnava H. Stehle, delo navedeno v op.39. - Te dokumente, njihov vpliv oz. ignoriranje v slovenski politiki v času okupacije, beleži študija podpisanega, Vatikan o svojem molku v letu 1941.

42) Gustav Gundlach, *Das Heilige Offizium und der Kommunismus*. V: *Stimmen der Zeit*, 144 (1948/49) 451 sl.

tičnem, policijsko-ovaduškem in še zlasti na vojaškem območju. V takšni kolaboraciji so resda morali sami zaznavati sredstvo, ki je politično, pravno in moralno oporečno, hoteli pa so verjeti, da že sam antikomunizem to sredstvo v polni meri upravičuje, "posvečuje". Tako je AK med vojno pomenil pglavilni argument (in tolažbo vesti) kvislingov in prostovoljnih kolaborantov v vseh zasedenih deželah.

V uradnem imenu oboroženih kolaborantskih formacij v "Ljubljanski pokrajini", po domače imenovanih "vaške straže", torej v imenu "Milizia volontaria anticomunista" (Prostovoljna antikomunistična milica), je izražen fašistični pojem AK. Lastna oznaka, ki so si jo po vojni izbrali in retroaktivno nadeli nekdanji tovrstni italijanski milicionarji in njihovi nemški nasledniki, namreč "protikomunistični borci", je politično preračunana na izrabo dejstva, da je nasprotovanje komunizmu dobilo po zmagi Združenih narodov nad fašizmom, še posebno v mrzli vojni med obema blokoma, na zahodu nov, pozitiven pomen. Ustvaril naj bi se vtis o istovetnosti njihovega zgodovinskega kolaboracionističnega AK z nasprotovanjem komunizmu s stališča demokracije Zahoda v povojnem svetu. Te istovetnosti ni. Gotovo pa je pri pojavu slovenskega kolaboracionizma treba razločevati med primarnim "golim" AK in pa med tisto sovražnostjo proti OF, ki je realno nastajala pri nekaterih ljudeh kot reakcija na nasilna dejanja, ki jih je delovanje rezistence zagrešilo ali jim bilo povod. Danes se v političnem govoru potencira drugo, medtem ko je med vojno bilo v ospredju in obenem v ozadju političnih odločitev prvo.

Nam mora iti za historično raziskovanje, ne za kakršnokoli olepševanje. Še celo ne gre za opravičevanje nedvomno obstoječih negativnih storitev in učinkov odporniškega gibanja samega in posameznih skupin ali ljudi v njem. Ob tem je nujno spregovoriti vsaj nekaj besed (historična analiza je posebna, še ne opravljena naloga) ob tistem dokumentu, ki mu nekateri danes prisojajo tako ključen pomen za pravično presojanje vprašanja, kdo je kriv za nesrečni razcep med delom Slovencev. Gre za znano pismo Edvarda Kardelja 1.oktobra

1942 Ivanu Mačku.⁽⁴³⁾ Res lahko v tem dokumentu vidimo kvintesen-
co tragičnega konflikta v času narodnoosvobodilnega boja Slovencev.
Tragičnega, ki pa je obraten v primerjavi z vlogo ljudi v klasični trage-
diji, kjer visoko nad ljudmi bogovi odločajo o njihovi usodi. V tem
dokumentu je obratno. Osebe nastopajo v prepričanju, da so upraviče-
ni izvrševalci višjih interesov, dejansko pa teh višjih interesov ni. V
dokumentu je vsebovan dokaz, da je realni komunizem, vsaj v svo-
jem vrhu, pripravljen v imenu svojega domnevnega zgodovinskega
poslanstva kompromitirati svojo humanistično prednost pred fašiz-
mom. V istem dokumentu pa je vsebovan tudi dokaz, da so obstajali
tudi takšni slovenski duhovniki, ki so z orožjem v roki v imenu AK
vstopili v čete, namenjene boju proti slovenski rezistenci (katere okvir

43) Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 2.knj, "Cankarjeva založba", Ljubljana, 1961, 147 - 148. - Današnje politično argumentiranje s tem dokumentom, priložnostno celo v znani potvorjeni pri-
redbi, praviloma zamlčuje stvarne okvirne okoliščine in konkretno ozadje
njegovega nastanka. Tu gre predvsem za dejstvo, da je Kardeljevo pismo ne-
kontrolirana konkretizacija sicer soglasnih ocen in sklepov Izvršnega odbora
OF, sporočenih v pismu istega dne 1.oktobra 1942 Glavnemu poveljstvu slo-
venskih partizanskih čet - Ivanu Mačku. Tu je med drugim rečeno: "(...) Se-
danja etapa našega boja je karakteristična po tem, da je bela garda prevzela
del funkcije okupatorske vojske v borbi proti slovenskemu narodu. To pome-
ni, da je nemogoče uničiti okupatorsko vojsko, ne da bi uničili belogardistične
tolpe.(...) Primeri neodgovornega izpuščanja belogardistov, ki so se zagrizeno
borili proti nam, so danes izredno škodljivi. Kriza še ni rešena odločno v
našo korist. Treba je izpuščati izključno le tiste pripadnike b.g. formacij, ki so
bili prisiljeni ali pa jih je zapeljal strah. Takih je sicer večina, vendar so bili v
nekaj primerih izpuščeni belogardisti, ki tega niso zaslužili. (...) V sedanjem
trenutku mora naša vojska pokazati tako svojo odločnost, v kali zadušiti vsak
poskus izzivanja in sodelovanja v državljanski vojni, kakor tudi svojo priprav-
ljenost, dati zapeljanim delovnim ljudem možnost, da svojo zablodo spregleda-
jo.(...)" - Pismo so podpisali vsi člani IO OF in Glavnega poveljstva: Josip
Vidmar, Boris Kidrič, Tone Fajfar, Jože Rus, Edo Kardelj, Franjo Lubej, Ed-
vard Kocbek in Franc Leskošek. Kaj je v razmerah okupacijskega terorja in
gerilskega vojskovanja mišljeno kot alternativa izpuščanju ujetnikov, je ned-
vomno. - Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj.3, dok.125, 297-299.

je bila Osvobodilna fronta). V imenu napačno razumljene verske kritike komunizma so bili pripravljeni z oboroženim AK kompromitirati moralne vrednote krščanstva.

Upravičeno in zgodovinsko utemeljeno je, da posamezni avtorji, ki se z vidika sodobne liberalno demokratične kritike komunizma ozirajo na slovensko vojno dogajanje, razlikujejo med tistim kolaborantskim AK, kot politično zmoto, in pa med držo nekomunistov, tj. demokratov, kritičnih do komunizma (tako n.pr. France Bučar). Vendar takšno razlikovanje danes še ni širše sprejeto. Kar paradoksalen je pojav, da je danes kritična zgodovinska distanca do AK, ki se nanj sklicujejo zagovorniki nekdanje kolaboracije, težavnejša, kot pa je bila pred vseplošnim sprejemom pluralistične demokracije. Kajti prav uspešnost te demokratične zavrnitve komunizma v zdajšnjih popolnoma novih evropskih in svetovnih razmerah jemljejo nekateri za dokaz, da so imeli prav tisti, ki so v letu 1941 s stališča takratnega AK zavrnilo Osvobodilno fronto in njeno akcijo za protifašistični osvobodilni boj Slovencev.

Nekako pred dvema desetletjema se je med historiki na zahodu oglašil in uveljavil odločen klic, da je treba razpršiti "težko meglo odporiške mitologije".⁽⁴⁴⁾ Lahko ugotovimo, da so slovenski zgodovinarji s svojim hevrističnim delom, z objavami dokumentov in z analitičnimi študijami prispeli v tej smeri zelo daleč še pred slovensko "pomladjo". Mlajši zgodovinarji so se že potrudili poiskati in preizkusiti tudi nove, bolj od človeka in njegove usode in manj od njegovega političnega izraza izhajajoče pristope. Po odvetu slovenske pomladi pa se je zahteva po razpršitvi "odporiške mitologije" efektivno pretežno preselila v območje nereflektirane politične akcije, kar v območje strankarskega aktivizma. Za zgodovinarje in za javnost postaja zato še bolj aktualna naloga, da se razprši tudi neka druga vedno bolj zgoščujoča se megla, ki je kar nekakšna slovenska posebnost. To je megla kolaboracionistič-

44) Norman Rich, *Resistance and collaboration: Dilemmas and Paradoxes*, V zborniku Hildebrand-Pommerin kot v op.36, 241-251.

ne mitologije, ki lega na današnje in jutrišnje slovensko prizorišče in ki hoče današnjemu demokratično kritičnemu človeku dopovedati, da je kolaboracija s fašističnimi okupanti, ker je nastopala v imenu AK, bila prispevek k zgodovinskemu polomu realsocialističnega sistema pol stoletja pozneje. Ta megla naj prikrije dejstvo, da zgodovinska vloga tistega AK ni bila reševanje sveta pred zmago fašizma, pred oblastjo nacizma, ampak nasprotno. Zastre naj videnje, da je zgodovinski učinek tistega slovenskega AK, njegova realna zgodovinska vloga to, da je zares postal, če se izrazimo z besedo Gustava Gundlacha, "nevaren pomočnik komunizma samega". Pripomogel mu je k političnemu preboju znotraj narodne odporiške vojne in olajšal mu je ustoličiti odrešensko mitologijo, s kakršno je mogel potem kar pol stoletja, brez večjih težav, vzdrževati monopol svojega "despotskega" (tako v Manifestu komunistične stranke) družbenega podviga.⁽⁴⁵⁾

Ferdo Gestrin idr.ured., Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani, SAZU, Ljubljana, 1991, 215-238.

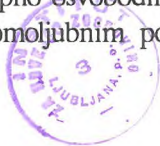
45) "Proletariat vporabi svojo politično moč, da izvije meščanstvu polagoma ves kapital, da osredotoči vsa proizvodna sredstva v rokah države, t.j. kot vladajoči razred organiziranega proletarijata, in da čim hitreje vzmoži maso proizvodnih sil. To more spočetka le s tem, da *despotsko* poseže v lastninsko pravo in v meščanske proizvodne razmere (...)" - Tako se to glasi v prvem slovenskem prevodu Komunističnega manifesta, v četrtem zvezku Knjižnice časopisa "Naprej", Idrija, 1908, 22.

ALI JE DATUM USTANOVITVE OSVOBODILNE FRONTE SLOVENSKEGA NARODA ZGODOVINSKO VERODOSTOJEN?

Datum ustanovitve OF je bil v času osvobodilne vojne po tradiciji (spominu udeležencev) postavljen na 27. april 1941. Ta dan odtlej velja kot uradni datum za obhajanje obletnice. Strokovno zgodovinsko raziskovanje (dr. France Škerl) je v letu 1957 ugotovilo (na podlagi meteoroloških podatkov), da je ustanovni sestanek bil dejansko dan poprej, to je 26. aprila 1941. V uradni rabi je obveljal tradicionalno obhajani datum, to je 27. april, ki kot tak ni sporen.

Nejasnost nastaja v zvezi z imenovanjem tisti čas nedvomno ustanovljene frontne organizacije, ali gre za ustanovitev "Antiimperialistične fronte" ali za ustanovitev "Osvobodilne fronte". Po spominih udeležencev ustanovnega sestanka so ustanovili organizacijo, ki sprejema idejo oboroženega boja kot temeljno v osvobodilnem gibanju. Kakega zapisnika ali ustanovitvenega akta tedaj niso zapisali. Pritegniti je zato treba druge sočasne dokumente, ki povedo, za kakšno organizacijo je šlo in s katerim imenom je skladna.

Časovno najbližji je letak CK KPS "Slovenskemu narodu!", konec aprila 1941 (po Škerlu "prvi vidni izraz uporniške aktivnosti med Slovenci po aprilski katastrofi"). V njem je izrečen apel slovenskemu ljudstvu v skupno narodno fronto proti okupatorjem, apel primorskim in koroškim Slovencem v skupno osvobodilno borbo, apel vsem političnim skupinam in vsem domoljubnim posameznikom, ki so proti

narodnemu zatiranju, vsem zavednim Slovencem, s sledečimi programskimi točkami:

1. Proti razkosanju in zaslužnjenju Slovenije, za osvobojenje, neodvisnost in združenje slovenskega naroda.
  2. Za slogo in enotnost zaslužnjenih narodov Jugoslavije.
  3. Za mir na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.
  4. Proti gospodarskemu uničenju Slovenije.
  5. Proti terorju, raznarodovanju in razseljevanju slovenskega naroda.
- V sklepnem odstavku poziva: **"Kujte močno osvobodilno fronto slovenskega naroda!"** To je prvo imenovanje fronte, takorekoč sočasno z ustanovnim sestankom.

Drugi časovno najbližji dokument je uvodnik v prvi številki na novo začetega "Slovenskega poročevalca", datirani "maj 1941", z naslovom "Naša nesreča in naša vera". Uvodnik najprej ugotavlja vzroke za najhujšo nesrečo, ki je doletela slovenski narod v njegovi zgodovini, "polni nacionalnih nesreč". Kriv je imperializem in kriva je politika domače kapitalistične gospode, ki je "do temeljev izpodkopala obrambno silo narodov Jugoslavije". V drugem delu terja uvodnik združitev vseh pozitivnih sil slovenskega naroda za njegovo socialno in nacionalno osvoboditev, obenem pa obračun in prelom z izdajalskim meščanskim vodstvom. Poleg lastnih moči slovenskega naroda je up na zmago utemeljen na obstoju Sovjetske zveze. Boj za socialno in nacionalno osvoboditev, za narodno svobodo in za bratstvo med narodi, ki mu hoče pomagati "Slovenski poročevalec", se sklicuje na kitico iz Prešernove "Zdravljice", ki je danes jedro državne himne Republike Slovenije. Uvodnik torej izraža antiimperialistično stališče, a kot ugotovitev, da je nujen boj, v katerem se naj združijo vse pozitivne sile naroda za socialno in nacionalno osvoboditev. Programsko je dokument skladen s poznejšimi programskimi točkami Osvobodilne fronte, ki pa so bile formulirane postopoma, v teku večmesečne diskusije med ustanovnimi skupinami, do konca 1941.leta. V tem smislu ima ta uvodnik značaj stopnje v procesu, ki je pripeljal do izoblikovanja programskih "temeljnih točk OF".

Naslednji dokument je "Slovenski poročevalec" št. 2, 8. junija 1941, ki naznanja zbiranje denarja za "Osvobodilni fond". Nato pa "Slovenski poročevalec" št.4, 22. junija 1941, ki objavlja "Gesla našega osvobodilnega boja". Ta gesla je po ugotovitvi zgodovinarjev sprejel prvi plenar osvobodilne organizacije, ki je v tem dokumentu prvič omenjena kot "protiimperialistična fronta slovenskega naroda". To je obenem tudi edina (prva in zadnja) sočasna omemba tega imena. Gesla postavljajo na prvo mesto pravico slovenskega naroda do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi. Le kdor priznava to pravico, ni imperialist. Sicer pa gesla poudarjajo boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda, vštevši koroške in primorske Slovence, kar pa je mogoče le na ruševinah imperializma. "Konkretna forma" imperializma na slovenskih tleh je nemško-italijanski imperializem. Drugi tukaj nastopajo propagandno. Sovjetska zveza je vodilna sila in glavna opora v osvobodilnem boju slovenskega naroda. - Tudi za ta dokument velja, kar je že rečeno o značaju stopnje v izoblikovanju osvobodilnega programa OF. Vsekakor potrjuje usmeritev k boju, že s svojim naslovom.

Ime "Osvobodilna fronta slovenskega naroda" se po koncu aprila, ko je bilo uporabljeno prvič, znova pojavi v "Slovenskem poročevalcu" št. 6, 28. junija 1941. Uvodnik lista ugotavlja, po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo, da Osvobodilna fronta zdaj "postaja živo, razgibanostno dejstvo". To je dikcija, ki ne govori o ustanovitvi kake nove organizacije, temveč o večji živosti in razgibanosti že obstoječe, za katero, pravi, je dala pobudo KPS, ki pa mora biti "najširša", da lahko v njej sodeluje "vsaka skupina in vsak posameznik".

Ime "antiimperialistična fronta" se pozneje vnovič omeni šele oktobra 1944 in to v internem poročilu "Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji", ki ga je napisal Boris Kidrič kot "informativno pismo za Moskvo". Tukaj se Kidrič šele spušča v politično razlago imena Antiimperialistična fronta (primerno ocenam o imperialističnem in ne antifašističnem značaju vojne, kakršne so do 22. junija 1941 vladale "v Moskvi"). Tukaj omeni, da se

je ime spremenilo po napadu Hitlerja na Sovjetsko zvezo, pozabi pa, da je prvo imenovanje bilo "osvobodilna" in ne "antiimperialistična" fronta. Po njem so to razlago prevzeli in ponavljali zgodovinarji NOB, pri čemer so tudi sami pozabljali na dokument s konca aprila 1941, ki pozna le "osvobodilno fronto slovenskega naroda".

SKLEP: Nedvomno gre za istost in nepretrganost frontne osvobodilne organizacije od ustanovitve 26. aprila 1941 naprej, ne glede na različnost imenovanja. Za čas od 26. aprila do 22. junija 1941 bi kvečjemu lahko govorili o dveh variantah imenovanja iste organizacije, pri čemer pa je oznaka "osvobodilna" časovno prva in zapisana sočasno z ustanovnim sestankom 26. aprila 1941. Potem pa se dokočno in kot edino ustali ime "Osvobodilna fronta slovenskega naroda". Programske elemente in elemente strukturalnega značaja (osnovne skupine), ki jih ima ta frontna organizacija pred 22. junijem 1941, nahajamo tudi v Osvobodilni fronti po tem datumu. Program Osvobodilne fronte, temeljne točke, je nastajal postopoma, v nepretrganem procesu, ki se začelja z ustanovnim sestankom 26. aprila 1941. Nedvomno je imelo poseben vpliv na ta proces tudi mednarodno dogajanje, pri čemer pa je poleg napada Nemčije na Sovjetsko zvezo treba upoštevati tudi Atlantsko izjavo Velike Britanije in ZDA (14. avgust 1941), ki sprejema in uveljavlja tudi pravico vseh narodov do samoodločbe. S tem je dobila mednarodno potrdilo izhodiščna programska točka slovenske osvobodilne bojne frontne organizacije, ki se je pojavljala v vsem času njenega obstajanja. Do današnjega dne je od temeljnega izročila Osvobodilne fronte slovenskega naroda v našem življenju živa in tvorna ravno misel o suverenosti slovenskega naroda, o njegovi neusahljivi pravici do samoodločbe. To je misel, ki tudi prva utemeljuje kontinuiteto Osvobodilne fronte z osvobodilno frontno organizacijo, ustanovljeno 26. aprila 1941 (tradicionalno obhajano na dan 27. aprila).

Dnevnik, 4. april 1991.

VATIKAN O SVOJEM "MOLKU" V 1941. LETU

Angleška zgodovinarica Stella Alexander omenja v knjigi o nadškofu in kardinalu Alojziju Stepincu, ki je pred kratkim izšla tudi pri nas v hrvaško-srbskem prevodu, da je hrvaški metropolit v letu 1941, ko je Jugoslavija prišla pod sovražno zasedbo nacistične Nemčije in fašistične Italije in ko je Nemčija s svojimi zaveznici napadla Sovjetsko zvezo, svoja stališča uravnaval z vidika doslednega antikomunizma. Svojo vodilno misel je Stepinac takole izrazil v neki svoji okrožnici: "Ves kulturni svet je v boju proti strašni nevarnosti komunizma, ki je zlasti v zadnjih letih zagrozil ne samo krščanstvu, temveč tudi vsem pozitivnim vrednotam človeštva sploh ... Še do pred kratkim je bila katoliška Cerkev skoraj edina, ki je zaznala nevarnost za ves kulturni svet in poklicala vse k obrambi najbolj temeljnih pridobitev človeške kulture." Alexandrova ugotavlja, da je Stepinac pač "pozabil" na Churchilla in Roosevelta in na osamljeni boj Britanije proti nacistični Nemčiji, na junaška gibanja odpora. Bolj kot vsega drugega se je "bal" komunizma in težko mu je bilo doumeti, da sploh kaj realnega obstaja zunaj Hrvaške, vselej z izjemo Svetega sedeža, meni avtorica. Pa vendar vidimo, da tudi po njenem mnenju niti ta "izjema" ni popolna! Stepinac je v svojem intransigentnem nasprotovanju komunizmu, slejkoprej, tudi po 22. juniju 1941, ko je Sovjetska zveza hočeš nočeš postala zaveznik Velike Britanije v vojni proti nacistični Nemčiji in fašistični Italiji in ko so komunisti v zasedenih deželah ponujali

vsem rodoljubom sodelovanje v gibanjih odpora, "pozabljal na modri molk Pija XII." Tako piše Stella Alexander.⁽¹⁾

Za kakšen molk in za kakšno pozabljanje gre? To vprašanje ni pomembno samo za Hrvaško, ampak za vsa odporniška gibanja v Evropi, posebno še v deželah s katoliškim prebivalstvom. Odgovor na to vprašanje je bistven tudi za razumevanje vnaprejšnjosti in brezpogojnosti tistega nasprotovanja, ki je na Slovenskem tako srdito prihajalo iz vrst dela katoliške hierarhije in politike proti nastanku in delovanju Osvobodilne fronte. Seveda, predvsem v takoimenovani Ljubljanski pokrajini, ki jo je zasedla Italija in si jo anektirala v nasprotju z mednarodnim pravom.

Odklonilno stališče dela katoliške hierarhije in politike do vsakega sodelovanja s komunisti, pa četudi bi šlo za kak bistven demokratični interes države ali naroda, je tudi na Slovenskem utemeljila enciklika papeža Pija XI. "Divini redemptoris" z dne 19. marca 1937. To odklonilno stališče je v času objave enciklike pomenilo predvsem zavračanje takoimenovane "ponujene roke" komunistov za sodelovanje v ljudskih frontah, ustanovljenih v imenu zbiranja demokratičnih političnih sil ali strank proti nevarnosti fašizma. Zavračanje "ponujene roke" je bilo za katoliško politiko problematično predvsem v deželah, kjer so se katoliki, v glavnem neorganizirano, že bili široko vključili v ljudsko fronto. Zato so predstavniki katoliške politike v Franciji nastopili ob okrožnici Divini redemptoris dokaj previdno in premišljeno. Sam papež Pij XI. jim je pri tem pomagal. Še v istem, 1937. letu je takole svetoval francoskim škofom: "Katolikom Francije se veliko govori o ponujeni roki ... Ali lahko sežemo v to ponujeno roko? Jaz bi to rad storil. Ponujena roka je nekaj, česar se ne zavrača. Toda to se ne sme zgoditi na škodo resnice. Resnica pa je Bog. In Boga ne smemo žrtvovati. Tisti, ki govorijo o ponujeni roki, se o tej točki ne izrekajo nedvoumno. V njihovem govorjenju so nejasnosti in temna mesta, ki jih je treba razjasniti. Sezimo torej v njihovo ponujeno roko, toda z name-

1) Stella Alexander, Trostruki mit - Život zagrebačkog nadbiskupa zagrebačkog Alojzija Stepinca, "TZG P.Golia Trebnje", Zagreb, 1990.

nom, da jih potegnemo sem k nam, k božjemu nauku Kristusovemu! In kako jih pripeljemo k temu nauku? S tem, da jim ta nauk oznanjamo? - Ne, ampak tako, da jim ga v vsem, kar dobrotornega vsebuje, pokažemo s svojim življenjem ..." Na te in še na druge papeževe besede v tem nagovoru, objavljenem 15. decembra 1937 v pariškem katoliškem dnevniku "L'Aube", se je poleti 1942. leta sklical znani francoski teolog in ideolog krščansko socialistične smeri Jacques Maritain. Takrat je namreč katoliški javnosti v ZDA pojasnjeval sodelovanje francoskih katolikov s komunisti v odporniškem gibanju proti nacističnim okupantom.⁽²⁾ Papežovo priporočilo je bilo sicer izrečeno na verskih tleh, dodaja Maritain, velja pa tudi na političnem področju.

Kar se je zdelo jasno v 1937.letu, ko je Pij XI. le osem dni pred encikliko o komunizmu, ostro nastopil tudi z encikliko proti nacizmu in tako dal razumeti, da nacizem ne more biti zaveznik v boju proti komunizmu, to nekaterim katoliškim cerkvenim dostojanstvenikom in političnim gibanjem ni bilo več tako jasno v 1941. letu, ko se je sredi vojne med Hitlerjevo Nemčijo in že osamljeno Veliko Britanijo na bojišču pojavila v obrambi pred nemškim napadom tudi Sovjetska zveza, kmalu celo kot pogodbeni zaveznik Velike Britanije in zatem ZDA. Treba je upoštevati, da papež Pij XI. nikoli ni avtoritativno zavrnil italijanskega fašizma (z Mussolinijevo Italijo je dosegel sporazum o priznanju papeške države) niti fašizma kot družbeno politične kategorije. Izrecno se je njegova obsodba nanašala le na konkretni režim v Nemčiji. To je do septembra 1943 omogočalo delu katoliške politike v Ljubljani, da v svoje izjave vključuje zavračanje nacizma, o fašizmu italijanskega okupatorja pa molči. Drugače je bilo v primeru komunizma. Tega je papež zavrnil kot družbeno politično kategorijo na sploh in je to veljalo za vse dežele, ne le za Sovjetsko zvezo. Antikomunizem je bil tako lahko razumljen kot razlog nad vsemi razlogi. In s tega stališča so nekateri na Slovenskem odklanjali ponujeno roko komunistov v času aprilske vojne. Ustanovili so Narodni svet za Slove-

2) Christianisme et démocratie, New York 1943.

nijo brez komunistov in pozneje, po sovražni zasedbi, so odrekli tako Osvobodilni fronti, imenovani spočetka tudi "protiimperialistična", ne le sodelovanje, ampak jo kar v celoti "a limine" (že na pragu) zavračali kot škodljivo slovenskemu narodu, odrekli ji sleherno lastnost odporniškega gibanja. Reducirali so jo na nedopustno početje zgolj z argumentom, da je nastala po pobudi Komunistične stranke Slovenije. A KPS je treba, po njihovem, na vsak način in v vsakem primeru izključiti iz bodočnosti naroda! Kaj bo z odporom okupantu? Načeloma so ga sicer predvideli, a konkretno so dokazovali, da za odpor še ni čas in da se je malemu slovenskemu narodu treba izogniti žrtvam. To stališče se je lepo ujemalo z nasveti, ki so prihajali od begunske jugoslovanske vlade. Takšen eksistencialni realizem je bil v slovenski narodni tradiciji seveda zelo udomačen in bi ga v razmerah "normalne" vojne in okupacije bilo le težko spodbijati. V konkretnem položaju pa je očitno imel svoj globlji razlog ravno v antikomunizmu vseh vrst. Ni šlo samo za dejstvo, da so v razvijanju odpora bili ravno slovenski komunisti tako dejavni. Ti so bili po številu ja prav neznatna skupinica. Njihova neznatnost je bila med razlogi, zakaj jih niso hoteli sprejeti v Narodni svet za Slovenijo, trdi Ciril Žebot.⁽³⁾ Kdo bi torej mogel v njih videti kaj res nevarnega? Nevarna je bila Sovjetska zveza. In zato, ali ne bi bil odpor proti okupantom, ki se vojskujejo proti Moskvi, pravzaprav pomoč tej boljševiski državi?

Vodstvo katoliške Slovenske ljudske stranke, ki je še v maju tajno organiziralo svojo vojaško organizacijo za bodoči odpor okupantom in ki je za bodoči uporniški boj mladeniče celo že zaprisegalo, je po 22. juniju stvar odložilo.⁽⁴⁾ Vsi nastopi te stranke in njenega kroga so zdaj posvečeni preprečevanju dejavnosti Osvobodilne Fronte. Nič ni bolj nujnega kot to. Nič bolj pomembnega kot antikomunizem. In nič bolj prepričljivega kot sklicevanje na papeževo encikliko proti komunizmu

3) Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija*. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije. Samozaložba. Celovec, 1988, 202.

4) France Škerl, *Prispevek k zgodovini nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941*, 21, *Zgodovinski časopis*, 1967.

izpred štirih let. Kajti novejšega navodila vernikom iz Vatikana ni bilo, kljub očitno novo odpirajočim se vprašanjem v mednarodnem grupiranju sil.

Niso samo na Slovenskem bili v zadregi ljudje, ki so bili odgovorni ali pa neodgovorni za katoliško politiko. Vprašanje, kako se obnašati do komunistične, a zavezniške Sovjetske zveze (in s tem v zvezi tudi do domačih komunistov), je bilo za katolike po 22. juniju 1941 pereče tudi v drugih deželah. Tako je bilo celo v ZDA, četudi te še niso bile vključene v vojno. Videli bomo še, da je državna politika ZDA to dobro zaznala in da se je z vprašanjem obrnila naravnost na papeža. V Ljubljani pa so si nekateri odgovorili kar sami, kar po lastnih predstavah in željah. Preprosto, sklicali so se na papeževo encikliko kot na neposredno in za vse obvezno politično napotilo. Ko so katoličani v Osvobodilni fronti opozorili, da Vatikan v tem položaju vendarle vsaj molči, tj. da ne ponavlja okrožnice proti komunizmu in njenega navodila katoličanom, naj s komunisti ne sodelujejo, so jih brez pomisleka in najostreje zavrnil.

Za ilustracijo zadostujejo odlomki iz ene same politične izjave, s kakršnimi so določene klerikalne politične grupacije na Slovenskem od vsega začetka (in vse do bridkega konca) zavračale ne le "ponujeno roko", temveč sam pojav Osvobodilne fronte, in obsojale vse nekomuniste, ki so v OF delovali. Takole je bilo med drugim rečeno v dokumentu, datiranem z 20. novembrom 1941, ki izvira iz kroga akademskega kluba "Straža", pod duhovnim in političnim vodstvom dr. Lamberta Ehrlicha:

"S podpisom 'Katoličani v osvobodilni fronti' so komunisti [!] naslovili 'Katoliškim Slovincem' letak, katerega smisel je ta, naj bi katoliški Slovenci spremenili svoje odklonilno stališče do 'osvobodilne' fronte ... 'Osvobodilna fronta' je po razlagi sedanjega glasila Komunistične partije za Slovenijo, 'Dela' (št.2.) - komunistična zamisel in komunistična stvaritev. Sicer pa tega ne zanikajo niti 'nekateri katoličani v osvobodilni fronti. Ti 'katoličani v osvobodilni fronti' so se torej vče-

nili v KOMUNISTIČNO organizacijo. Če so to storili zato, ker mor-da res mislijo, da se 'na vzhodu odigrava usoda vsega sveta', da bo torej po tej vojni evropskim narodom BOLJŠEVIZEM delil milost, potem so v svojem oportunizmu zelo naivni. V kolikor pa ti neznani 'nekateri katoličani' svojo včlenitev v komunistično 'osvobodilno fronto' OPRAVIČUJEJO z molkom Vatikana in z namišljenimi izjavami nekaterih 'nadškofov in škofov' (istih potvorb so se posluževali za časa španske revolucije!), so na zelo spolzki poti. Prezrli so namreč, da so še vedno v polni veljavi besede Pija XI.: - "Komunizem je nekaj BISTVENO SLABEGA, zato PRAV V NOBENI REČI ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanske omike. Če bi se dali nekateri v zmoto zavesti in bi v svojem kraju KOMUNIZMU POMAGALI, da bi se utrdil, jih bo za to zmoto PRVE ZADELA KAZEN". (DR, 58).- Teh nedvoumnih besed dosedaj ni preklical ne njihov avtor Pij XI., ne njegov naslednik Pij XII. in jih seveda ni mogel desavuirati noben 'nadškof in škof'. So torej v polni veljavi: Obremenjujejo s strašno odgovornostjo 'nekatero katoličane v osvobodilni fronti' - če jih kaj je - in so jasno vodilo vsem katoliškim Slovencem za njihovo zadržanje do komunistične 'osvobodilne' fronte. (...) ZA KAJ SE BIJE BOJ? (...) Da, vzroki te vojne segajo ZA STOLETJA NAZAJ, ko se je v usodni ošabnosti zameglenega uma sprožil prvi kamen evropskega zla, iz katerega se je končno nagromadil plaz KAPITALIZMA IN MASONERIJE, BOLJŠEVIZMA in NACIZMA. Ta plaz je razkrojeno Evropo potisnil v najstrašnejšo vseh vojn, s katero Kralj kraljev in Vladar narodov očituje svojo strašno kazen nad nestvori, ki so si domišljali, da so Ga, - vsak na svojem področju -, vrgli s prestola tega sveta. TA VOJNA BO ZAKLJUČILA PETSTO LET EVROPSKEGA RAZKROJA, ali pa se Evropa (s tem, kar kulturno zgodovinsko pod njenim imenom razumemo) ne bo več dvignila. TA VOJNA BO VRNILA EVROPI DUHOVNO EDINSTVO VESOLJNE KRŠČANSKE OMIKE, ki je bilo razdejano, ali pa jo bo - kot nosilko civilizacije in vodilni kontinent - za vselej izničila. Da, ZA RESTAVRACIJO KRŠČANSKE OMIKE GRE! Zato je prazno upanje tis-

tih, ki še vedno upajo na masonske, boljševiške in nacistične zmote, KI JIM JE SOJENO, DA S TO VOJNO IZGINEJO Z OBLIČJA ZEMLJE! Zaman njihove zadnje vabe in triki, ki so, kakor vsak smrtni boj, najsilnejši. Nova Evropa ne bo ne masonska, ne nacistična, ne boljševiška. BO KRŠČANSKA, ALI PA JE NE BO. (...)"⁽⁵⁾

Ko se je ljubljanski škof (kot edini slovenski škof, ki v svojem ravnanju ni bil oviran in ki je s tem prišel v položaj najvišje domače cerkvene in moralne avtoritete za slovenske vernike) še v 1941.letu odločil za javno in brezpogojno odklonitev Osvobodilne fronte, se je v letaku "ŠKOFOVA BESEDA. Jasne in resne izjave dr. Gr.Rožmana za današnje zmedene čase", tudi on sklical na encikliko Divini redemptoris, kot na neposredno obvezno navodilo za vernike ("Nam mora biti merodajno, kar je papež Pij XI. v svoji okrožnici Divini redemptoris z dne 19. marca 1937 razložil in naročil."). Navedel je ključne stavke iz nje: "Komunizem nasprotuje po svoji naravi vsaki religiji" ... Komunizem je nekaj bistveno slabega, zato prav v nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanske kulture." In dodal je svojo razlago: "Za nas ta papeška načela veljajo, o njih ni več debate, držimo se jih po vesti in spoznanju. Od komunizma pričakovati kulturni napredek ali celo narodno svobodo, je prazno, je usodna zmota, ki bi narod vklenila v najhujšo sužnost in ga ugonobila. ... Tudi pri nas bodo tisti, ki morda iz nekega idealizma pomagajo komunistom, da se v kaki osvobodilni fronti povzpnejo do vodstva, sebi in narodu storili najslabšo uslugo." Dodal je še opozorilo, da socialno ozdravljenje človeški družbi ne prinaša komunistični recept, pač pa le socialna načela krščanstva, vsebovana v okrožnicah Leona XIII. Rerum novarum in Pija XI. Quadragesimo anno. Sicer pa naroča vernikom: "Bodimo p o g u m n i ! Ničesar se ne bojmo, razen nezvestobe v službi Gospodovi. Borimo se za kraljestvo Onega, ki je mogel reči 'Zaupajte, jaz sem svet premagal' (Jn 16, 33). Zaupajmo Bogu tudi tedaj,

5) Slovenija in Evropa , Leto I, 20.november 1941, št.1. Posnetek v knjigi Božo Repe, Mimo odprtih vrat, "Borec", Ljubljana, 1988.

kadar ne moremo doumeti, zakaj tolikšne stiske dopušča, zakaj dovoljuje satanu toliko svobode ..." ⁽⁶⁾

Dejstvo je, da so že tedaj nekateri to razumeli kot pooblastilo ne le za duhovni in politični, temveč tudi za fizični boj proti 'satanu', ki so ga pač videli v Osvobodilni fronti, ne morda v fašizmu in okupantih in v njihovem uničevanju slovenskega naroda.

Ali je te besede škofu kdo prišepetal? To je vprašanje za zgodovinsko raziskovanje. Že takrat pa je Osvobodilna fronta ponovno opozarjala, da takšna politična in cerkvena stališča najbrž niso v skladu z aktualnimi političnimi stališči Vatikana.

"Slovenski poročevalec" je 30. decembra 1941 (št. 32.) v članku z naslovom "Različne metode - isti ljudje" med drugim zapisal: "Tudi v največji narodni nesreči se nekateri Slovenci niso postavili na stališče narodne skupnosti ... V najtežji slovenski uri, ko zro vse poštene oči na slovanski vzhod, so začeli divjo protikomunistično gonjo ter hoteli vpreči vanjo posebno katoliške sile. Vsemu, kar presega njihove konservirane možgane, so udarili pečat komunizma: dijaški mladini, narodnima praznikoma 29. X. in 1. XII., množičnemu značaju OF, ljudski volji po novem redu in narodnemu čutu po popolni slovenski suverenosti. - V tej gonji pa jih nista neusmiljeno ovirala le istočasnost in ista narava s fašistično protikomunistično križarsko vojno, ampak **sta jih postavljala na laž tudi Vatikan in anglosaški zavezniki**, ki so o Rusiji, o slovanstvu in o komunizmu spregovorili jasno ter pošteno besedo." (Podčrtal J.P.) ⁽⁷⁾

Kakšne informacije o stališčih Vatikana so prizadeti v Sloveniji tedaj imeli, da so tako pisali, bi bilo treba še raziskati. Nujno pa je, da danes, ko v slovenski javnosti ponovno oživljajo usodne kontroverze v

6) Posnetek v knjigi pod op.5.

7) Slovenski poročevalec, 1938, 1941. Ponatis. "Slovenski knjižni zavod", Ljubljana, 1951, 235-237.

narodni politiki iz 1941. leta, izkoristimo možnost, da se iz prve roke seznanimo s takratnimi stališči Vatikana in z vsebino "molka", ki so ga analitiki v Osvobodilni fronti že tedaj opazili in ki ga navedena angleška zgodovinarica danes imenuje "modri molk papeža Pija XII."

V 1965. letu je vatikanska založba "Libreria Editrice Vaticana" začela objavo dokumentov iz vatiških fondov z naslovom "Akti in dokumenti Svetega Sedeža nanašajoči se na drugo svetovno vojno" (kratko: ADSS).⁽⁸⁾ Posamezne knjige te znanstvene izdaje izbranih dokumentov so postopoma izhajale v naslednjih letih, do zadnje, enajste, v letu 1981. Toda le prva, četrta, peta, sedma in enajsta izmed teh knjig je namenjena diplomatski dejavnosti Vatikana. Šest preostalih je namenjenih dejavnosti Vatikana za pomoč žrtvam vojne. Le ob robu je treba reči, da teh šest knjig o pomoči žrtvam vojne zavrača povojne očitke na račun nekega drugega "molka" Vatikana oz. papeža Pija XII., namreč očitke o njegovi preveliki pasivnosti spričo uničevalnih postopkov Hitlerjeve Nemčije do Judov pa tudi sploh do preganjanja antifašistov in odpornikov med vojno. Branje teh dokumentov o žrtvah vojne bi bilo tudi sicer zelo priporočljivo, zlasti novim rodovom, ki si težko zmorejo predstaviti, kakšno grozo je narodom prinesla ne le vojna sama po sebi, ampak še prav posebej politika in praksa fašizma (nacizma) in njegovih zaveznikov pa tudi vseh tistih, ki so po lastni odločitvi tvegali sodelovanje z njim v njegovem hudodelskem vojskovanju.

Dokumenti o diplomatski dejavnosti Svetega sedeža v drugi svetovni vojni izkazujejo praviloma njegova posamezna dejanja in pa njegova stališča v mednarodnih odnosih. Torej ne tudi izražanja stališč v verskih vprašanjih. Posamezni dokumenti so prav zaradi dokumentarnega namena podani v celotnem besedilu. Uredniki so se izogibali ponavljanju, a tudi popolnejši vključitvi dokumentov, iz katerih je Vatikan

---

8) Actes et documents du Saint Siège relatifs a la seconde guerre mondiale, Libreria Editrice Vaticana, knjiga 1-11, 1965-1981, (kratko: ADSS). - Neimenovani uredniki so: Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider in Pierre Blet. Tako Stehle, 15.

črpal svoje informacije. Vse, kar je objavljeno, naj služi historičnemu raziskovanju in pripomore naj, po besedah urednikov, "popolnejšemu poznanju in poglobljenemu razumevanju preteklosti, ki se že oddaljuje." Še bolj jim lahko pritrdimo danes, ko je od teh besed minilo še eno desetletje.

Kakor je Pij XI. takorekoč v isti sapi, le s tednom dni zamika, v letu 1937. zavrnil tako nacizem kot tudi komunizem, tako je treba tudi v času druge svetovne vojne gledati stališča Pija XII. povezano, v hkratnem razmerju do obeh ideologij in sistemov. Njegovega nasprotovanja komunizmu zato tudi v času druge svetovne vojne ni mogoče opazovati ločeno od njegovega nasprotovanja nacizmu. Uredniki ADSS povedo, da so papeža Pija XII. po izbruhu vojne v Evropi nagovarjali, naj bi razglasil križarsko vojno proti nacizmu! Pij XII. takšnim željam ni ustregel. Predobro je vedel, menijo uredniki ADSS, da bi s tem, če bi zadostil le eni strani (Angliji, Franciji), razvnel strasti in da bi se s tem vojno gorje še močno povečalo. To bi mu onemogočilo tisto poslanstvo v svetu, za katero je bil prepričan, da mora biti njegova prva skrb, namreč poslanstvo "Namestnika Princa Miru".

Uredniki ADSS opozarjajo na besede papeža Pija XII. novemu italijanskemu veleposlaniku ob izročitvi poverilnic, 7. decembra 1939. Nanašajo se namreč na nemški nacizem. In kaj je papež dejal?

Izhodiščno ugotavlja, kaj je državnim oblastem v zdajšnjih težkih in zahtevnih časih prvi pogoj uspešnosti. To je "globoko zaupanje in lojalna privrženost ljudskih množic" državnim oblastem. Te množice pa tudi danes, kot že vselej, sestavljajo predvsem "tisti, ki nosijo križ na trnjevi poti, ki jo mora človeštvo znova prehoditi". Notranji mir v Italiji je sad harmonije med obema državama, Vatikanom in Italijo. Kaj pa otežuje stvar miru in sporazumevanja med narodi v meddržavnih odnosih? Delovanje apostolskega sedeža v prid miru in sporazuma med narodi je težavno in trnjevo predvsem zato, ker sta temeljni načeli pravičnosti in ljubezni pozabljeni ali zaničevani. To pa se dogaja "z napačnim procesom mišljenja in dejanja, ki *hoče počlovečiti, kar je*

božanskega, in spremeniti v božansko, kar je človeškega." - Spomnimo se opozorila urednikov ADSS, da papež govori o nacizmu! V nadaljevanju pravi: V tem času zapeljuje in pridobiva množice omamni strup zapeljivih nauk. To so nauki, ki ločujejo in razbijajo skupnost krščanskega življenja in države in ki opirajo državni in človeški napredek na ločitev od obveznosti, ki jih nalagata naravno pravo in božje razodetje. A prepričan je: Vsaka takšna zmota pa ima svoj čas, "čas rasti in čas dekadence, svoj poldan in svoj mrak in nagli zahod." - Te besede kažejo, da je Pij XII. upal, da bo Nemčija sama mogla premagati nacistični režim. Zato je toliko bolj odklanjal predlog o razglasitvi križarske vojne proti njemu. Pa vendar je skrivaj pomagal nemški opoziciji, ki je v začetku 1940 menda pripravljala državni udar proti Hitlerjevemu režimu in nameravala doseči mir.

Beseda je o zanimivi epizodi, ki so jo v javnost spravile izpovedi nemškega generala Georga Thomasa na sojenju v Nürnbergu. Pij XII je bil pripravljen opraviti posredniško vlogo pri sporazumevanju nemških opozicionalcev z Anglijo na naslednjih temeljih:

1. Odstranitev nacističnega režima.
2. Konstituiranje nove nemške vlade in obnova pravne države v Nemčiji.
3. Nobenega napadanja na zahodu, ne z ene ne z druge strani.
4. Ureditve vzhodnega vprašanja v korist Nemčije.⁽⁹⁾

Zlasti zadnja točka v teh pogojih za mir je bila po odkritju povod za napade angleškega in češkoslovaškega komunističnega tiska na papeža, češ da je bil "v središču mirovnega načrta, ki bi bil ugoden za desnico na račun Sovjetske zveze." Uredniki ADSS opozarjajo, da ne gre za papeževe lastne ideje, marveč le za njegovo pripravljenost, da bi bil posrednik v tej mirovni akciji. Skličejo se na demanti, ki ga je v tej zvezi objavil "Osservatore Romano" in ki ga je Pij XII. pripravil osebno. Prav iz tega demantija pa popolnoma jasno izhaja predvsem to, da je papež tedaj resnično vzdrževal zveze z nemškimi nasprotni-

9) John W. Wheeler - Bennet, *The nemesis of power, the German army in politics 1918-1945*, London, 1953, 490-491.

ki Hitlerjevega režima in da se le tako lahko, med drugim, tudi razume, od kod papežu informacija, ki jo je imel 3. maja 1940, da Nemci pripravljajo vdor v Belgijo, Holandijo in na Norveško.

Naslednja leta so papeža postavila pred nove probleme, ugotavljajo uredniki ADSS: "Nemški vdor v Rusijo, japonski napad na Združene države Amerike, sta razširila vojno na celoten planet. Ideološki boj se je zapletel skoraj nerazrešljivo, ko je ZSSR prišla v tabor zaveznikov in s tem dala Tretjemu rajhu (Hitlerjevi Nemčiji) pretvezo, da si prilasti vlogo branilca krščanske civilizacije proti ateističnemu marksizmu, medtem ko je totalna vojna, v skladu s svojo notranjo logiko, nepomirljivo terjala uničenje (tega angleškega) nasprotnika (tj. nacistične Nemčije in od junija 1940 tudi fašistične Italije)".¹⁰⁾

Kakšni so bili vzgibi Vatikana, ko se je razvedela novica o napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo? Dopisnik "New York Timesa" Camille Cianfarra je te vzgibe takole razbral: "Vatikan posreduje novico o nemškem napadu na Rusijo dne 22. junija, kot da gre za najbolj spodbuden dogodek med protinacističnimi (!) dogodki, kar se jih je zgodilo od začetka vojne. S tem, da je svoj vojni stroj obrnil proti Vzhodu, je Hitler priznal, da ne more potolči Anglije. Vatikan upa, da bo nemško-sovjetska vojna dala britanskemu imperiju in Združenim državam Amerike čas, da okrepe svoje vojaške priprave." Uredniki ADSS sicer menijo, da je Američan nekoliko preveč popolno poistovel pogled Svetega sedeža s pogledom zaveznikov, ne zanikajo pa vsaj delne istovetnosti pogledov in celo pravijo, da se ni treba dosti čuditi, da je časnikar na tak način tolmačil občutja, ki so vladala v Vatikanu konec junija 1941.

Gotovo se je mogoče tudi strinjati z uredniki ADSS, ko pravijo, da Vatikan kajpada ni imel nobenega razloga, da bi se pritoževal zaradi usode Sovjetske zveze, ko so jo zadeli udarci "Wehrmachta", saj si je šele pred kratkim s Hitlerjem razdelila kožo Poljske. Ironično pripominjajo, da se to pot tudi nihče izmed veleposlanikov, poverjenih pri

---

10) ADSS/I, 93-94.

Svetem sedežu, ni prikazal, da bi zahteval, naj papež izreče obsodbo hitlerjevske ofenzive, ali pa da naj pošlje sožalno brzojavko Stalinu! Jedkost tega komentarja urednikov je razumljiva. Vendar ne izbriše dejstva, da Vatikan agresije na Sovjetsko zvezo ni obsodil, kakor tudi ni bil obsodil nemške zasedbe Češkoslovaške in ne v letu 1941 Hitlerjevega napada na Jugoslavijo in Grčijo.⁽¹¹⁾

"Stališče Cerkve do komunizma," pišejo uredniki ADSS, "je bilo dovolj znano in zdelo se je, da se ni nič zgodilo, kar bi moglo spremeniti njena stališča, odkar je Pij XI. ožigosal ateistični komunizem v encikliki *Divini redemptoris* kot "nekaj bistveno slabega", osem dni pred (encikliko) *Mit brennender Sorge* (proti nacizmu v Nemčiji). Prav tako se ni nič zgodilo v stališču komunizma v razmerju do Cerkve. In to je bilo tisto, kar je nagnilo Hitlerja k prepričanju, da si lahko s tem, da je pognal svoja letala in tanke nad Leningrad in Moskvo, nadene videz nekakšne križarske vojne zahoda in krščanske civilizacije."⁽¹²⁾

Leto dni poprej, 11.marca 1940, je nemški zunanji minister Ribbentrop dejal papežu, da je nacionalsocializem s tem, ko je Nemčijo rešil pred komunizmom, rešil tudi vero. Tédaj mu je papež le prav suho odvrnil, da ni mogoče vedeti, kaj bi se sicer zgodilo (v Nemčiji, če ne bi bilo Hitlerjeve zmage). Uredniki ADSS pišejo, da je papež hotel pokazati, da ne sprejema nacističnih prizadevanj, da bi se "tretji rajh" predstavljal kot ščit krščanstva proti komunizmu. K temu ugotavljajo, da se do junija 1941 verski položaj v Nemčiji ni nič izboljšal. Nasprotno.

Vatikanski nuncij v Berlinu Orsenigo je poročal o akcijah, tudi tajnih, nemških škofov proti pritiskom režima. Nekatera dejanja škofov so bila takšnega značaja, da so toliko vznemirila samega nuncija, da se

11) Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975*, München - Zürich, 1975, 229. (Kratko: Stehle.)

12) ADSS/V, 4.

je v svojem poročilu papežu spraševal, ali takšna odporniška dejanja Cerkvi ne povzročajo več slabega kot dobrega. Papež je k temu pripomnil, da lahko samo odobrava vse akcije, ki so storjene za obrambo pravic Cerkve. Torej je odobril tudi akcije, ki jih nacistični sistem ne dovoljuje. *Papež je to svojo odobritev odporniških nastopov nemških škofov izrekel 28. avgusta 1941, torej že v času, ko je Nemčija z vsemi močmi poskušala uničiti Sovjetsko zvezo in sovjetski sistem.*⁽¹³⁾

Naslednji dan je nemška vlada zahtevala od Vatikana, da ji prizna pravico vplivati na vsa imenovanja cerkvenih dostojanstvenikov v Nemčiji, vključno tudi vsa ozemlja, ki si jih je Nemčija medtem po vojaški poti prisvojila (Alzacija, Lorena, Luksemburg, poljski 'generalni guvernement' in 'nedavno osvobodena ozemlja' - pač tudi slovenska). Svetniku nemškega veleposlaništva, ki je to zahtevo izrekel, je predstavnik Vatikana takoj odvrnil, da je nesprejemljiva.

Uradni odgovor Vatikana pa so pripravljali kar štiri naslednje mesece. V teh pripravah so natanko preučili položaj katoliške cerkve v Nemčiji in tudi ravnanje nemških oblasti do cerkve v vseh zasedenih ozemljih. Med ugotovitvami o škodljivem ravnanju so tudi ugotovitve v zvezi z razmerami na Koroškem. Vatikanski analitiki so prišli do sklepa, da postopki nacističnega režima v Nemčiji vodijo k "izkoreninjenju krščanstva". Končno izročeni uradni odgovor Vatikana nemški vladi, je bil sicer po besedah diplomatski, po vsebini pa trd. Spomnil je na napore papeža, da bi odnosi z Nemčijo bili dobri, a da se je položaj Cerkve tam venomer samo slabšal. Dovolj je pomisliti na "ukrepe in dejstva, ki se množijo na ozemlju Rajha in zasedenih ali priključenih dežel, na ukrepe in dejstva, ki hudo kršijo pravice Cerkve in ki niso v nasprotju samo s konkordati in normami mednarodnega prava, ki jih je ustoličila druga haška mednarodna konferenca, pač pa so pogosto-

---

13) Dokumenti v ADSS so navedeni po časovnem vrstnem redu, zato zadostuje navedba datuma v besedilu razprave in ni potrebe po vsakokratni opombi pod črto.

ma - in to je še bolj hudo - v nasprotju kar z božjim pravom, naravnim in pozitivnim." ⁽¹⁴⁾

Tudi angleška diplomacija se je v tistem času trudila, da bi Hitlerju preprečila, da bi se šopiril z videzom branilca krščanske Evrope. V tem smislu je sir D'Arcy d'Osborne izročil Vatikanu spomenico "o hinavščini nemške propagande, ki skuša naciste prikazati kot branilce krščanske civilizacije." ⁽¹⁵⁾

Seveda je treba povedati, da so po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo nekateri cerkveni dostojanstveniki sami pohiteli in Hitlerju in njegovim zaveznikom v tej vojni priznali značaj branilcev krščanstva, nič čakajoč na navodilo iz Vatikana. Kdo bi se čudil, da je v Nemčiji tako ravnal katoliški vojaški škof Rarkowsky, ki je 29. junija takole pisal nemškimi vojakom: "Zavedajte se svojega novega poslanstva! Potem boste zmagali in ob tej zmagi si bo Evropa oddahnila ... Mnoge evropske države vedo, da je vojna proti Rusiji evropska *križarska vojna*..." ⁽¹⁶⁾ Brez vsakršnega pritiska vojaške discipline pa je v istem duhu klical božji blagoslov na italijanske vojake, "ki v tej odločilni uri branijo ideal naše svobode proti rdečemu barbarstvu", italijanski škof Costantini. ⁽¹⁷⁾ V Zagrebu je pod ustaško oblastjo "Katoliški list" (26. junij 1941) v pravcatem režimskem slogu zapisal o Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo znamenite besede: "S celim kulturnim, posebno s celim krščanskim svetom pozdravljamo to potrebno operacijo na telesu človeštva, prepričani, da se bo nemški vojski posrečilo izdreti strupeni zob, s katerim je Kominternna vnašala strup v zdravi organizem človeške družbe." - Zgodovinarica Stella Alexander ob tem navedku dobrohotno opozarja, da je "Katoliški glas" v tistem času bil dolžan objavljati tudi članke, ki mu jih je pošiljala oblast in se zato ne

14) ADSS/V, dok.151.

15) ADSS/V, dok.5.

16) Stehle, 229.

17) ADSS/V, 6.

more več zanesljivo domnevati, da je to gradivo tudi vselej izraz mnenja Stepinca samega.⁽¹⁸⁾

O "protiboljševiški križarski vojni". - Izraz rabijo uredniki ADSS, celo kot naslov poglavja v uvodu k peti knjigi. S tem, da ga opremljajo z navednicami, izražajo, da se sami od njega omejujejo. A njihove navednice izražajo še več: uredniki zanikajo tudi sprejemljivost ideje same. Papež Pij XII. je namreč idejo o križarski vojni proti "bolševizmu" odklanjal na sploh, posebno pa jo je odklanjal, če bi naj to pomenilo, da podpira vojskovanje nacistične Nemčije.

Vatikanski dokumenti govore, da je nemški veleposlanik tiste dni (datum ni zapisan) brez ovinkov zahteval, naj papež da izjavo v podporo vojni proti Rusiji. Enako zahtevo je predložil tudi ambasador Italije dne 5. septembra 1941. Poudaril je, da je Mussolini dosegel od Hitlerja, ko sta se malo poprej srečala na vzhodnem bojišču, da bo v tem vojskovanju v ospredje potisnjen njegov protiboljševiški značaj. Italijanski ambasador je retorično vprašal, ali naj se Sveti sedež v teh okoliščinah še naprej drži svojega stališča molčanja ("mutismo"), ali ne bi raje spregovoril kako besedo proti bolševizmu? To bi bilo še posebno dobro za italijanski narod, ki je v svoji duši sicer nasproten bolševizmu, a bi mu vseeno koristilo da sliši kako besedo Svetega sedeža v tem smislu. Predstavnik Vatikana je veleposlaniku Italije odgovoril: "Nobene potrebe ni ponovno razlagati stališče Svetega sedeža do bolševizma. Sveti sedež je že zavrzel, obsodil in anatemiziral bolševizem z vsemi njegovimi napakami. Temu, kar je rečenega, ni ničesar dodati, ničesar odvzeti. *Danes govoriti o tem, bi prav lahko imelo političen značaj*, medtem ko je Sveti sedež govoril seveda v 'tempore non suspecto' (v času, ki ni bil sumljiv) ... Če bi govoril zdaj, bi se to lahko tolmačilo kot dejanje pokorščine nasvetom Farinaccija." (Zelo znan fašistični dostojanstvenik v Italiji.) To bi škodilo višjim verskim in moralnim interesom. Vatikanski predstavnik je še dejal, da bi bil osebno prav srečen, če bi videl, da je komunizem

18) Str.64.

premagan. Saj to je najhujši sovražnik Cerkve. Toda ni edini. Nacizem preganja Cerkve. In glede na to, **kljukasti križ ne more biti znamenje križarskega pohoda**. O takem pohodu pa Nemci govorijo. - Italijanski diplomat je vztrajal, da ne gre za oznanjanje križarske vojne, ampak za ponovno opredelitev katoliških načel nasproti boljševizmu. A spet mu je vatikanski predstavnik zasolil, da bi v sedanjem času bilo težko spominjati na napake in grozote komunizma, pri tem pa pozabljati na nacistične strahote in preganjanja. Na argument italijanskega diplomata, da je verski položaj v Rusiji še slabši kot v Nemčiji, je papežev predstavnik odvrnil, da je veliko znamenj, da bo v bodoče Nemčija šla v tem pogledu še veliko dlje. Izrazil je mnenje, da je v tem času veliko primerneje uporabljati pregovor "en hudič preganja drugega", kot pa oznanjati doktrino križarske vojne. - Italijanski ambasador še 27. novembra 1941 potoži: "Molk Svetega sedeža je trn v Mussolinijevem srcu."⁽¹⁹⁾

Poročilo o pogovoru je Pij XII seveda prebral. Očitno se je z izvajanjem svojega predstavnika strinjal, saj je pripisal le opombo, da se je verski položaj v Nemčiji v zadnjem času še poslabšal.

Konec novembra 1941 so vatikanski eksperti dokončali analizo položaja katoliške cerkve v Nemčiji. Ugotovili so: "Verski položaj v Nemčiji in v drugih priključenih in zasedenih deželah, posebno še v Warthe-gau, v vsej Poljski in v Alzaciji in Loreni je zelo težaven in zelo žalosten. In nič ne kaže na kako izboljšanje, prav nasprotno; preganjanje se nadaljuje brez prestanka." Dan poprej je Vatikan dobil še nova poročila: deportacija 2500 duhovnikov na Poljskem, interniranje 700 duhovnikov v Dachau, 400 duhovnikov pregnanih s položaja v škofiji Metz in nekateri poslani v koncentracijska taborišča. Na Koroškem so zaplenjene vse cerkvene posesti in nemška vlada si hoče cerkev popolnoma podrediti. "In pri vsem tem bi vlada Rajha želela, naj Sveti sedež spregovori kako besedo v podporo njegove 'protiboljševiške križarske vojne'."

19) ADSS/V, dok.62 in 151.

Uredniki ADSS dodajajo, da se stvari s časom niso prav nič popravile. Prizadevanje nemškega Rajha, da bi se predstavljal kot bojevnik za krščanstvo, je postajalo vsak dan bolj smešno, menijo.

Za Božič 1941 se je Pij XII obrnil z običajno praznično poslanico na svet, ki ga trpinči vojna. Niti neposredno niti posredno ni z eno samo besedo povzdignil vojskovanja proti Sovjetski Rusiji, pač pa je izrekel načela, ki so lahko pomenila obsodbo tako hitlerjevskih kot stalinističnih metod. A k temu je napovedal po vojni nastop novega reda, ki bo utemeljen na pravici in ki v njem ne bo prostora za napade na svobodo in varnost drugih narodov, velikih in malih. Ne bo v tem redu prostora za zatiranje narodnostnih, kulturnih ali jezikovnih manjšin, ne bo prostora za egoizme, ki se polaščajo gospodarskih virov, ne bo prostora za totalno vojno niti za razuzdano oboroževalno tekmo. Ne bo prostora za preganjanje vere in cerkve. Besede te napovedi je bilo mogoče razumeti, kot da so napisane na Hitlerjevo kožo. In v resnici se je nemška diplomacija čutila zelo prizadeto. "Nobenega dvoma ni, da so papeška razglabljanja močno prizadela Nemčijo in da jih je treba vzeti kot opozorilo, morda celo kot svarilo na naš račun," je dejal nemški veleposlanik.

Papeževo božično poslanico je pozorno bral ves svet. In kdo bi se čudil, da se je kot odmev pojavila novica o Stalinovem pismu papežu. Seveda je Vatikan nemudoma zanikal. "Ta demanti ustreza resnici," pravijo uredniki ADSS. "Nobenega pisma, ki bi prihajalo iz Kremlja ni bilo mogoče najti v arhivih (vatikanskega) državnega tajništva". Pa takoj dodajo: "Toda v tem času so v mape tega istega državnega tajništva že vložena poročila in brzojavke, ki so sicer prihajale iz druge nebesne smeri, ki pa niso bile nič manj senzacionalne kot bi bila kaka spomenica ruskega diktatorja poglavarju katoliške cerkve, in ki bi pravtako upravičeno vznemirile tretji Rajh." Te pomenljive besede se nanašajo na diplomatsko akcijo predsednika Združenih držav Amerike pri Vatikanu.

Papež Pij XII v času druge svetovne vojne tudi po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo nikoli ni javno spregovoril ne o komunizmu (bolševizmu) ne o protikomunistični encikliki svojega predhodnika Pija XI. *Divini redemptoris*. Ali je to pomenilo, da slejkoprej vztraja pri besedah te enciklike in njeni veljavi neposrednega navodila za politično obnašanje katoličanov tudi še v vojnem času in zato še posebej v času po 22. juniju 1941, ko je bila Sovjetska zveza, hočeš nočeš, potisnjena v vojno na strani protihitlerjevske zavezniške vojaške in politične koalicije? Ali pa ni morda papežev molk ravno nasprotno znamenje, da namreč papež v tem in takšnem vojnem času odstopa od operativne uporabe te enciklike? Vprašanje aktualnega političnega odnosa papeža, kot verskega in tudi kot državnega poglavarja, do Sovjetske zveze, je seveda daleč presegalo značaj spraševanja o kakem verskem in cerkvenem stališču. Za mnoge katolike je to postalo vprašanje najresnejše odločitve kot državljanov, kot pripadnikov svojega naroda pa tudi kot ljudi, ki so čutili in videli, da gre fašističnim državam za pokoritev Evrope in sveta. Da se postavlja nujno vprašanje, kako preprečiti katastrofo, ki grozi kar celim narodom, kako ohraniti svobodo posameznika, da gre skratka za obrambo pred "novim svetovnim redom" zmagovitega nacizma in rasizma. Takšno nujno vprašanje je skoraj neogibno s seboj potezalo tudi vprašanje, kako se opredeliti do pobude komunističnih strank v zasedenih deželah Evrope, saj so zdaj prav one organizirale gibanja odpora fašističnim okupatorjem in pri tem ponujale roko za sodelovanje vsem rodoljubom, ki so se bili pripravljeni bojevati, ne glede na njihovo idejno in politično pripadnost.

Z molkom ali z novo besedo je na Vatikan legala velika odgovornost pred zgodovino. Svet je kar prežal na vsak njegov namig. Kajti ni šlo samo za osebne dileme ljudi v zasedenih deželah, marveč tudi za vpliv na bojno pripravljenost milijonov vojakov na obeh straneh front; šlo je za moč in udarnost gibanj odpora v zasedenih deželah, gibanj, ki so jih zavezniki vključevali kot pomemben dejavnik v svoje vojaške načrte. Uredniki ADSS opozarjajo, da so papežev glas v tem vprašanju zelo pozorno in na glas pričakovali katoliki onstran Atlantika,

to je velika skupina vernikov, "katerih obnašanje bi lahko imelo odločilen učinek na izid vojne!"

Predsednik ZDA Roosevelt se je trudil razvijati ameriško pomoč angleškemu odporu Hitlerju. Od trenutka, ko se je tudi Sovjetska zveza znašla v vojni proti Nemčiji pa je bilo pričakovati, da bo ameriški predsednik pomagal tudi njej. "Toda," pišejo uredniki, "ta pomoč Roosevelta Stalinu je naletela na neprijetne pomisleke." Pomočnik ameriškega zunanjega ministra Welles je take pomisleke osvetlil že takoj po vdoru nemških enot v Sovjetsko zvezo na tiskovni konferenci: "Nemški napad je dokazal še enkrat, da gre za hitlerjevske želje po svetovnem gospodstvu; Združene države, ki so branilke svobode, morajo pomagati Rusiji. Toda Američani so privrženi načelu svobode vesti, kar pomeni tudi svobodo veroizpovedi kot temeljno pravico vseh narodov. To temeljno pravico zanikata svojemu ljudstvu dve vladi, nacistična in sovjetska. Za ljudstvo ZDA so takšna in druga ravnanja komunistične diktature enako nesprejemljiva in tuja njihovemu lastnemu mnenju, kot so to načela in nauki nacistične diktature." Razlika pa je v tem, da pomeni Hitler s svojo organizacijo in s svojo uničujočo vojaško močjo poglobitno nevarnost za Ameriki ("the chief danger of Americas").

Antikomunizem vobče, posebej pa vatikanski, je tako po 22. juniju 1941 postal za ZDA in Roosevelta ovira za pomaganje Sovjetski Zvezi in pri dejavnosti za pripravo zavezništva z njo proti Osi. Že 23. junija 1941 je namestnik ministra za zunanje zadeve Welles izjavil za tisk: "Naša vlada je mišljenja, da bo sleherni odpor proti hitlerizmu, pa naj izvira od koderkoli, pospešil morebitni padec današnjih nemških vodij in tako okrepil našo obrambo in varnost." 30. julija prispe v Moskvo Rooseveltov odposlanec Harry Hopkins s predsednikovo osebno poslanico. Hopkins piše o pogovoru s Stalinom: "Sporočil sem mu, da je danes najpomembneje bojevati se proti Hitlerju in hitlerizmu." Hopkinsov obisk je pomenil, po mnenju Roberta Sherwooda prelomnico v vojnih odnosih VB in ZDA do SZ. Hopkins je namreč postavil generalni pogoj za pomoč: ne težkega orožja, "dokler bi na

sestanku naših treh vlad temeljito in skupno ne pretehtali zadevnih strateških interesov vsake fronte kakor tudi interesov vsake izmed naših držav." Stalin se je strinjal.⁽²⁰⁾

K tej Sherwoodovi sodbi pripominja zgodovinar Herbert Feis: "Jaz se nagibam k mišljenju, da je ta obisk pomenil prej točko, s katere ni vrnitve." V dneh sklepanja Atlantske izjave (9.-12.8.), ko je britanski premier vedel, da sovjetske zahteve po takojšnjem odprtju druge fronte ni moč izpolniti, so čutili še večjo potrebo, da bi našli način, kako Sovjetski zvezi dokazati pripravljenost VB in ZDA, da bosta pomagali SZ za daljši čas in ne samo v kritičnem trenutku. Stališče o dolgoročnosti pomoči SZ se je ujelo z vojaško oceno pomembnosti SZ. Skupni odbor kopenske vojske in mornarice je 25. septembra 1941 sporočil predsedniku Rooseveltu: "Aktivna fronta v Rusiji je veliko boljša prilžnost za uspešno ofenzivo na kopnem proti Nemčiji kakor vse druge, zakaj edino Rusija ima ustrezne človeške rezerve, ki so dovolj blizu središču nemške vojaške sile." Zgodovinar Feis pripominja: "Vseeno pa je ravnal predsednik sila previdno, ker ni hotel izzvati očitkov, da podpira komunistično Rusijo. . . . Da bi si utrl pot, je poskušal nagovoriti Stalina, naj bi dal kakšno izjavo o svobodi veroizpovedi, kar bi vsekakor omililo katoliško opozicijo." ⁽²¹⁾

Roosevelt je bil glede priprav na vstop ZDA v vojno v drugačnem položaju kot Velika Britanija, ki je bila v vojni že do vratu in je morala biti vesela vsakega zaveznika, pa četudi boljševiške Sovjetske zveze. Roosevelt je moral vstop v vojno šele politično pripraviti in tu se je med drugim pojavilo vprašanje antikomunističnega razpoloženja v velikem delu ameriške javnosti. Posebno občutno je bilo takšno za vojno politiko ZDA neugodno razpoloženje med ameriški katoliki, ki so, podobno kot katoliška občestva po drugih deželah, bili pod vtisom avtoritativnih protikomunističnih stališč Vatikana. Stvar ni bila preprosta.

20) Robert Sherwood, Roosevelt and Hopkins - an Intimate History, Harper, New York, 1950.

21) Herbert Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin, Ljubljana, 1968.

Ameriški zgodovinar Philip Gleason s katoliške univerze "Notre Dame" v Indiani piše, da je v ZDA v tridesetih letih do začetka druge svetovne vojne močno naraščalo nerazpoloženje liberalnih intelektualcev in široke protestantske javnosti do katolikov. Poleg notranjih vzrokov v ameriških odnosih, je bil vir tega nerazpoloženja v stališčih katoliške hierarhije do perečih mednarodnih vprašanj in pojavov. Tu je šlo, kot piše, za približevanje uglednih katoliških osebnosti fašističnim težnjam, za njihov rastoči ekstremizem v odporu proti nevarnosti komunizma, za njihov odkriti antisemitizem po 1938.letu, za nasilniško obnašanje privržencev "Krščanske fronte", kar naj bi dokazovalo povezanost med katolicizmom in fašizmom, predvsem pa obnašanje katoliške cerkve v ZDA v razmerju do državljanske vojne v Španiji. "Javno mnenje," piše Gleason, "je zelo široko podpiralo lojaliste (republikansko vladno stran v Španiji) in liberalci so v tej vojni videli jasno razpoznaven spopad med fašizmom in demokracijo, v katerem je katoliška cerkev pokazala svojo pravo barvo, ko se je postavila na stran fašistov. Katoliško ameriško javno mnenje pa je bilo skoraj enako močno vneto za Franka; katoliški komentatorji so trdili, da gre v Španiji v resnici za vprašanje komunizma, za katerega so menili, da obvladuje republikansko stran in da je predvsem on odgovoren za lojalistično preganjanje cerkve v Španiji. Ideološki spopad je bil skrajno neposreden. Prav posebno pa je liberalce vznemirjalo dejstvo, da cerkev očitno diktira ameriško zunanjo politiko, s svojim političnim vplivom na katoliške volilce." - Nerazpoloženje do katolikov se je še bolj razvnelo, ko je katoliška stran nastopila proti odpravi embarga za prodajo orožja republikanski Španiji. Ameriški liberalci so Vatikanu izrecno očitali "blagost do Nemčije in Italije in nasprotovanje liberalizmu in komunizmu". Prepričani so bili, da je Katoliška cerkev očitno v zavezi s fašizmom.⁽²²⁾

V skladu s svojo oceno, katera je pglavitna nevarnost v svetovnem razvoju, je Roosevelt želel podpreti sovjetski vojaški napor in razširiti

22) Philip Gleason, *Pluralism, Democracy and Catholicism in the Era of World war II*, The Review of politics, Indiana, 1987.

tudi na Rusijo ugodnosti sistema lend-lease, ugotavljajo uredniki ADSS. (Za materialno pomoč Veliki Britaniji so ZDA 11. marca 1941 sprejele zakon o posojanju in najemu - lend-lease.) "Toda notranja Stalinova politika in posebno njegova verska politika, sta povzročali težave. Kajti politična diktatura in Stalinovo versko preganjanje sta pomenili v očeh številnih Američanov nepremagljivo oviro za kakršnokoli sodelovanje med ZSSR in ZDA." Temu v dokaz navajajo uredniki izjavo nekdanjega predsednika ZDA Hooverja, ki jo je izrekel v Chicagu 17. septembra 1941: "Po mojem mnenju in po mnenju 99 odstotkov Američanov je totalitarizem, pa naj bo nacističen ali komunističen, odvrten. Ti dve obliki sta nemoralni, ker zavračata vero in ker ne spoštujeta dane besede. Blodni sta zaradi svojih neizrekljivih krutosti in ogabnega umora milijonov človeških bitij. Zgrožen sem nad vsakršnim kompromisom ali zavezništvom Amerike z njima. In kaj naj bo z milijoni ljudi, ki so zaslužnjeni v Rusiji in v vsej (po fašizmu obvladani) Evropi in kaj naj bo z našo lastno svobodo, če bomo morali poslati svoje sinove v boj, da bi vojna bila dobljena v korist komunizma?"

Težko prekosljivo ostrino Hooverjeve izjave je v tem trenutku narekovalo predvsem njegovo izolacionistično stališče, tj. nasprotovanje Rooseveltovi politiki, ki se je usmerjala k intervenciji ZDA v vojno v Evropi. To razkriva že notranja protislovnost Hooverjevega vprašanja. Kajti alternativa k "vojni, dobljeni v korist komunizma", ni moglo biti kaj drugega, kot poraz Anglije in zmaga nacizma (fašizma) v Evropi, če že ne tudi v Ameriki. Komaj tri mesece pozneje je dejanski razvoj vojne ameriškemu izolacionizmu izpodmaknil tla pod nogami. Ali pa je to pripomoglo tudi k bolj razlikujočemu gledanju na nacizem in komunizem, ki ju je Hoover izenačil s skupnim imenom "totalitarizem"? Seveda so v igri še drugi momenti. Ne gre pozabiti, da je izolacionizem v ZDA imel veliko starejše in dosti globlje korenine, pa mu je antikomunizem bil priročen svež argument v stari pravdi.

Stari preudarki so vplivali tudi na odklonilno stališče ameriških katoli-

kov do kakršnegakoli sodelovanja s Sovjetsko zvezo. Številni irski Američani so bili gorki Angležem in vsakršni pomoči njim v vojni in zato so bili tudi proti pomoči njihovim zaveznikom, posebno, če je to bila Sovjetska zveza. Privoščili bi poraz Rusom, ker so ga še bolj privoščili Angležem. Očitno bi se jim v tem računu zmaga Nemčije in nacizma ne zdela predraga postavka. S takšnih stališč sta izolacionizem odkrito zastopala bostonski nadškof in pa nadškof za Baltimore-Washington. Nič čudnega, da je že junija 1941 predsednik Roosevelt tožil apostolskemu delegatu v Washingtonu Cicognaniju o izolacionizmu nekaterih ameriških škofov.

V takšnih razmerah je veliko pozornosti vzbudil škof Hurley (St. Augustine - Florida), ki je bil le malo pred tem še dejaven v Vatikanu, v državnem tajništvu. Odločno se je namreč zavzel za pomoč Sovjetski zvezi in trdil, da je nacizem večje zlo od komunizma.⁽²³⁾

Apostolski delegat v Washingtonu Cicognani je 1. septembra 1941 poročal Vatikanu o stališčih ameriških katolikov v teh sporih. Z redkimi izjemami so Nemčiji nasprotni, je zapisal, ker vedo, da bi nacistična zmaga pomenila razširjenje verskega preganjanja. Toda mnogi med njimi se ne morejo prepričati, da bi sedanja vojna bila ideološki konflikt med demokracijami, ki se bojujejo za obrambo civilizacije in krščanstva, in med diktaturami, ki poskušajo povsod vsiliti tiranijo in brezverstvo. Večina jih sicer podpira pomoč Angliji, imajo pa pomisleke proti vstopu ZDA v vojno. Raje bi videli končanje vojne po poti sporazuma med državami. Škofje so se v glavnem vzdržali javnih izjav, z izjemo bostonskega, dubuškega (Dubuque), baltimorskega in cincinnatskega, ki so nastopili proti intervenciji. Vprašanje pomoči Rusiji pa je moralo naleteti na še močnejše pomisleke. Nasprotniki takšne pomoči upravičujejo svoje stališče zlasti s sklicevanjem na encikliko Pija XI. iz leta 1937 proti ateističnemu komunizmu. Opirajo se predvsem na odstavek, ki pravi : "Komunizem je nekaj bistveno slabega, in zato v nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar kr-

23) Stehle, 457.

ščanske omike." Cicognani pripominja: "Iz tega navedka, ki mu dajejo veljavnost dogme, sklepajo, da je politika ameriške vlade v razmerju do Rusije nasprotna papeškim naukom in da je torej katoliki ne morejo odobravati. Takšna razlaga ima velik vpliv na številne vernike." Cicognani dodaja, da ne razlaga vsa cerkvena hierarhija v ZDA papeško besedilo na tak način. Nekateri prelati, kot nadškof iz Detroita, monsinjor Mooney, menijo, da takšna eksegeza (verska razlaga) enciklike Divini redemptoris ni neizogibna, in se bojijo, da bodo ameriški katoliki izpostavljeni obtožbi, da niso dovolj patriotični. Monsinjor Mooney je predlagal, naj Sveti sedež sam poda interpretacijo enciklike.⁽²⁴⁾

Njujorški nadškof Spellman je 4.septembra 1941 kar sam pisal papežu Piju XII. o kontroverzah v ameriški katoliški javnosti ob evropski vojni in ob pripravah na ameriško intervencijo. Posebno o kontroverzah ob nastopih škofa Hurleya in njegovih trditvah, da je nacizem slabši od komunizma in da naj katoliki podpro predsednika Roosevelta, ko pomaga Rusiji. Katoliški listi so Hurleya odkrito napadli in - kar je incident brez primerjave v ameriški zgodovini - nadškof Beckman ga je napadel v nagovoru po radiju. "Skratka," piše Spellman, "stvari so tukaj hrupno zmedene. **Prizadevam si opravljati svojo dožnost katoliškega škofa, kot jo sam vidim, in posvečati se nalogam svoje službe, ne da bi vmešaval cerkev v brezkoristne in nesmiselne kontroverze.**"⁽²⁵⁾ Ko bi le mogel to Spellmanovo pismo tedaj brati kdo od odgovornih pri nas!

Izjave škofa Hurleya so povzročile, tako pišejo uredniki ADSS, velikansko zgražanje med katoliki. Obtoževali so ga celo kršitve državne (!) ustave, saj da je odločanje o vojni stvar predsednika. Mnogi pa so v njegovih izjavah, glede na to, da je komaj leto poprej še delal v Vatikanu, videli celo izraz mišljenja samega Svetega sedeža. Da bi zasukal katoliško javno mnenje, ali da bi vsaj dosegel, da v kongresu podpre

24) ADSS/V, dok.56.

25) ADSS/V, dok.61.

njegovo politiko, je predsednik Roosevelt spoznal, da se mora obrniti kar na Rim. Imel je tam že od prejšnjega leta svojega posebnega odposlanca, ambasadorja Myrona Taylorja pri papežu Piju XII. Taylor se je tisti čas iz zdravstvenih razlogov mudil kar doma, v ZDA. Roosevelt se odloči, da ga nemudoma pošlje nazaj k papežu s posebno nalogo. Apostolski delegat v Washingtonu Cicognani je o tej nameri že 27. avgusta 1941 brzojavil v Vatikan. Sporočil je, da bo Myron Taylor 4. septembra odpotoval v Rim. Teden pozneje je popravil, da Taylor prihaja 9. septembra in da želi avdijenco pri papežu že naslednji dan.

Rooseveltova navodila Taylorju so določala, da mora papeža pridobiti za Atlantsko listino z dne 14. avgusta 1941 in ga prepričati, da je nujno potrebno pomagati Rusiji proti Hitlerju. Tako ugotavljajo uredniki ADSS. Prva zadeva je teoretično bila lahka, kajti Pij XII. je že sam v svojih poslanicah razvil ideje o razorožitvi in mirni zavezi med narodi. Bolj trnjevo je bilo rusko vprašanje.

Že 3. septembra 1941 je Roosevelt za popotnico Taylorju sestavil naslednje pismo papežu: "Vaša Svetost! G. Myron Taylor bo po mojem naročilu obravnaval z Vašo Svetostjo nekatere zadeve, glede katerih bi jaz zelo želel, da razloži moje misli in ameriško mnenje. To so zadeve, ki me močno vznemirjajo. Prva med njimi se nanaša na stališče ruske vlade in ruskega ljudstva do vere. Kolikor sem obveščen, so cerkve v Rusiji odprte. Mislim, da obstaja resnična možnost, da bo Rusija pod vplivom sedanjega konflikta priznala versko svobodo v Rusiji, ne da bi seveda priznala katerikoli cerkvi pravico uradnega vmešavanja v vzgojo ali politične zadeve v Rusiji. Imam vtis, da bi to, če bi se dalo doseči, postavilo možnost obnove resnične verske svobode v Rusiji na veliko boljšo podlago, kot pa je danes verska svoboda v Nemčiji. - V Združenih državah je veliko ljudi v vseh cerkvah, ki menijo, da v Rusiji popolnoma vlada komunistična oblika družbe. Po mojem mnenju je dejstvo, da v Rusiji vlada diktatura, ki je enako toga v svojem bistvu, kot diktatura v Nemčiji. Pa vendar menim, da je ta ruska diktatura manjša grožnja varnosti drugih držav, kot pa to je nemška oblika diktature. Edino orožje, ki ga ruska diktatura uporablja zunaj svojih

meja, je komunistična propaganda, za katero seveda priznavam, da je v preteklosti služila namenu, da bi rušila obliko vladavine, obstoječo v drugih deželah, veroizpoved in tako naprej. Nasprotno pa Nemčija ni samo uporabila in še vedno uporablja propagando te vrste, marveč se je lotila uporabe vsakršne oblike vojaške agresije zunaj svojih meja z namenom osvojiti svet, tako z močjo orožja, kot z močjo propagande. Menim, da je preživetje Rusije manj nevarno religiji in cerkvi kot takšni, pa človeštvu na splošno, kot pa bi bilo preživetje nemške oblike diktature. In še, menim, da bi voditelji vseh cerkva v Združenih državah morali jasno spoznati in priznati ta dejstva, da ne bi smeli zapirati svojih oči pred temi temeljnimi vprašanji in s svojim sedanjim stališčem v tem vprašanju neposredno pomagati Nemčiji pri njenih sedanjih namerah. - Zavedam se skupne želje Vaše Svetosti in mene, da bi mogli zopet obnoviti trajni sporazum med ljudmi in državami na temelju krščanskih načel in sem zato prosil g. Taylorja, naj moje občutje v tej zadevi razloži Vaši Svetosti, da bi mogli razumeti moje stališče v tem pogledu." ⁽²⁶⁾

Papež Pij XII. je Rooseveltovega odposlanca Myrona Taylorja res sprejel dan po prihodu v Rim, 10. septembra 1941. O njunem pogovoru ni zapisa. Vsebinsko je mogoče posredno razbrati iz zapisa pogovora, ki ga je s Taylorjem imel 11. septembra 1941 papežev "zunanji minister" kardinal Maglione. Taylor je Maglioneja informiral o moralnem in materialnem položaju v Združenih državah. Vsi Američani so prepričani, da bo Hitler izgubil vojno; ZDA so se pripravile za obrambno vojno in njihov vojaški potencial je že dosegel "izredno moč, ki je drugi niti ne slutijo." Res, časopisje piše drugače, toda le zato, da se država ne bi uspravala. Sicer pa so ZDA odločene ostati zunaj spopada, če jih Hitler ne bo izzval; toda v primeru kakega incidenta bi enodušnost v želji po miru postala enodušnost za vojno. Taylor je razložil atlantsko deklaracijo o vojnih ciljih zaveznikov. Predsednik Roosevelt in premier Churchill želita, da bi se papež s svojim glasom pridružil njunemu, da bi "s svojo lastno deklaracijo podprl ideje, ki sta

jih izrazila predsednik in britanski premier." Prišel je trenutek, da papež spregovori. Pozneje bi njegova beseda lahko bila neučinkovita. Maglione je odvrnil, da je papež v encikliki *Summi pontificatus* in v svojih božičnih govorih 1939 in 1940 že razložil pogoje pravičnega miru in da je zahteval za vse narode, velike in male, pravico do neodvisnosti. Papež bi to lahko ponovil, če bi bilo potrebno, toda ne želi mešati svojega glasu z glasovi državnikov, kajti s tem bi se izpostavil sumu pristranosti v razmerju do enega ali drugega tabora. - Taylor se je nato lotil druge teme, najbolj pomembne za nadaljnji razvoj. V Ameriki so poleg Ircev, ki so dedni sovražniki Angležev, tudi tisti katoličani, ki razlagajo encikliko *Divini redemptoris* tako, da po njihovem ni mogoče delati razlike med komunizmom in ruskim narodom, niti pomagati Rusiji, ne da bi podpirali komunizem. Tudi Taylorju so ameriški prelati dejali, da se je treba izogniti razkolu med ameriškimi katoličani in da bi zato bila potrebna papeževa razlaga. Maglione je odgovoril, da se čudi, da lahko stvar, ki je tako jasna, postane predmet dvomov: "Sveti sedež je obsodil in obsoja komunizem. Nikoli pa ni izrekel besede in je ne more izreči proti ruskemu narodu. Obsodil je tudi rasistične doktrine; a kdo bi mogel reči, da je svet oče nasprotnik, in ne zelo velik prijatelj nemškega naroda?" Taylor je vseeno vztrajal, naj papež sam razloži encikliko svojega predhodnika, a kardinal pa kar ponavljal, da za kaj takega ne vidi potrebe. A k zapisku o pogovoru si je vendarle zabeležil: "Če bi se ponudila priložnost diskretno napraviti razloček ("distinzione") med komunizmom in ruskim narodom, med nacizmom in nemškim narodom, bi (ameriška katoliška) hierarhija to lahko veljavno napravila, pa vendar ostala prepričana, da ne govori proti naukom Svetega sedeža." ⁽²⁷⁾

Papežev državni sekretar Maglione je Taylorja že naslednji dan (12. septembra 1941) zopet sprejel. Vmes se je gotovo pogovoril s papežem in zato uredniki ADSS menijo, da sporočila, ki jih je v tem ponovnem stiku z ameriškim predstavnikom dodal svojim izvajanjem prejšnjega dne, izražajo papeževe intencije. Podoba je takale: Kardi-

27) ADSS/V, dok.69.

nal Maglione je povedal, da bo papež ob prvi priložnosti ponovil svoje nauke o vojni, o pravici in usmiljenju, ki morajo urejati odnose med narodi. Uredniki ADSS vidijo v tem papeževu namero, da kolikor mogoče ustreže želji zaveznikov glede njegove podpore Atlantski izjavi. In zdaj drugo vprašanje, želja nekaterih ameriških škofov, da papež razloži pomen enciklike *Divini redemptoris*: Kardinal Maglione je obljubil, da bo pisal apostolskemu delegatu v Washingtonu monsinjorju Cicognaniju in mu dal navodilo, da odgovori na diskreten način in samo prelatom, ki ga bodo vprašali za pojasnilo o tej točki, da v encikliki Pija XI. ni ničesar proti ruskemu narodu. Papež je obsodil komunizem in ta obsodba ostaja. Za ruski narod pa je papež imel in ne more imeti drugega kot očetovska čustva."

Smisel je bil jasen, pravijo uredniki ADSS: "Vlada v Washingtonu tudi sama ne bi želela pomagati komunizmu, ki ga ameriški državljani zavračajo, kot ga je tudi že papež zavrnil, želela bi pa pomagati ruske- mu narodu v vojni proti nacistični Nemčiji. To je jasno pomenilo, da Sveti sedež nikakor ne bo načelno ugovarjal pomoči Združenih držav Rusiji in da si katoličani nimajo kaj očitati, če podpirajo Roosevelta, ko pomaga Stalinu proti Hitlerju."

Zgodovinar Hansjakob Stehle prihaja ob teh dokumentih do domneve, da si je Pij XII. najbrž bil na jasnem, da imata zlo komunizma in zlo nacionalsocializma lahko različno težo, odvisno pač od tega, ali se tehtata s tehtnico Cerkve ali pa države. Myron Taylor je prišel v Rim ne le zato, da bi papeža prepričal o nujnosti reševanja Sovjetske zveze, marveč tudi, da bi ga odvrnil od idej o kaki protisovjetski križarski vojni, če ga že ne bi pridobil kar za križarsko vojno proti nacizmu. Glede Rooseveltovega mnenja, ki ga je Taylor sporočil Piju XII., namreč, da verjame, da je ruska diktatura manjša grožnja varnosti drugih narodov, kot pa nemška oblika diktature, Stehle meni, da tega pač ni bilo mogoče kar zavrniti. Kajti na dlani je bilo dejstvo, da je Hitler vojno začel, da je v dveh letih spravil na kolena osem evropskih držav, pet nadaljnjih pa napravil za svoje satelite, medtem ko je

Stalin, potem ko ga je šele Hitler po dolgi izolaciji potisnil v igro, doslej prodril samo do starih meja ruskega carstva, na Baltiku, na Finskem in vzhodnem Poljskem. Tudi v Vatikanu so jasno videli, da Rooseveltova teza "drži, če jo opazujemo politično in vojaško", če uporabimo besede iz analize kardinala Tardinija.⁽²⁸⁾ O tej analizi več v nadaljevanju.

Če bi Stehle in Tardini stvar pogledala še z vidika slovenskega naroda, ko sta štela države, ki jih je Hitler z Mussolinijevo pomočjo potokel, bi morda uporabila še kak ostrejši izraz za zlo, ki je Slovence hotelo spraviti kar s sveta ...

Ameriška stran se ni zadovoljila s skrajno prikrito in malo obvezujočo rešitvijo problema, kakršno je ponudil Vatikan. Še naprej je vztrajala, da izposluje liberalno interpretacijo enciklike *Divini redemptoris*, ugotavljajo uredniki ADSS. Da bi papeža za to vendarle pridobil, je Myron Taylor ponavljal, da 124. in 125. člen sovjetske ustave razglašata versko svobodo in da so cerkve v Rusiji odprte. Vatikan je s svoje strani ugovarjal in se skliceval na sovjetsko prakso, ki da oporeka Rooseveltovi interpretaciji. Medtem je še ameriški veleposlanik v Moskvi Stalinu dopovedoval, naj vendar izusti kako dobro besedo v tem pogledu.

Znano je, da se je Sovjetska zveza 24. septembra 1941, skupaj z drugimi zavezniškimi državami, pridružila anglo-ameriški Atlantski izjavi. V tej izjavi, ki je namenjena "končnemu uničenju nacistične tiranije", je med drugim navedeno spoštovanje načela, da imajo vsi narodi pravico izbrati si obliko vladavine, pod kakršno želijo živeti. Sovjetska zveza je še s posebno izjavo potrdila, da se hoče bojevati za ohranitev "temeljev kulture in civilizacije", ki jih hitlerjevski fašizem ogrožajo z vojno, vsiljeno demokratičnim državam, potrdila je, da gre za odločitve o usodi Evrope in vsega človeštva za mnoge decenije, za zagotovitev pravice narodov do samoodločbe, za pravico vsakega naroda do suverene državnosti in do svobodne izbire družbene ureditve in oblike

28) Stehle, 232-233.

vladavine, za pravico, da si po lastnem preudarku zagotovi gospodarski in kulturni napredek. Posebne izjave o verski svobodi pa ni bilo, četudi je vse, kar je bilo tedaj rečenega o zavezniškem programu, smiselno vsebovalo med drugimi svobodami tudi to svobodo. Podobno, kot je tudi sam pojem antifašizma temeljil na obrambi demokracije, demokratičnih držav in demokratičnih mednarodnih odnosov. Konceptija antifašizma je za komunistične stranke pomenila, da v tem usodnem spopadu sveta z nacizmom ali fašizmom svoje posebne smotre podredijo potrebam bojnega zavezništva z vsemi drugimi nasprotniki te poglavitne grožnje življenju svobodoljubnih narodov. Dvom o njihovi verodostojnosti je bil upravičen, a v tem času ni mogel obveljati kot apriorno izhodišče za zavezniško in politično odločanje v vojni. Na tej črti je bilo prizadevanje ameriškega predsednika za pojasnitev političnega stališča Vatikana in samega papeža, skladno z verskim.

V dokumentih je objavljena obsežna analiza državnega tajnika monsignorja Tardinija, ki to vprašanje vsestransko razglablja z vidika Cerkve in Vatikana. V tej analizi se na določen način in začasno sprejema Rooseveltova teza o manjši nevarnosti komunizma v primerjavi z nacizmom, ugotavljajo uredniki ADSS. "Predsednik trdi," razglablja Tardini, "da je Nemčija nevarnejša od Rusije. Če se vse omeji na politično in vojaško področje, ta teza najbrž drži. Nacistična Nemčija je politično veliko bolj organizirana kot Rusija in je tudi vojaško veliko močnejša. Kaj pa naj rečemo, če preidemo na versko področje? Pod ideološkim vidikom sta komunizem in nacizem enako napačna in škodljiva, oba sta materialistična, oba sta protiverska in oba sta uničevalca najelementarnejših pravic človekove osebnosti, oba sta nepomirljiva nasprotnika Svetega sedeža." V Tardinijevem razmišljanju nastopa še več argumentov podobne vrste. Vprašanja nacističnega rasizma in uničevanja Judov se še ne dotakne.

Toda pomembno je, da je monsignor Tardini tri dni pozneje spisal še en opomnik o istih vprašanjih. V njem najprej razčleni smisel vprašljivega odstavka v encikliki *Divini redemptoris*, ugotavljajo uredniki

ADSS. Vpraša, ali je Pij XI. že vnaprej obsodil vojaško in gospodarsko pomoč Rusiji? In odgovarja: Očitno ne! Opozorilo Pija XI. je bilo usmerjeno proti politiki "ponujene roke", proti sodelovanju med katoliki in komunisti znotraj različnih narodov in ni govorilo o sedanjih okoliščinah. Na teoretični ravni je torej odgovor jasen: "Ali je Pij XI. govoril o vojaškem sodelovanju, tj. o pomoči Rusom, da bi se branili pred vdorom v svojo domovino? Treba je odgovoriti: Ne, Pij XI. je govoril o sodelovanju, večkrat tudi nezavednem, katolikov s komunistično propagando v njihovih deželah ... **Resnica in poštenost zahtevata, da se ta odstavek ne uporablja, ko gre za odločanje o drugih vprašanjih, ki so lahko zelo pomembna, o katerih pa papežev odstavek, o katerem sedaj diskutiramo, ne govori.**" (Počrtal J.P.) - V nadaljevanju svoje druge analize Tartini ugotavlja, da tudi Stalin ni zgolj miroljuben poglavar države, prisiljen k vojskovanju. Za Tartinija je Stalin "podžigalec vojne, ki mu je zločinske namere prekrizal zločinec, ki je predrznejši od njega". Če Rusi v vojni zmagajo, bo to zmaga komunizma, ki bo postal absoluten gospodar na evropski celine. Sklep Tardinijev je, da ni primerno izjavljati česarkoli, kar bi razrešilo pereče vprašanje vojaške vojaške pomoči Rusiji, ugotavljajo uredniki ADSS.⁽²⁹⁾

Hansjakob Stehle pa takole izbira ključna mesta v Tardinijevem razglabljanju: V nasprotju z Rooseveltom je Tardini prepričan, da Stalin ni samo ruski diktator, marveč tudi ateistični komunist, ki na območju religije ne pozna nobenega kompromisa, "četudi vihti zdaj prapor domovine namesto prapora internacionale". Ali pa je Hitlerjeva Nemčija manj nevarna? Tardini: "Verski obredi so v Nemčiji manj ovirani, kot v Rusiji. Ali pa to pomeni, da je Rusija nevarnejša? Takšen položaj je samo trenuten. Brž ko bo nacizem gotov svojih moči navznoter in navzven, bo brezobzirno naprej razvil svoj protiverski program ..." Tardini si torej želi uničenja tako komunizma kot nacizma, ugotavlja Stehle. A kako si papežev 'zunanji minister' to sploh zamišlja? Dilemo, ki se je dozdevno postavila pred vatikansko politi-

29) ADSS/V, dok.78.

ko, Tardini nemirno in jezljivo valja pred seboj, kot kako uporno, oglato skalo, pravi Stehle. Veliko preveč je diplomat, da ne bi vedel, da se v veliki politiki ni mogoče izogniti odločitvam in še celo ne izbi-ri med dvema zloma. Rahlo sluti, da si tak luksuz morda utegne privo-ščiti Cerkev, a nikakor nobena država. Oklepa se zato neke možnosti, ki jeseni 1941 nikakor ni bila izključena, namreč, da bi Hitler potol-kel Stalina, a da bi nacizem iz tega boja izšel oslavljen in premagljiv. Tardini si je namreč pri tej priložnosti kar prostodušno zapisal "re-cept" za to vablivo "rešitev": "Če bi jaz bil blizu Rooseveltu in Chur-chillu, bi jima dal takšenle nasvet: Pomagajte Rusom, toda s pametjo. Ta pamet pa bi bila, pomagajte jim samo toliko, kolikor je nujno, da se bojišče odvrne od zahoda k Rusiji in da se komunizem in nacizem kolikor mogoče oslabita; toda ne pomagajte Rusom toliko, da bi se lahko izognili porazu, ki je v sedanjih okoliščinah tudi zaželeni poraz komunizma. In da povem resnico, upam, da je v bistvu tak tudi Rooseveltov program ..." Stehle ugotavlja, da Tardinijev "recept" izra-ža tisti namen, ki ga je Stalin po drugi svetovni vojni pripisoval za-hodnim zaveznikom in ta očitek uporabljal kot argument v mrzli voj-ni.⁽³⁰⁾

Vzlic neskončni diplomatski opreznosti in kljub vsej skrbni izbranosti izraza, ki dovoljuje, da ga vsak razume tudi po lastni želji in ki noče zavr-niti niti tistega, ki bi slejkoprej hotel komunizem in ljudi, ki so se tako imenovali, kar satanizirati, je v teh vatikanskih dokumentih vendarle mogoče odkriti tudi kako vrzel, skozi katero posije žarek človeškega preudarka, neodvisnega od vsakršne eksegeze. Žarek, ki hipoma razsvetli celo prizorišče, posije na enem mestu tudi skozi gos-to pletivo razmišljanj msr. Tardinija, "zunanjega ministra" papeža Pija XII. V navedenem dokumentu z dne 15. septembra 1941. zasveti v stavku, ki se vpraša, ali zavrnitev sodelovanja s komunizmom velja tudi za pomoč Rusom, "ki so napadeni na ozemlju svoje lastne očet-njave" ("attacati nel loro territorio patrio"). Biti napaden v lastnem domu, to je položaj, ki pooblašča vsakogar, da se brani, prav nič odvi-

30) Stehle, 233-234.

sno od politične barve. In upravičuje tudi vsakogar, da mu poda roko pomočnico. To je človeško pojmovanje pravice, ki presega vse čase in vsa verovanja. Pravičnost obrambe na domačih tleh napadenega naroda je priznaval tudi odgovorni papežev svetovalec. Morda je tudi to pripomoglo k bolj odločnemu značaju končnega papeškega navodila, poslanega apostolskemu delegatu v Washingtonu Cicognaniju.

Papež namreč Tardinijevega nasveta, naj Cerkev ne črhne besede, ni sprejel. Privolil je, da ameriškim katolikom dejavno odvzame vse pomisleke, kar zadeva vojaško pomoč Sovjetski zvezi. In tako je 20. septembra 1941 vatikanski državni tajnik poslal apostolskemu delegatu v Washingtonu Cicognaniju navodilo, ki po besedah urednikov ADSS, **"pomeni v bistvu isto kot avtentična interpretacija enciklike 'Divini redemptoris' v smislu, kakor ga je terjal Roosevelt."**

Navodilo Cicognaniju jasno poudarja: Papež je zavrnil komunizem, ne pa Rusije. "Kar zadeva interpretacijo dobro znanega odstavka v encikliki 'Divini redemptoris' Njegove Svetosti Pija XI., priznavam, da se mi ne zdi, da bi pri tem mogla nastopiti kaka posebna težava. Saj je temeljna norma eksegeze to, da je treba vsako besedilo presoja-ti skrbno v njegovem naravnem kontekstu. Če to priznamo, potem je veliko lažje vsakomur (!) ugotoviti, da je v tem kontekstu Pij XI. nameraval govoriti o dobro znanem manevru 'ponujene roke'. Papež je opozarjal vernike, da ne smejo v svojih deželah dati svojega sodelo-vanja komunistom, celo če gre za pobude humanitarnega značaja, ker bi le-ti takšno sodelovanje izrabili za razširjanje in zmago njihovega boljševiškega programa. Takšen je jasen in izrecen smisel, ki ga izra-ža Pij XI. v tistem delu enciklike. In tega smisla se je treba držati, kadar bi že hoteli citirati ta odstavek, ki ga je napisal vzvišeni ponti-feks. Vrh tega (torej dodatno k dejstvu, da ne gre za položaj v letu 1937!) je očitno, da Sveti Oče v encikliki 'Divini redemptoris' hoče zavrniti samo ateistični komunizem, ne pa ruskega naroda, kateremu v istem dokumentu piše izraze očetovske dobrohotnosti in sočutja." - Navodilo Cicognanija še opozarja, da so takšne opombe očitne in lah-ko razumljive, da pa bo apostolski delegat brez težave uvidel, da niti

Sveti sedež niti "Osservatore Romano" (vatikanski dnevnik) tega ne moreta izreči. Namesto tega pa lahko apostolski delegat takšne opombe izreče ustno in zaupno monsignorju Mooneyu in drugim škofom, ki jih potem lahko uporabijo z dobrim namenom. Skratka, škofje se morajo izogniti vsaki omembi Svetega sedeža.³¹⁾

Uredniki ADSS komentirajo: Tako bi torej ameriški škofje lahko brez bojazni pred preklicom iz Rima razpršili pomisleke svojih "ovčic", ki se morda boje, da kršijo navodila in nauk Pija XI., če podpirajo Rooseveltovo politiko. Stvar pa vendarle ni ostala pri tem skrivnem in skoraj nič obvezujočem navodilu. Apostolski delegat Cicognani je namreč dobro in učinkovito izrabil pooblastilo, ki ga je dobil, tudi za javno rabo.

Dne 14. oktobra 1941 je povabil k sebi cincinnatskega nadškofa Johna T. McNicholasa. Izbral ga je po nasvetu detroitskega nadškofa Mooneya in generalnega tajnika 'National Catholic Welfare Conference' (Vsedržavne katoliške dobrodelne konference) monsinjorja Michaela Readyja, potem ko ju je seznanil z navodilom Vatikana. Nadškof McNicholas naj bi bil "najbolj primerna oseba, da poda javno izjavo o interpretaciji znanega odstavka v encikliki 'Divini redemptoris'". In kakšne so bile odlike, ki so ga priporočale, da opravi to pomembno dejanje? Cicognani je kar obširen: "Dotični združuje v sebi osebni ugled, zdravo doktrino in zrelo presojo, z globoko vdanostjo in lojalnostjo Svetemu sedežu in je vrh tega eden najbolj čaščenih članov ameriške hierarhije in ga nihče ne bi mogel dolžiti, da se spogleduje s civilnimi oblastmi tukajšnje vlade; nasproti le-tem je vedno ohranil spoštljivo in previdno zadržanost; ob nekaj priložnostih se celo ni vzdržal javne kritike na račun vladnih ukrepov, kadar je pač menil, da škodujejo blagru Naroda in koristim Cerkve, toda vselej na primeren, vzvišen in dostojanstven način. Poleg tega je, kljub temu, da obsoja nacizem in komunizem, ponovno spodbujal vernike svoje nadškofije k molitvi za mir, za oblasti tukajšnje dežele in jih opominjal, naj složno

31) ADSS/V, dok.93.

slede nauke Cerkve in da naj bodo v zadevah javne in svobodne diskusije usmiljeni z vsemi, naj se izogibajo izpostavljanju imen in naj spoštujejo mnenja tistih, ki mislijo drugače."

Cicognani je molčal o priimku svojega izbranca, ki priča, da je irskega rodu in zato primeren, da prepriča irske Američane, gorke Angležem, in zato gorke tudi Rusom, a ne toliko zaradi Pija XI., kolikor zaradi narodnostnega nasprotja. Izbira Irca za javnega interpretatorja enciklike 'Divini redemptoris' je dokaz, da ni šlo le za to, da se ameriškim katolikom z idejnega stališča omogoči, da se politično odločijo tako ali drugače. Izbira Irca pove, da je šlo kar za podporo čisto določenemu stališču! Ircem naj se vzame možnost, da svojo anglofobijo prikrivajo s sklicevanjem na antikomunistično stališče Pija XI.

Nadškof McNicholas je bil takoj voljan sodelovati. Dogovorili so se, da bo izjavi dal obliko pastirskega pisma, naslovljenega duhovščini in vernikom njegove nadškofije. S takšno obliko se bo izognil vtisu, kot da hoče poučevati druge člane hierahije, ali govoriti katolikom celotnih Združenih držav. Dogovorjeno pa je bilo, da bodo to pastirsko pismo pohvalili tudi drugi škofje, med njimi bodo gotovo čikaški, mons. Strich, manchesterski, mons. Peterson, in sam mons. Mooney. Pismo bo razširjala informativna služba N.C.W.C. (National Catholic Welfare Conference), izročeno pa bo tudi dopisnikom posvetnega tiska.

Pastirsko pismo nadškofa McNicholasa je bilo objavljeno 30. oktobra 1941. Njegovo vsebino je apostolski delegat takole povzel: "Potem, ko je spodbudil vernike k usmiljenju in k strpnosti v zadevah političnega mišljenja, je monsinjor McNicholas spomnil na odlomke v encikliki Pija XI. o Nemčiji in na v njej vsebovano razločevanje med nacizmom in nemškim narodom. Nato pa prehaja k temu, da na podoben način razglablja o sovjetskem režimu in ruskem narodu; od tega **prehaja k razmotrivanju spornega odstavka enciklike 'Divini redemptoris'**, tako da ga postavlja v njegov pravi kontekst in da iz tega pride do sklepa,"**da se ga ne sme uporabljati v sedanjem trenutku oboroženega**

spopada." ("...la conclusione che esso non è da applicarsi al presente momento di conflitto armato" - tako v poročilu apostolskega delegata; oz. "... il ne doit pas être appliqué au moment présent du conflit armé" - v prevodu urednikov ADSS.)⁽³²⁾

Šest tednov pozneje je japonski napad na ZDA neusmiljeno presekala problem intervencionizma in s tem tudi odrešil katoličane Združenih držav vsakršnih verskih pomislekov glede Rooseveltove vojne politike. To je do določene mere tudi omejilo domet vatikanskih navodil ameriškim škofom, menijo uredniki ADSS. Toda prepričani so, da to prav nič ne zmanjšuje pomena te odločitve za zgodovino papeža Pacellija. "Morda je dobro ugotoviti," tako nadaljujejo, "da je (Pacelli) pripomogel k temu, da sta (vatikanski) državni sekretariat in ameriška (katoliška) hierahija govorila tako, kot da priznavata, skupno z Rooseveltom, da je hitlerizem najbolj nevaren sovražnik, nad katerim je vojaška zmaga sama upravičena, celo če bo dosežena s pomočjo Sovjetske Rusije." ⁽³³⁾

Glas o tolmačenju ameriških škofov, da predvojna prepoved sodelovanja s komunisti iz enciklike 'Divini redemptoris', ni kar prenosljiva v čas vojne proti Hitlerju in njegovim zaveznikom, je prav hitro segel tudi do okupirane Ljubljane. Dokaz temu je ostrí ugovor nespravljaljivih slovenskih katoliških antikomunistov proti omembi te razlage, ki smo ga navedli v začetku tega spisa. Posledice tega za vsakršen premislek nesposobnega političnega antikomunizma, ki se je moral sprevreči v dejavno nasprotovanje Osvobodilni fronti in protifašističnemu narodnoosvobodilnemu boju, so bile strahotne. Logika tega sovražnega nasprotovanja je vodila naravnost v skrajne oblike kolaboracije, z vsemi nasledki. Za njegove odgovorne nosilce pa je posebej tragično dejstvo, da kljub njihovi morebitni nasprotni veri, niso ravnali po stališču in navodilu papeža, ne po starem Pija XI., ne po aktualnem Pija XII.

32) ADSS/V, dok.131.

33) ADSS/V, 25-26.

Tudi dogmatski antikomunizem ameriških katolikov ni ostal brez slabih nasledkov, četudi ga je vatikanska intervencija tako kmalu ublažila. Ti nasledki so v ZDA še po vojni obremenjevali ugoden razplet vprašanja odnosov med državo in cerkvami, posebno še pojasnitev odnosa med katolicizmom in demokracijo. Stvari so šle tako daleč, da je v ZDA katoliški antikomunizem doživel primerjavo s komunizmom samim, kot primerjavo dveh sicer nasprotujočih si sistemov, ki pa sta oba totalitarna. O tem piše že omenjeni ameriški zgodovinar Philip Gleason v navedenem delu.

Problem odnosa katolikov do vojne s hitlerjevsko Nemčijo, v kateri nastopa kot zaveznik tudi Sovjetska Zveza, je bil občuten tudi v Veliki Britaniji. Med objavljenimi vatikanskimi dokumenti je poročilo apostolskega delegata v Londonu Godfreyja z dne 26. novembra 1941, kjer med drugim piše: "Zavezništvo med britanskim imperijem in Rusijo je gotovo povzročilo precej kočljiv položaj za katolike, toda zdaj, ko se je pleglo prvo presenečenje ob novici o nemškem napadu na Sovjetsko Zvezo, se stvari postavljajo na jasno mesto. Povzdiguje in razglašča se (v katoliških krogih) nujnost vojaškega zavezništva, medtem ko se zavrača boljševiška ideologija. Westminsterški kardinal (Arthur Hinsley) in škofje so v svojih pastirskih pismih in v svojih nagovorih in pozivih k molitvi enotni v stališču, da gre v sedanji vojni za boj proti pangermanskemu poganstvu, ki povzdiguje kri in nemško raso višje od dragocene Jezusove krvi in ki hoče, da bi se v tem boju Odrešenikov križ priklonil pred kljukastim križem svastike. Med laiki je nedavno vikont Fitz Alan, stric norfolškega vojvode, ki uživa velik ugled v vsej deželi, nastopil z govorom v lordski zbornici in dejal, da v nekem kraju Francije (Vichy ?) govore, da angleški katoliki nimajo pravice podpirati vojaško zavezništvo z Rusijo. Po mnenju Fitz Alana je to najbrž čista nacistična propaganda, a vendar bi na vsak način hotel kategorično zavrni takšne trditve, saj so katoliki strnjeno privrženi kardinalu Hinsleyu, ki je septembra v govoru po radiju dejal, da imajo katoliki vso pravico bojevati se skupaj z Rusi, še več, oni morajo podpirati Ruse v boju. To je sicer resnično nekaj nove-

ga, je dodal Fitz Alan, kajti slejkoprej je res, da katoliki ne morejo preklicati svojih obsodb sovjetske vlade, izrečenih v preteklosti. Lahko se zgodi, da bo takšne obsodbe v prihodnosti treba ponoviti. Vendar to ni posebno verjetno, je končal govornik, ker so v miselnosti Rusov že vidna znamenja sprememb." Apostolski delegat Godfrey je še ugotovil, da tudi angličani po vsem videzu delijo isto mnenje.⁽³⁴⁾

Iz istočasnih zapiskov vatikanskega državnega sekretarja Tardinija⁽³⁵⁾ se vidi, da sta tako nemška kot italijanska vlada še kar naprej pritiskali na Vatikan, naj ju politično podpre, kot zaslužni bojevniki proti boljševizmu. Vatikan pa tega ni zavračal samo v diplomatskih stikih s predstavniki obeh fašističnih držav, marveč je tudi opozarjal svoje nuncije in apostolske delegate, zlasti v katoliških deželah, v Španiji in v Južni Ameriki, na lažnivost nacistične propagande, ki skuša izrabiti svojo protiboljševiško pozicijo. Vatikanski državni sekretariat je trdno odločen nadaljevati to svojo informacijsko akcijo, kajti "dušni blagor in interesi resnice zahtevajo, da katoliki v vsem svetu spoznajo realnost položaja" - "il bene delle anime e gli interessi della verità esigono che i cattolici di tutto il mondo sappiano la realtà della situazione" (mišljeno je pač, da ne more biti govora o križarski vojni proti boljševizmu družno z nacistično Nemčijo in z Italijo).

Ali je vse to bilo neznano edinemu dejansko poslovnemu in zato toliko bolj odgovornemu škofu na zaslužnjem Slovenskem, ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, ki je v tistem času vendar bil v stikih z Vatikanom, kot je videti tudi iz dokumentov ADSS? Ali pa je s svojimi svetovalci menil, da za Slovence veljajo druga pravila? To je vprašanje, ki ga mora zgodovina še dodobra pojasniti.

Ali se je morda Vatikan pozneje premislil in obnovil staro politično taktiko? Nobenega dokumenta v ADSS ni, iz katerega bi lahko tako sklepali. Seveda pa se Vatikan odklonilnega stališča do komunizma,

34) ADSS/V, dok.150.

35) ADSS/V, dok.151.

in tudi negativnih prognoz glede bodočega razvoja Sovjetske zveze, ni odrekel.

Ko je Myron Taylor septembra 1942 vnovič prišel v Vatikan, se je o tem lahko prepričal. S seboj je prinesel Rooseveltovo mnenje, da bo Rusijo mogoče bolj in bolj vračati v svetovno družino narodov (držav). Monsinjur Tardini pa mu je odvrnil, da je to iluzija: "Če bo Stalin v vojni zmagal, bo (ne jagnje, pač pa) lev, ki požre vso Evropo ..." ⁽³⁶⁾

V svoji božični poslanici 1942 papež opominja: "Cerkev je iz verskih razlogov vedno obsojala različne sisteme marksističnega socializma." A pred ameriškim zastopnikom se je tedaj pohvalil, da je nekaj rekel tudi proti nacionalsocialistom. Omenil je namreč, da so "stotisoči izročeni smrti ali napredujočemu izhiranju zgolj zaradi svoje narodnosti ali porekla." In dejstvo je, da tudi v naslednjih mesecih ni popustil stalnim pritiskom, naj reče politično besedo proti Sovjetski zvezi. ⁽³⁷⁾

Teden po kapitulaciji stalingrajske nemške armade, si je ob opozorilu iz Švice, da zdaj grozi boljševizacija Evrope, monsinjur Tardini zabeležil: "Sveti sedež bo počakal in pazil, kaj se dogodi ..." ⁽³⁸⁾

V tistem času (24. februarja 1943) je madžarski predsednik vlade Miklos Kallay v obsežnem pismu opozarjal na možnost "rusko-nemške komunistične zveze" in se sklical na vse papeške nastope proti komunizmu, od 1846 naprej, da bi Pija XII. pregovoril, naj se odloči "nadaljevati boj proti komunizmu", da bi komunizem "zadržali vsaj na mejah krščanskih držav." Papež je 7. marca 1943 na to pismo odgovoril madžarskemu poslaniku le ustno, a odgovor si je zabeležil navzoči kardinal Maglione: "... 1.Sveta stolica ne zapira oči pred boljševiško nevarnostjo... 2. Obsodbe boljševizma ne more javno ponoviti, ne da bi hkrati govorila o dogajajočem se preganjanju zaradi dejanj

36) ADSS/V, op.695.

37) Stehle, 261.

38) ADSS/VII, dok.113.

nacizma ..." ⁽³⁹⁾ Tukaj sicer trčimo ob drugo, po vojni veliko glasneje obravnavano plat Pacellijevega molka med drugo svetovno vojno, a v tem trenutku je za papeža to bil lahko le udoben izgovor nasproti Hitlerjevemu satelitu, ki se je skušal reševati s karto antikomunizma in ne kak 'odpustek' nacizmu.

Uredniki ADSS pravijo: "V Vatikanu niso hoteli govoriti o nevarnosti boljševiškega komunizma, marveč so ostajali v bolj splošnem obnočju miru, ki naj bi bil pravičen za vse narode, tudi za manjše in šibkejše ..." ⁽⁴⁰⁾

Po drugi strani je že omenjeni angleški katoliški nadškof in kardinal Arthur Hinsley v času bitke za Stalingrad javno rekel: "Po naročilu papeža (mislil je na naročilo Pija XI iz 1930. leta o 'molitveni križarski vojni') vsak dan javno molimo za Rusijo. Dejstvo, da rusko ljudstvo zdaj junaško brani svojo deželo pred oskrunjevalci, še pogloblja gorečnost naših molitev." Nacistična propaganda je to izjavo ponaredila ("vsak dan morajo moliti za boljševizem") in na vprašanje nemških škofov je papež naročil nunciju odgovor: "Pij XI. in Pij XII. sta naklanjala enako ljubezen in skrb, kot drugim narodom in deželam, tudi ruskemu narodu. Sicer pa je vsem znana doktrina Svetega sedeža glede ateističnega komunizma." ⁽⁴¹⁾

In nič ne 'kvari' enkrat zavzete politične linije Vatikana podatek, da je njegov "zunanji minister" Maglione 23. marca 1943 "zasebno in kot zgodovinar" govoril britanskemu poslaniku Osbornu o nevarnosti ruske hegemonije v Evropi, ki da jo nadaljuje tudi boljševiški režim in proti kateri mora britanski imperij postavljati, skupaj s Francijo, "neoslabljeno" Italijo in "mirno" Španijo, svoj zahodni blok. ⁽⁴²⁾ Angleži so na ta pouk 20. aprila 1943 prav jasno odgovorili kot država, ki je v neusmiljeni vojni proti Hitlerju: "Izbira ni v tem, ali rešitev Evrope

39) ADSS/VII, dok.126.

40) ADSS/VII, str.19.

41) ADSS/VII, dok.143, 144, 148 in op.2 na str.276.

42) ADSS/VII, dok.150.

ali pa izključno ruska zmaga, izbira ni, ali krščanska ali komunistična Evropa; izbira obstaja med nacističnim gospodovanjem nad Evropo in med skupno zmago Združenih narodov ... Končna zmaga pa ne bo zmaga posameznega zaveznika, pač pa vseh zaveznikov ... Sicer pa bo Rusiji potrebno dolgo časa za obnovo in okrevanje ... Prav gotovo pa bodo v Evropi velike britanske in ameriške armade ..." - Monsinjur seveda s takšnim orisom dejansko obstoječih zgodovinskih alternativ v Evropi ni bil zadovoljen (ni se mu posrečilo spraviti pod streho "neoslabljeno" - morda celo še fašistično - Italijo!). Godrnjaje sicer prizna (30. maja 1943): "Res je ..., da komunizem ne bi bil edini zmagovalec." A ne odneha: "Toda kljub temu je utemeljena bojazen, da se bo vojna končala s pretežno rusko zmago v Evropi ..." Zanimivo pa je, da se Tardini ne boji le ruskih bajonetov. Ugotavlja namreč tudi, da odporna moč ruskega naroda "pridobiva delavske množice drugih narodov za komunizem", in boji se, da bodo Nemci, Francozi in Italijani (!) "lahek plen komunizma", ter meni, "vsi Slovani gojijo simpatijo za Rusijo in komunizem." - Kljub temu pusti Tardini na koncu obveljati ugovor britanskega odpravnika poslov, ki mu ob sprejemu vatikanske note reče: "Oborožena moč Velike Britanije bo olajšala medsebojno spoštovanje (z Rusi)". ⁽⁴³⁾

Zanimivo je, da Stehle, ko komentira to značilno vatikansko-britansko izmenjavo mnenj v času, ko je še ves evropski kontinent pod oblastjo Hitlerja, a ko je tam daleč ob Volgi odpor narodov Sovjetske zveze njegovo vojskovanje že zapisal porazu, močno poudari predvsem en sklep iz nje. To je konec legende, pravi, ki so jo širili (v času mrzle vojne) zlasti na vzhodu, da je Vatikanu šlo za to, da nagovori zahodne države, naj zamenjajo fronto in pripravijo novo vojno proti Sovjetski zvezi. Ta Stehlejev sklep lahko na temelju iste izmenjave not dopolnimo z ugotovitvijo, da Vatikan tudi potem, ko je že bilo mogoče pričakovati sovjetsko zmago in okrepitev položaja Sovjetske zveze v Evropi, nikakor ni pristajal na kako obnovo enkrat že zavržene ideje o podpori Nemčiji zaradi njenega boja proti komunizmu.

43) ADSS/ VII, dok.173, 216, 217, 315.

Stehle opozarja, da je Vatikan rešitev iz nevarnosti odslej videl le v eni smeri: **čimprejšnji in kar najhitrejši konec vojne**, ker ta lahko še prepreči, da bi sovjetsko-komunistični vpliv prodril predaleč v sredo Evrope. Pri tem pa nikakor ni mislil na kak poseben mir zahoda z Nemčijo in Italijo na škodo Sovjetske zveze, ampak se mu je zdelo možno doseči splošen sporazumen mir, če bi zavezniki odnehali od zahteve po brezpogojni kapitulaciji.

Po ponesrečenem atentatu na Hitlerja 20. julija 1944 je tudi to upanje splahnelo. Ko je 1. marca 1945 Ribbentropov posebni odposlanec Weizsäcker (oče današnjega predsednika Zvezne republike Nemčije) papeža prosil, naj bi zahodnim zaveznikom posredoval zamisel, da se skupaj z Nemčijo obrnejo proti komunizmu, sicer se bo Nemčija sama prostovoljno "boljševizirala" (se odločila za takoimenovano "vzhodno opcijo"), je Pij XII to mirno poslušal. Weizsäckerju je ponovno zagotavljal svojo ljubezen do nemškega naroda, a "ne da bi nakazal, ali in kaj bi mogel storiti" (v Weizsäckerjevem zapisu: "ohne anzugeben, ob und was er tun könne"). Vrh tega je Nemcu povedal, da med zahodnimi zavezniki in Sovjetsko zvezo sicer obstajajo difference, "toda za zdaj ne globoke, vsekakor pa ne glede boja proti Nemčiji." Že pred tem je Tardini pojasnil nemškemu ambasadorju načela, po katerih se ravna Vatikan: "1. Nič ne sme storiti, kar bi učinkovalo zaostrojujoče; 2. ne sme se izpostaviti kot zagovornik političnih ali vojaških interesov; 3. ne sme se obnašati utopistično." ⁽⁴⁴⁾

Ne se obnašati utopistično!!

Ali lahko iz objavljenih vatikanskih dokumentov kaj izvemo o obnašanju cerkve na Slovenskem v letih okupacije? Prvi in dozdaj edini zgodovinar, ki je pogledal v debele bukve ADSS s tega vidika, je bil Miloš Rybař leta 1978. Ugotovil je zanimive podatke o raznih intervencijah v Vatikanu v zvezi z nemškimi postopki v zasedenih delih

---

44) Stehle, 265-268.

Slovenije in o vatikanskih odzivih nanje.⁽⁴⁵⁾ Celoto podatkov, ki jih je moči najti v ADSS o Vatikanu in Sloveniji oz. Slovencih v času vojne, bo treba še obdelati. Tukaj omenimo samo splošni vtis, ki ga je mogoče dobiti: Vatikan je bil v komunikacijah s katoliškim klerom v Sloveniji bolj sprejemajoča kot pa dajajoča stran. Ni ukazoval niti prepovedoval.

Še po vojni se je Pij XII. kar dvakrat pohvalil (prvič v nagovoru diplomatskemu zboru 25. februarja 1946, drugič v pismu narodom Rusije 7. julija 1952), da v 1941. letu kljub "določenim pritiskom" ni spregovoril nobene besede, ki bi odobraval ali spodbujala vojno proti Rusiji.⁽⁴⁶⁾ Torej je še v burnih časih mrzle vojne za nazaj potrdil pravilnost stališča, da zaradi versko pogojenega nasprotovanja komunizmu ni upravičeno podpirati nacistično Nemčijo in njene fašistične zaveznike v vojni proti Sovjetski zvezi, da se ima vsakdo, tudi ruski narod pa tudi katoliki vsakega naroda, pravico braniti pred napadom, celo če se pri tem ne morejo izogniti komunistom lastnega naroda. Mi bi danes temu rekli še drugače: Tudi papež Pij XII. je vsaj za čas vojne v obrambi pred Hitlerjevim nacizmom in njegovimi zavezniki priznaval, da so tudi komunisti del naroda, in ne nekakšna "massa damnata", proti kateri je posvečeno vsako sredstvo.⁽⁴⁷⁾

In kaj za sklep? Širše gledano lahko uporabimo znano "triadično vprašanje". Raymond Aron opisuje položaj pred začetkom druge svetovne vojne, posebno od časa španske državljanske vojne naprej, kot triadičen. "Komunistom sta bila fašizem in parlamentarna vladavina samo dva načina kapitalizma. Zahodnim državam sta komunizem in fašizem pomenila dve verziji totalitarizma. Fašistom sta parlamentarna vladavina in komunizem dva izraza demokratične misli, ki označujeta

45) Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941-1945, Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228-1978, Maribor, 1978.

46) Paul Duclos, *Le Vatican et la seconde guerre mondiale*, Paris, 1955; po Stehle, 230.

47) "Massa damnata" - prekleta množica - je izraz, ki ga je svojčas skoval vodilni avstrijski katoliški državnik, prelat Ignaz Seipel, proti socialistom v Avstriji.

dve fazi degeneracije, plutokratsko fazo in fazo despotske nivelizacije. Toda v stiski je vsak izmed teh režimov privolil priznavati elemente povezave z enim izmed obeh svojih nasprotnikov." - Za zgodovinarja druge svetovne vojne je po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo pravo vprašanje v tej "triadi" le še dejanskost možnosti ene solucije: povezave med parlamentarno vladavino in komunizmom v vojni proti fašizmu. Preučiti mora njene prvine. A tudi ugotoviti, da to ne velja kar tako preprosto za katoliško Cerkev in za Vatikan. Za Vatikan je izhodišče versko in s tega izhodišča opaža razlike znotraj fašizma, med Nemčijo in Italijo. Parlamentarna vladavina je zanj enako sprejemljiva kot italijanska korporativna država, s pogojem da obe priznavata pravice Cerkve in religije. Odvratna sta mu poganstvo in ateizem, ki se vežeta na nacistični ali na komunistični totalitarizem. K dopustitvi možnosti povezave z drugim in k zavrnitvi prvega, ga nagne ocena o večji napadalni moči nacizma in etična norma, da je obramba napadenega naroda pravična. Kaj bi bilo, če bi se Vatikan odločil drugače? Kaj bi to pomenilo zanj? Kaj bi to pomenilo za katoliške narode? Ali niso ravno Slovenci to kataklizmično možnost kar sami preskusili na sebi? Vatikan jih k temu ni silil.

Delo, 17. april do 29. april 1991

O KNJIGI O ALOJZIJU STEPINCU

Stella Alexander, Trostruki mit - Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, "P.Golia, Trebnje", Zagreb 1990.

Knjiga britanske zgodovinarke, ki že tri desetletja preučuje razmerja cerkve in države v vzhodni Evropi, posebej v Jugoslaviji, jedrnato potrjuje - z do osebnosti Alojzija Stepinca sicer nedvomno naklonjeno razumevajočega stališča - dva za zgodovinsko zavest pomembna momenta. Potrjuje poglobljena grozljiva dejstva o značaju Neodvisne države Hrvaške (NDH) in z njo zraščenege ustaškega režima. In potrjuje obstoj ter vso problematičnost tistega izrazito pritrjevalno-lojalističnega stališča vrhov Katoliške cerkve na Hrvaškem do te, mednarodnemu pravu nasprotne državne tvorbe okupacijskega režima. Metropolit Stepinac je bil med temi vrhovi najvišji in najbolj avtoritativen ne samo po svojem hierarhičnem položaju, temveč tudi kot osebnost. Na občuten način fascinira ta osebnost tudi avtorico samo, četudi ji ni mogoče odreči tipično angleške vzdržnosti in podnaglašenosti, že kar skoposti v izrekanju sodb.

Neodvisna država Hrvatska, meni S. Alexander, ni bila nikoli nič več kot satelit, razdeljen na italijansko in nemško okupacijsko cono, njena domača oblast pa ni bila zmožna storiti prav ničesar drugega kot jeziti in v težave spravljati svoje gospodarje. Namreč tako, da je zaradi svoje nesposobnosti in brutalnosti povzročila nevarnost, da se dežele ne bi moglo več obvladati (52). Ustaška vlada je hotela nemudoma očistiti državo vseh nehrvaških življev, z izjemo Nemcev, seveda. Že

25. aprila 1941 je prepovedala rabo cirilice, nato pa uveljavila vrsto ukrepov proti pravoslavnim domačinom. Odrekla jim je celo versko ime: pravoslavje se je smelo imenovati le "grško-vzhodna vera". Hkrati je ustaška vlada vpeljala sistem skrajnega antisemitizma, od zapovedi nošenja rumenih Davidovih zvezd, do domačih in nemških uničevalnih taborišč. Minister za prosveto (!) Mile Budak (1990 so mu v Republiki Hrvaški vrnili ugled pisatelja) je 22. junija 1941 v Gospiću javno povedal, kakšna usoda je namenjena Srbom v NDH: eno tretino pregnati v tujino, drugo tretino pomoriti, tretjo pa spreobrniti h katoličanstvu. Omejitveni faktor pri izvajanju tega programa so bili le nemški in italijanski okupatorji in - seveda - obupni dejanski odpor prizadetih. Prvi val deportacij v Srbijo je ustavilo tamkajšnje nemško poveljstvo, ki je izgubilo potrpljenje zaradi nenehno prihajajočih transportov, italijanska oblast pa je ukazovala ponovno odprtje "shizmatičnih cerkev". Toda prestrašeni Srbi so zdaj bežali že sami. Do 1943. leta jih je prebežalo blizu 300.000. Bežali so pred smrtjo. Nemška tajna policija je 17. februarja 1942 ocenila, da je dotlej bilo "na najbolj krut način" pobitih nadaljnjih 300.000 Srbov, kar pa je najbrž prenizka ocena. In prekrščenih 200.000 do 300.000 Srbov. S. Alexander navaja vrsto zadevnih dokumentov, tudi cerkvenega izvora. Glede splošnega položaja v NDH pa pravi, da je ustaški režim državi dal "kromvelovsko obeležje": kaznivost kmečkega dela ob nedeljah in praznikih, kaznivost preklinjanja, prepoved beračenja, potepuštva, prostitucije, smrtna kazen za splav in še več takega. Prepovedana je bila dolga vrsta pisateljev, med njimi Izak Babel, Henri Barbusse, Karel Čapek, John Dos Passos, Siegmund Freud, André Gide, Maksim Gorki, Ernest Hemingway, Jack London, Thomas Mann, Tomaš Masaryk, Edvard Beneš, Romain Rolland, H.G. Wells, Emile Zola, ruski in židovski humor, vse marksistično in tudi vse, kar je bilo tiskano v cirilici.

Težišče knjige je v dokumentiranem prikazovanju razmerja Stepinca in katoliške hierahije v deželi do vsega tega in še do drugega početja režima in ustaškega gibanja. Skrbno so zbrani vsi dokazi posrednega

ali neposrednega nasprotovanja. Tega je nedvomno bilo znatno, a malo načelnega in odločnega. Politično stoji v ospredju navdušenje nad ustanovitvijo samostojne hrvaške države, ne glede na njen okupatorski izvor in fašistični režim. Sploh je fašizem za Stepinca problematičen le v njegovi nacistični varianti in predvsem zaradi njegovega poganškega značaja. O problemu demokracije ni govora. Ideloško pa je v ospredju najbolj intransigenten antikomunizem, dosleden celo tako daleč, da odobrava Hitlerjev napad in vojskovanje proti Sovjetski zvezi. ("Katolički list": "S celim kulturnim, posebno s celim krščanskim svetom pozdravljamo to potrebno operacijo na telesu človeštva, prepričani, da se bo nemški vojski posrečilo izdreti strupeni zob, s katerim je Kominterna vnašala strup v zdravi organizem človeške družbe.") Temu se ob bok postavlja še hrvaška specifika: religiozno pobarvano antisrbstvo. Iz te posebne kombinacije je izhajalo stališče cerkvenih vrhov, da se obsojajo zločini "četniško-komunističnih hudodelcev", ki so se z lastnim nasiljem uprli strašnim pomorom srbskega prebivalstva. In tako ugotavlja S. Alexander: "Nobenega dvoma ni, da so katoliški škofje z zadovoljstvom sprejemali tolikšno število spreobrnjenecv", da je Stepincu sicer bilo odvratno vsako nasilje, a da je njegova skrb "bila bolj usmerjena k humani (brez navednic!) izpeljavi dekretov kot pa k protestu proti njim"(59). Sicer pa so mu prostožidarji, Židje in komunisti pojmovna trojka, ki v vsakem primeru pomeni poglavitnega sovražnika.

S svojega evropskega stališča pride S. Alexander do zanimive ocene Stepinčevega fenomena v času NDH in vojne: "Dve potezi sta izraziti. Bolj kot vsega drugega se je bal komunizma; in težko mu je bilo doumeti, da sploh kaj realnega obstaja zunaj Hrvaške, vselej z izjemo Svetega sedeža." V pojasnilo navede avtorica Stepinčevo okrožnico, v kateri stoji stavek: "Ves kulturni svet je v boju proti strašni nevarnosti komunizma, ki je zlasti v zadnjih letih zagrozil ne samo krščanstvu, temveč tudi vsem pozitivnim vrednotam človeštva sploh." In ugotavlja: "Pozabljal je Britanski imperij in Zedinjene države, tako da potem seveda ni niti omenil logične postavke, da so sosednja Grčija in druge

evropske dežele pod nacistično okupacijo njihovi (anglo-ameriški) naravni zavezniki." Nato navede še nadaljevanje Stepinčeve okrožnice, ki je trdila: "Še do pred kratkim je bila katoliška Cerkev skoraj edina, ki je zaznala nevarnost za ves kulturni svet in poklicala vse k obrambi najbolj temeljnih pridobitev človeške kulture." In k temu pravi S. Alexander: "Spet je torej pozabil na Churchilla in Roosevelta in na osamljeni boj Britanije proti nacistični Nemčiji in na junaška gibanja odpora, na modri molk (!) Pija XII. Tako Stepinac še kar naprej govori, da bitka proti komunizmu ni fizična, marveč le napad na komunistični nauk in na njegovo materialistično in ateistično ideologijo. Proti temu pa da je najboljšo orožje resnica, ki jo je moč najti samo v Kristusovem nauku. Tega se je trdno držal in to ga je navsezadnje navajalo k temu, da vse bolj odkrito obsoja akcije NDH in da se še naprej trudi, da bi zaščitil preganjane Srbe in Žide in druge žrtve spopada. Toda svoj omejeni pogled na svet je obdržal prav do konca" (69).

Takšna je torej skrajna meja, do katere je Stella Alexander pripravljena problematizirati antikomunizem Stepinčevega kova in njegovo prakso. Že k temu je moč pripomniti, da se papež Pij XII. takrat ni vdal zahtevam, naj ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo okliče križarsko vojno proti komunizmu in da je, nasprotno, ustregel želji ZDA in zaveznikov. Izrekel je namreč podporo ruskemu ljudstvu v tej vojni. Stepinčevo ignoriranje sveta zunaj Hrvaške velja v tem pogledu celo v razmerju do samega Vatikana. Dodajmo še nekaj. Ena preizkušnja je Stepincu bila prihranjena. Ni se mu bilo treba odločati, ali vzeti po napadu Hitlerja in Mussolinija na Sovjetsko zvezo orožje v roke in začeti križarsko vojno proti "komunizmu", ali ne. V NDH je o tem odločil vodja države Pavelić sam. V tem je bistvena razlika v položaju Stepinca, če ga primerjamo s položajem in stiskami ljubljanskega škofa Rožmana. Ta se je moral o upravičenosti ali neupravičenosti križarske vojne proti slovenskim "komunistom" odločiti kar sam s svojimi svetovalci.

Nikakor pa ni treba pozabiti, da je Stella Alexander le malo pred izi-

dom naše knjige zapisala (v referatu, ki ga bomo še omenili) naslednjo sodbo: "Podoba katoliške Hrvaške kot branika krščanstva, ki je končno prosta, da lahko sama odloča o svoji usodi, je tako zaslepila cerkev, da v svojem obzorju ni videla ničesar drugega, kar bi bilo vredno vsaj premisleka. Ko se je vrhu tega znašla še v boju (NDH) proti komunizmu pa sploh ni zmogla več nobenega dvoma. Pot navzdol k Avernu (k vratom v mitično podzemlje izgubljenih duš starih Rimljanov) je bila usodno lahka in dobre namene, ki je bila z njimi tlakovana, je hitro pogoltnila divjost vojne."

Sklepni del knjige je posvečen obilno dokumentiranemu in neslavnemu obračunu režima nove Jugoslavije z metropolitom. Naj tu navedemo samo končno ugotovitev avtorice: "Za Stepinca se (v letih izolacije do njegove smrti 10. februarja 1960) nikoli ni zastavilo vprašanje niti najmanjšega kompromisa (v razmerju do oblasti)", piše S. Alexander in meni: "Ta trdna nepopustljivost je bila zadnja usluga katoliški cerkvi na Hrvaškem. Le-ta je bila v tistem času tradicionalistična, avtoritarna in staromodna.(...) Potreben ji je bil čas, da si opomore in da temeljito presodi svoj položaj. Stepinčevih trinajst let v Lepoglavi in Krašiću (...) je dalo cerkvi moralno oporo, kakršna ji je bila potrebna za okrevanje. (...) Stepinčeva smrt, ki je prišla prav kmalu po smrti papeža Pija XII., in nova atmosfera, ki je pripeljala na papeški prestol Janeza XXIII., sta prišli v pravem času (obe!), ko sta tako cerkev kot vlada bili pripravljeni začeti novo poglavje v svojih odnosih." (143-144)

S svojo po angleško hladnokrvno ugotovitvijo o ravno pravšnjem času smrti človeka, ki ga sicer tako občuduje zaradi njegove nepopustljive načelne vztrajnosti, izkazane v teku tolikih let (ki bi "morda zlomila celo Strossmayerja"), načenja Stella Alexander dejansko že vprašanje globalnega zgodovinskega pomena. To je vprašanje, kje se razvoj povojne Evrope (vključno Jugoslavije, Hrvaške, Slovenije) pravzaprav začne prelamljati iz mrzlovojnega meddržavnega in medideološkega antagonizma v svojo dialoško fazo. To je v fazo, ki se v polni meri, četudi na nepričakovan način, dopolnjuje prav v današnjih dneh, a v

teku katere so vse udeležene sporne strani postopoma, a vselej po lastni notranji refleksiji, prehajale na nove pozicije. Vključno Vatikan in katoliška cerkev v posameznih državah. Tukaj je najbrž treba iskati odgovor tudi na vprašanje, kje je začetek "slovenske pomladi" in kje bi se lahko začel tudi konec prememu zagovoru kolaboracije na Slovenskem s stališča o nujnosti križarske vojne proti komunizmu. Iz knjige o Stepincu pa že zdaj razberemo marsikaj pomembnega tudi za značaj in razloge za to slovensko tragedijo.

Nekaj preberemo o stališčih ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana. Sredi maja 1941.leta, ko je se je odpiralo vprašanje, ali bo Sveti Sedež mednarodnopravno priznal NDH (česar potem ni storil), je dr. Rožman Paveličevo državo Vatikanu toplo priporočal kot katoliško (53). Z ljubljanskim škofom se avtorica sicer ni posebej pečala, a srečevala ga je v svojem raziskovanju razmer na Hrvaškem. V referatu, ki ga je imela pred leti na mednarodnem simpoziju o katolikih, državah in evropski radikalni desnici (gradivo objavljeno 1987. Glej zgoraj študijo 4), je povedala med drugim tudi tole: "Ko je prišel konec in ko so partizanske sile hitro napredovale prek zahoda Jugoslavije, sta dva hrvaška škofa izgubila živce in pobegnila. Sarajevski nadškof Šarić, ki se je kompromitiral z ustaškim režimom, bolj kot katerikoli drug član hierahije, je šel na sever v Avstrijo, med potjo pa je vzel s seboj priletnega in bolehnega škofa Garića iz Banjaluke. Tudi v Sloveniji je odšel ljubljanski škof Rožman z umikajočimi se silami, očitno prepričan, da se bo v dveh tednih vrnil z anglo-ameriškimi silami. Vsi trije so našli zatočišče v samostanih v Avstriji in Švici in so nato ostanek svojega življenja prebili v obskurnosti. Noben med njimi ni bil prosil pri Vatikanu za dovoljenje, da sme zapustiti svojo škofijo in nobenega ni kdaj pozneje papež več sprejel." Avtorica se pri tem skliče na ustno informacijo enega prizadetih duhovnikov.

Obnašanje škofa Rožmana in njegovih svetovalcev v letih, ki jih Stepinac na račun okolja NDH zaupno označuje kot "čas norosti in divjaštva", ni še niti približno toliko znanstveno raziskano, kot to za metropolita Stepinca lahko vidimo v knjigi Stelle Alexander. In dejstvo je,

da se je ona pri tem lahko že naslonila na vrsto knjig tujih avtorjev, francoskih, italijanskih, britanskih in ameriških, ki so to temo vsak po svoje obdelovali z znanstveno ambicijo. Za sodobno zgodovinsko zavest Slovencev in za njihovo novo mirno ustvarjanje bi podobna znanstvena monografija o dr. Rožmanu bila vsaj toliko pomembna kot je monografija Stelle Alexander o Stepincu za Hrvate in Srbe. Ali se ne vsiljuje vprašanje, zakaj se slovenska politična emigracija, ki je za to imela največ možnosti in tudi neposrednega razloga, v vseh teh 45 letih ni na podoben način kot hrvaška pomujala, da bi za ta (svoj in nas vseh) problem zainteresirala mednarodno znanstveno javnost? S produkcijo in reprodukcijo zgolj njenih lastnih "uradnih" interpretacij ad usum delphini, to je za interno slovensko rabo, pač ni napravila kaj res koristnega niti za sodobno demokratično slovensko zavest niti za njej sami nujno potrebno refleksijo lastne preteklosti. Nujno potrebno, da bi lahko končno zares - in ne le po črki zakona - postala to, kar je njena ambicija in kar je tudi obče priznana potreba: nesporen in koristen sestavni del jutrišnje slovenske družbe.

Neodvisni Dnevnik, 8. januarja 1991.

ZGODOVINSKA SLOVENSKA LJUDSKA STRANKA KAJ HOČE VRNITI?

Stranka slovenske politične emigracije se šteje za neposredno nadaljevalko stare Slovenske ljudske stranke (SLS) iz časov od 1890 do 1941 in se rada označuje kot "zgodovinska". Vendar gre le za stranko, ki v zdomstvu nadaljuje izročilo neke določene politike enega dela SLS v vojnem času. O resnično zgodovinski Slovenski ljudski stranki, do 1905 imenovani Katoliška narodna stranka, je v obsegu tega članka mogoče reči le nekaj besed za lažje razumevanje pojavnosti današnje "zgodovinske".

Nekdanja SLS je bila zares velika stranka, stvaritev političnega katolicizma, ki se je odločil uporabiti za uresničenje svojega programa tiste nove možnosti, ki jih je strankam, ki so lahko računale na široko soglasje med ljudstvom, prinesel parlamentarni sistem. Versko utemeljeni program utrjevanja položaja Cerkve v ustavni državi, ki je bil obenem program omejevanja vpliva liberalizma in njegovega "otroka", socializma, je slovenska katoliška stranka, po vzgledu drugih, predvsem nemške in nemškoavstrijske, dopolnjevala z dobro premišljenim socialnim programom za gospodarsko ogrožene kmete in za delavce, izrabljane v razmerah svobodnega kapitalističnega podjetništva. Katoliški značaj je priznavala le sebi sami, saj je ostro odklanjala (liberalne) katolike v drugih strankah. Zahtevala je polno priznanje avtoritete škofov ne le v verskih, temveč vedno in poudarjeno tudi v političnih vprašanjih. Po začetnem omahovanju, ali delati za vseavstrijsko

katoliško stranko ali za lastno, slovensko, se je do konca 19. stoletja jasno usmerila k narodnemu okviru. Tega pa je idealizirano iskala tudi v širši hrvaško-slovenski narodni enotnosti in v letih 1911-1913 poskusila ustanoviti hrvaško-slovensko stranko. To se ni posrečilo že zato, ker na hrvaški strani ni bilo njej ideološko primernega partnerja. Dejansko je ves čas ostajala na slovenskih tleh. Tu je v okviru svojih načel o božjem izvoru vsega obstoječega in zato upravičenosti tudi slovenskega naroda do življenja, veliko storila, da bi ta narod razvila in ga obdržala na svoji strani. Iztrgala je v narodnem vprašanju celo pobudo iz rok slovenskih liberalcev. V tem je tudi videla način, kako pobijati liberalno načelo o suverenosti ljudstva in kako uveljavljati stališče, da je, po besedah ideologa dr. Antona Mahničja, treba liberalno narodnostno idejo pokoriti božjemu pravu, (liberalni) narod pa pripekljati "pod jarem Kristusov". Take in podobne začetne politične maksime so v politični preizkušnji naslednjih petih desetletij doživele vidne spremembe in prilagoditve.

Od prvotne ambicije, da bi slovenski narod zajela ekskluzivno, v lastni široko razvejeni stranki, naslonjeni na sistem "organiziranega ljudstva" (ta ambicija je bila občutna tudi v pobudah za preimenovanje stranke 1905), je stranka v kritičnih trenutkih narodne politike vendarle stopala v isto vrsto z drugimi, nekatoliškimi strankami. Tako v akciji za slovensko univerzo 1901, v solidarnostni podpori hrvaškemu osamosvojitvenemu gibanju, pa v podpori Slovencev Ilindenskemu uporu Makedoncev 1903, nato v aneksijski krizi 1909 in končno prav izrazito, po notranji diferenciaciji v lastnih vrstah, v vsenarodnem gibanju za narodno samoodločbo ob koncu prve svetovne vojne. Takšno politično ravnanje ji je bilo prikladno tudi zato, ker je bila, po volilnih rezultatih leta 1911 in po dejanskem vplivu, daleč najmočnejša predstavnica Slovencev, veliko močnejša od vseh drugih slovenskih strank skupaj.

Prva merjenja moči na volitvah v novi jugoslovanski kraljevini so pokazala močno nazadovanje vpliva SLS v družbi, ki je katastrofa vojne pregnetla njeno zavest in jo notranje razdrla v sovražne tabore

(prelita kri na Zaloški cesti). Z okrepljenim socialnim in gospodarskim delovanjem in z zgodaj postavljenim programom slovenske narodne avtonomije je SLS v nekaj letih obnovila svoj politični vpliv. Obnovil pa se je tudi duh avtoritete v stranki navznotraj, povezano z njeno pripravljenostjo navzven, da stopa v nenačelne kompromise s centralizmom za ugodnost sodelovanja v vladi. To je pospešilo nastajanje kritičnih tokov v stranki na podlagi krščanskega personalizma, a tudi krščanskega socializma. Najprej podpora kraljevi diktaturi, nato pa obrat v opozicijo nista okrepila strankine usmeritve k demokratičnim načelom in k obnovi ustavnega sistema. Nasprotno, prišlo je do krepitve desnih, k avtoritarnosti nagnjenih usmeritev. Slovenija se je uvrstila med dežele, kjer so papeško encikliko *Quadragesimo anno* (1931) v katoliški politiki sprejeli kot uradno protisocialistično deklaracijo in odobritev ekonomsko korporativističnih načrtov. (V ZDA so isto encikliko uporabili v podporo reformističnemu Rooseveltovemu *New Dealu*. Tako John Coleman - Gregory Brown, *Concilium*, 1991. Znamenje, 1992, 1-2.) V Sloveniji je to encikliko, okrepljeno 1937 s protikomunistično *Divini redemptoris*, SLS uporabila predvsem kot učinkovito politično orožje proti kritičnim duhovom v lastnih vrstah. Uveljavilo se je geslo desnice o encikliki *Quadragesimo anno* "od prve do zadnje črke"! (Naša moč. Glasilo nove katoliške generacije. 1933, št. 2. Navaja Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje, 1972, 160.) Obenem s težnjo po izključnem prilaščanju slovenskega naroda kot katoliškega.

Od stranke so se do druge svetovne vojne že odcepili krščanski socialisti in protiklerikalni, katoliško in obenem demokratično usmerjeni intelektualci, ki so vztrajali na programu slovenske samobitnosti in občutili nujnost, da se narod pripravi za obrambo. S takim razkolom je SLS postala izjemen pojav med katoliškimi strankami v Evropi. Francoski zgodovinar evropskih krščansko demokratskih strank, Jean-Marie Mayeur (1980), omenja Slovensko ljudsko stranko v štirih vrsticah in navede kot njeno najpomembnejšo značilnost, da je sodelovala v vladi diktature kralja Aleksandra in da je bil pozneje, v času

(napol avtoritarnega) namestniškega režima, njen vodja dr. Anton Korošec spet minister za notranje zadeve. V tem vidi eno izmed znamenj, kako močne so v takratnih katoliških strankah bile avtoritarne simpatije. Mayeur omenja, da se je tedaj za takšno usmerjenost uveljavljal izraz klerofašizem, čeprav ga sam ne sprejema, ker meni, da ne pojasnjuje bistva pojava.

Vse do okupacije 1941 v Jugoslaviji ni bil obnovljen demokratičen politični sistem niti na stopnji, kakor jo je poznala leta 1929 odpravljena ustava. Volitve so bile javne, narodne stranke prepovedane in dovoljene le vsedržavne, lista takšne stranke, ki je na volitvah dobila večino, pa je odnesla štiri petine sedežev v skupščini. V tem sistemu se je SLS vključila v vsedržavno stranko Jugoslovansko radikalno zajednico - JRZ, torej v zvezo s srbskimi radikali in bosensko hercegovskimi jugoslovansko usmerjenimi Muslimani, na temelju jugoslovanske narodne enotnosti in centralizma, brez pogoja demokratizacije. Po začetku druge svetovne vojne, je takšna SLS spomladi 1940 na začudenje javnosti odstopila od zahteve, naj slovenska Dravska banovina dobi enak avtonomen položaj v državi kot so si ga pridobili Hrvatje malo pred tem z ustanovitvijo Banovine Hrvaške (izjava dr. Mihe Kreka na shodu JRZ v Trbovljah. - Slovenec, 22. april 1940. Navaja Janko Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, 133). Konec 1940 je umrl karizmatični voditelj SLS dr. Anton Korošec in stranka se je znašla brez utrjenega vodstva. Položaj v stranki vidi kritik, ki sam zase poudarja, da "veruje v versko resnico evangelijev", Jošt Žabkar (Zaliv, 1975), takole: "Gotovo sta bila anno Domini 1941 slovenski katolicizem in z njim konservativni klerikalizem precej razvejena na razne struje, ampak njuna strumnost je bila kljub temu velika, organizacije močno razpredene in kapilarne, poslušnost hierarhiji in kleru v katoliških vrstah velika, kleriki in ne laiki so imeli veliko večino ključnih postojank v politiki."

V pričakovanju napada držav fašistične Osi in zasedbe se je SLS organizacijsko zopet osamosvojila. Vodstvo je sklenilo, da se razdeli, del

pojde z vlado v zavezniško tujino, del ostane doma. Na zadnji skupni seji, 30. marca 1941, je vodstvo SLS "slovesno sklenilo, da v primeru sovražne zasedbe noben odbornik stranke, ne visok in nižji, nikdar ne bo sodeloval s sovražnikom, niti neposredno niti posredno, niti ne bo koga navajal k sodelovanju, pa naj bo ta pritisk še tako hud, ali celo življenje na tehtnici." To je povedal dr. Alojzij Kuhar 10. septembra 1944 v govoru po londonskem radiju in pripomnil: "To je bilo stališče naše stranke takrat ob vdoru sovražnika. Mislim, da je bilo pravilni odraz mišljenja vsega slovenskega naroda v trenutku, ko je šel v najbolj viharno dobo svoje zgodovine." (Prosveta, Chicago, 10. april 1961, št.69. Navaja France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941, Zgodovinski časopis, 21, 1967, 81.) Kako pa je v resnici ravnalo doma preostalo vodstvo SLS? "Seveda poznamo drugačne korake tistega dela vodstva, ki je ostal v domovini, (storjene) že pred kapitulacijo države in še v prvih dneh po njej," ugotavlja Bogo Grafenauer in omeni, da emigrantska zgodovino pisca J. Kolarič in N. Jeločnik nimata ničesar o teh drugačnih korakih. Vprašanje o njih pa je ključno: "Vprašam se, ali ni bil prav v tej drugačnosti še zadnji korak do zrušitve nekdanjih političnih struktur v letu 1941." (Diferenciacija in grupiranje političnih tokov v slovenskem političnem življenju od 1935 do konca 1940. V: Slovenski upor 1941, Ljubljana, 1991, 19.)

Po besedah načelnika "zgodovinske" SLS Marka Kremžarja, je notranji del vodstva "v razmerah, ki jih je bilo težko predvidevati, skušal voditi naš narod tako, da bi utrpel čimmanj žrtev. Notranji vodja stranke je bil dr. Marko Natlačen, ki so ga komunisti ubili." (Ob stoletnici Slovenske ljudske stranke, SLS, pogovor urednika dr. Andreja Capudra z dr. Markom Kremžarjem, Celovski zvon, marec 1990, celjska izdaja, 63-70.)

Politična misel domačega dela vodstva SLS je od začetka do konca okupacije v splošnem temeljila na brezpogojni izključitvi KPS iz vsakega političnega delovanja naroda. Posebej pa je temeljila na odklanjanju sodelovanja SLS v odporu, ki ga je KPS nujno predlagala in dejan-

sko izvajala. Izključevanje se je vedno znova in izrecno sklicevalo na versko disciplino, na dolžnost pokoravati se encikliki Pija XI. Divini redemptoris iz leta 1937, ki je komunizem totalno obsodila, vernikom pa prepovedala sodelovanje s komunisti.

Niso se ozirali na dejstvo, da je še isti papež še v istem letu, ko je izdal to encikliko, francoskim katolikom javno pojasnil, da to ne pomeni, da je treba ponujeno roko komunistov zavriniti, pač da je treba tako živeti, da bo komunizem zavrnilen. Niso hoteli vedeti, da je njegov naslednik Pij XII. po napadu Osi na Sovjetsko zvezo dosledno zavračal želje Mussolinija in Hitlerja, da bi Vatikan njuno vojno odobril kot križarsko proti boljševizmu. Kljukasti križ ni križ za križarsko vojno, je menila vatikanska diplomacija. Nasprotno, ameriškim škofom je Vatikan sporočil, da enciklika iz leta 1937 ni obvezno politično navodilo v novih vojnih razmerah, da pomoč Sovjetski zvezi in sploh vsakemu narodu, ki se napaden brani, ni katoličanom prepovedana.

V Ljubljani je bilo sporočilo ameriškemu episkopatu nedvomno znano. Stražarska frakcija v SLS se je o tem prek letakov celo prepirala s kristjani v Osvobodilni fronti. V SLS so se sklicevali na avtoriteto ljubljanskega škofa, ta pa je očitno zašel bolj v položaj njihovega ujetnika kot pa avtoritativnega pastirja. "Ne ubogajo me," je potožil Francetu Koblarju septembra 1942. (France Koblar, Moj obračun, Ljubljana, 1976, 178. In: Janko Pleterški, Zapis pogovora s predsednikom Slovenske matice prof. Francetom Koblarjem dne 28. septembra 1971. - Glasnik Slovenske matice, 14, 1990, 1-2, 21-22.) Golo dejstvo, da je v Osvobodilni fronti KPS vodilno navzoča, jim je zadoščalo za najostrejši zavračanje ne le OF, temveč sploh odpora. Praktičen dokaz za nujnost zavračanja jim je bil to, da KPS (OF) poziva k odporu šele po Hitlerjevem napadu na ZSSR, kar priča, da ji gre le za internacionalno revolucijo.

Domačega vodstva SLS ni moglo nič prepričati, da bi utegnil biti spopad Osi z edino še nepokorjeno celinsko veliko državo tisti trenutek, ko so nastopile prave možnosti za uspešen odpor. Sam dr. Natla-

čen se je sicer zavedal, in to celo z zadovoljstvom, da so z vstopom Sovjetske zveze v vojno "božji mlini začeli mleti" (izjava Francetu Koblarju ob srečanju na ulici neposredno po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo). Vendar v odpor, celo skupaj z Osvobodilno fronto, ne! Geslo je bilo: samo Anglija je za nas merodajna, Sovjetska zveza nič! Pri tem vodstvo domače SLS ni napravilo nobenega praktičnega sklepa iz dejstva, da je Anglija, pod konservativno vlado Winstona Churchilla, preizkušenega nasprotnika komunizma, nemudoma sklenila zavezniško pogodbo z Moskvo.

Vsakomur je bilo jasno, da se Sovjetska zveza brani zaradi sebe in da brani predvsem sebe, da se ne vojskuje ne zaradi Churchilla in tudi ne zaradi Slovencev. A vendar, z vključitvijo Sovjetske zveze v vojno se je ponudila možnost zmage nad Osjo. Izgubila je svoje razloge in možnosti neka drugačna, a skrajno problematična rešitev, v katero bi utegnili biti Anglija dotlej prisiljena. Ni bilo več verjetnosti in ne potrebe za posebni mir Anglije z Nemčijo, za novi München. Ta bi Slovence zagotovo prepustil usodi. Angleško-sovjetsko pogodbo in njej prav kmalu sledečo Atlantsko izjavo, ki sta ustvarili temelje za skupno zmago Združenih narodov nad prvo in največjo nevarnostjo za civilizirani svet, je domače vodstvo SLS praktično ignoriralo. Prvič se je nanjo javno sklicalo 3. maja 1945, ko je bilo za SLS že vse dokončno zavoženo in zamujeno.

Kakor piše nemški zgodovinar krščanske demokracije v Evropi, Karl-Egon Lönne (1986), se je v Franciji uradna Katoliška cerkev v času nemške zasedbe politično sicer kompromitirala, ker je sodelovala s kolaborantsko vichysko vlado, toda udeležba številnih katolikov v odporu, tudi v povezavi z nižjim klerom, je vendarle ustvarila razmere, da so francoski katoliki mogli sodelovati pri obnovi francoske države. Prav v času nemške zasedbe so v Franciji bili ustvarjeni pogoji za ustanovitev povojne množične katoliške stranke. Katoliški udeleženci v vse bolj siloviti rezistenci so se ravnali po narodnih in moralnih nagibih in dosegli so tesno sodelovanje z različnimi drugimi skupinami odpora. Razmerje med državo in cerkvijo se je pri tem zdrže-

ma boljšalo. Za nas najbolj zanimiva pa je zavestna namera katoliških udeležencev v francoskem odporu, namreč, da s svojo navzočnostjo v odporu preprečijo desni in levi radikalizem. Hoteli so stopiti kot "tretja sila med komuniste in desnico in tako preprečiti njihovo neposredno konfrontacijo," piše Lönne.

Težko si je razložiti, zakaj bi Slovenci bili v letih fašistične okupacije bolj razpoloženi za komunizem kot pa Francozi, ki so vendar pojem revolucionarnega ljudstva. Res so v širokih slovenskih plasteh učinkovale tudi demokratično, narodno in socialno revolucionarne motivacije, izražene v misli, da osvoboditev naroda ne sme pomeniti vrnitve na stari sistem. Slovenska zaveza (SLS) je to sama opazila in si s tem razložila, zakaj je Osvobodilna fronta politično tako uspešna: "V tej formaciji (OF) so videli in mnogi še vidijo edino resno moč, ki bi mogla in hotela družbo postaviti na nove temelje, ki nima volje postaviti vse nazaj v prejšnji red in mir, tisti red, ki je doživel tak polom v aprilu lanskega leta." (Poročilo Slovenske zaveze, 20. maj 1942.) Pa vendar je predvsem le izjemna narodnostna ogroženost tako neogibno silila narodno aktivni del Slovencev v odpor in k iskanju medsebojnih zavezništev. Ogroženost, ne pa neka posebna ideološka pripravljenost, jih je nagnila k temu, da so sprejeli roko komunistov, ki so jim kazali, kako se je mogoče upreti fašističnim uničevalcem in tudi sami šli prvi v ogenj.

Današnje naravnost strastno dokazovanje opravičevalcev kolaboracije, kako nujno je bilo, da Slovenci v izogib žrtvam mirno sklonijo glave in čakajo na usodo, je najmočnejši dokaz, kako nesposobna je tedaj v svojem vrhu bila domača SLS, da bi se mogla potrditi kot odgovorna in preudarna voditeljica naroda v njegovem najbolj kritičnem času. Še na misel ji ni prišlo, da bi se ravno s sodelovanjem v odporu edino mogla ohraniti na oblasti, ker bi tako mogla opraviti podobno blažilno vlogo v narodovem obrambnem krču, ki ga je vsilila nacistično fašistična "totalna vojna", kot so to storili francoski katoliki. Očitno je SLS v desetletju pred okupacijo v svojem razvoju sama prispela preblizu skrajni desnici, da bi za to misel in takšno vlogo bila še sposobna.

Njena demokratična in socialistična levica se je od nje že odcepila, preostala sredina pa je bila iz odločanja v vrhu stranke odrinjena. Kar je doma vodilnega ostalo, ni v svoji totalitaristični obsedenosti od antikomunizma zmoglo več najti odnosa niti do tistih kristjanov, ki so se vključili v odpor. Zmerjali so jih z ofarji, malo manj kot komunisti, namesto, da bi njihov politični položaj v narodu in v Osvobodilni fronti krepili z lastnim ravnanjem, primernim narodovi stiski.

Kdor je sledil tej frakciji SLS, ga ni obvarovala ognja, temveč ga je pripeljala naravnost vanj. In to v najbolj poniževalnih okoliščinah. Z orožjem tujca in pod njegovim poveljstvom je na strankin nasvet pobijal in tujcu izročal Slovence. Zapeljala ga je v moralni polom. V najhujšem primeru se je s tisočimi drugih podobnih nesrečnikov navsezadnje znašel na robu strahotnega brezna. Znašli so se v rokah drugačnih nesrečnikov, ki so ob istem breznu, po skrivni odločitvi tistih, ki so se polastili narodovega boja za osvoboditev in za nove temelje življenja, zapravili svojo človečnost. Tukaj in tam Abel, tam in tukaj Kajn.

Še danes se potrjuje napoved italijanskega generala Ruggera, izvedenca za uničevanje odporiške gverilje, izkušenega v spopadih od Grčije do Bosne, ki je jeseni 1942 škofu Rožmanu povedal svoje mnenje o koristnosti slovenskih kolaborantskih vojščakov. Ta prostovoljna protikomunistična milica, ki so jo italijanski vojaki posmehljivo klicali "fiorretti albi" (tako poroča Fran S. Finžgar, Leta mojega popotovanja, Celje, 1957, 413), se je tisti čas v režiji SLS že bila preskusila na slovenskih bojiščih proti Osvobodilni fronti pa je general Ruggero lahko škofu povedal: "Nam Italijanom mnogo pomaga, a med vami Slovenci ustvarja takšno sovraštvo, da ga petdeset let ne boste mogli odpraviti." (Rožmanovo pismo Mirku Javorniku.)

Za načelnika zdomske SLS Marka Kremžarja je stvar kristalno preprosta. Krivi so drugi. "Domobranci so bili ustanovljeni leta 1943, ko je bila komunistična revolucija že v polnem razmahu. Začetki pa so bili seveda pri vaških stražah, ki so bile ustanovljene iz samoobramb-

nih nagibov. Nekatere so nastajale popolnoma spontano, druge pa so nastale na pobudo Slovenske legije (organizacije SLS; op.J.P.). Obe pa sta nastali iz iste potrebe: ljudje so se čutili ogrožene pred partizani, ki so pobijali v glavnem katoliške ljudi. Naj tu poudarim dejstvo, ki naj velja kot informacija prihodnjim rodovom: prva vaška straža, to je prvi odpor je nastal, ko je bilo več ko 1000 slovenskih rojakov že pobitih. To pomeni, da smo več ko tisočkrat nastavili desno lice, preden smo usekali nazaj."

Pustimo ob strani to za "zgodovinsko" politično frakcijo SLS tako značilno opravičevanje lastnega ravnanja z zgodovinsko spornimi številkami o tuji krivdi. Kajti zavrnitev ponujene roke komunistov za sodelovanje v odporu je dokazano bila posledica ideološkega apriorizma in obenem posledica popolnoma zgrešene ocene položaja, kakor se je izkazalo ob koncu vojne. Vodstvo SLS je z zavrnitvijo tega odpora storilo, gledano tudi s stališča njegovega lastnega interesa, usodno napako: široko je odprlo vrata vplivu komunistov k tistim Slovencem iz vseh političnih taborov, vključno katoliškega, ki so se hoteli upreti usodi, kakršno so nemški nacisti in italijanski fašisti namenili slovenskemu narodu.

Slovenska zaveza, delo SLS, je 14. marca 1942, po enajstih mesecih okupacije in osmih mesecih angleško-sovjetskega vojaškega sodelovanja, še vedno poročala v London, da so se namenili počakati na "čas, ko bodo razmere dozorele in bo treba z narodnim uporom privedi stvar do zmage". Osvobodilna fronta medtem ni čakala in "ljudstvo je drvelo za njimi" (besede vojaškega vodje SLS R. Smersuja). Slovenska zaveza je tako morala 20. maja 1942 končno realistično sporočiti v London, da so stare stranke, SLS v prvi vrsti, "dolgo ... verjele v staro moč in podcenjevale hitro napredovanje OF." Zato so te stranke zdaj stopile iz svoje zadržanosti. Proti okupantom? Ne! Proti OF, proti partizanstvu, proti KPS. "Začelo se je ostro napadanje vsega njihovega dela," pravi isto poročilo Slovenske zaveze. (F. Škerl, navedeni spis.)

Ne to ne kako drugo poročilo ni povedalo voditeljem SLS v Londonu, da to "ostro napadanje" pomeni odločitev za oboroženo in tudi politično policijsko kolaboracijo z italijanskimi aneksionisti. Ta molčečnost je izraz posebnega problema, neke značilne neodkritosti domačega vodstva SLS do onega v tujini.

Domače vodstvo je vedelo, da oni, ki so pri Angležih, ne morejo odobravati kolaboracije, čeprav tudi oni svetujejo čakanje s splošnim uporom in so politično nasprotni partizanom pa zato legitimnost priznavajo samo četnikom Draže Mihailovića. Vodstvo v Londonu je že zgodaj izrecno grajalo kolaborantsko obnašanje Marka Natlačena nasproti Italiji. Domače vodstvo SLS je obveščalo ono v Londonu o odporniških dejanjih slovenskih partizanov, celo o usmrčitvah denunciantov, zaključno z datumom 17. oktober 1941, kot o zaslužnih dejanjih odpora (četnikov) in Miha Krek je s temi podatki še 23. decembra 1941 dokazoval Angležem, da se Slovenci bojujejo proti Osi podobno patriotičnim Srbom.

Svoje apriorno nasprotovanje Osvobodilni fronti je domače vodstvo SLS prikazovalo v Ljubljani kot politiko, ki jo oni v Londonu odobravajo, če ne celo naročajo. Drastična je manipulacija z besedami Mihe Kreka, ki jih je izrekel v Londonu na slovesnosti ob obletnici smrti dr. Antona Korošca, 17. decembra 1941: "Varujte se vsake needinosti in zatrite zlasti vsako partizanstvo!" Čeprav je iz konteksta očitno, da je Krek uporabil besedo partizanstvo v prvotnem smislu strankarstva, so doma z iztrganim navajanjem vzbujali vtis, kot da gre za nekakšno pooblastilo za zatrtje partizanov. Na tem nič ne spremeni dejstvo, da je tudi propaganda Osvobodilne fronte to besedo razumela enako in z njo mahala. Kako daleč se je domače vodstvo oddaljilo od londonskega, kako globok prepad je zazijal med njima, ko sta se dejansko znašli eno na eni, drugo pa na drugi strani svetovnega spopada, se je pokazalo poleti 1944, ko je domače vodstvo, brezupno zapleteno v kolaboracijo, moralo zavriniti navodila onega iz Londona, da je treba najti modus z Osvobodilno fronto, na vsak način pa se odlepit od nemškega sovražnika. Zdaj se je očitno pokazalo, da drži tisto, kar

pravi zgodovinar France Škerl že za začetke: nič bolj pametnega si niso mogli izmisliti kot le kolaboracijo.

Isto je konec 1944 z resničnim obupom ugotovil ugledni primorski katoliški politik dr. Engelbert Besednjak, ki je veljal za nekakšno sredino. Že 1942. leta, po oboroženem nastopu slovenskih kolaborantskih enot v italijanski ofenzivi je Besednjak poskušal prepričati slovenske voditelje v Londonu, da je sporazum imperativna narodna potreba. Če je nemogoč na terenu, naj dosežejo intervencijo velikih zaveznikov, ki imajo tudi sami interes, da se v borbi proti okupatorju slovenske sile ne cepijo. Bob ob steno! Iz že osvobojenega Beograda je o tem zdaj pisal Primorcem: "Tako je bilo stanje do poloma fašizma in kapitulacije Italije. Tedaj je po našem mnenju nastopil trenutek, ko bi se bili dali popraviti skoro vsi pogreški iz preteklosti. ... Bela garda bi se bila morala nemudoma in brezpogojno priključiti Narodno-osvobodilni vojski, da se tedaj započne združena borba proti skupnemu nemškemu sovražniku. Da so voditelji kranjskih strank doma in v inozemstvu imeli zrno politične razsodnosti, bi bili dali brez vsakega odloga tak ukaz Beli gardi. Mesto tega so oni zgodovinsko priliko zamudili in tako se je zgodilo, da je sodelovanje z okupatorjem pod Nemci še tesnejše in borbenejše, kakor je bilo pod Italijani. Šele sedaj se je osnovala in organizirala prava, dobro oborožena slovenska vojska. Toda ti slovenski vojaki so oblekli nemško uniformo, prisegli, da se hočejo zvesto boriti skupno z nacističnimi S.S. oddelki, z nacistično policijo in redno nemško vojsko pod vodstvom Adolfa Hitlerja zoper komuniste in njihove zaveznike, to se pravi proti Jugoslaviji, proti Rusiji, Veliki Britaniji in Združenim državam Severne Amerike." Tako Besednjak o politiki domačih voditeljev SLS. Kaj pa o onih v Londonu? "Ob polomu italijanskega fašizma smo pričakovali, da se jim je sedaj končno zasvitalo. Za emigracijo je napočil čas odločilnih in odrešilnih dejanj. ... Ko so po skoro enoletnem premišljevanju in oklevanju poslali končno Kuharja na radio (11. septembra 1944 je dr. A. Kuhar pozval slovenske domobrance, naj se za vsako ceno odtrgajo od Nemcev, če se že ne pridružijo Osvobodilni fronti; op.J.P.), je bilo že vse zamuje-

no. Njegove besede so zvenele sicer zelo odločno, a so pomenile v stvari brezpogojno kapitulacijo in zgodovinsko priznanje popolnega poloma njihove politike. Povrhu so doživeli še to, da jih v domovini niti njih lastni ljudje niso hoteli več poslušati ..., da v Ljubljani sleherni misel na sporazum z največjo odločnostjo in surovostjo odklanjajo. Bratomorno klanje do popolnega iztrebljenja nasprotnika so proglasili za narodno dolžnost." (Pismo Virgilu Ščeku, 31. december 1944. V: Goriški letnik, 1976, 3, 265.)

Jošt Žabkar je 1975 ob Kocbekovih izjavah o pomoru domobrancev razmišljal o napačnih odločitvah slovenskih strank, predvsem vodstva SLS. Menil je, da bi bila možna tudi drugačna pot, poleg treh, ki jih navedel Kocbek (vstaja, pasivnost, bela garda). Možno bi bilo po njegovem tudi združenje vseh slovenskih strank za skupno vstajo proti okupatorju. A "katoliški tabor se je odločil za kolaboracijo", obžaluje zato Žabkar.

Nekdanji domobranci v emigraciji, ki se smatrajo za vojake in ne politike, so v glasilu "Tabor" to Žabkarjevo mnenje o možnosti četrte poti polemično zavrnil: "Žabkarjeva četrta pot bi seveda bila edino pravilna. Ni pa bila možna, ker sta jo od vsega začetka odklanjala oba ekstrema". Mišljena sta SLS in KPS! - "Tabor" je tedaj zapisal nekaj pikrih besed tudi na račun politikov, ki so domobrance vodili: "Ponovno in ponovno je bilo poudarjano, da je pri protikomunističnem uporu treba govoriti o dveh manifestacijah: politični in vojaški. Vojska (Slovensko domobranstvo) je svojo nalogo opravila v polni meri in je podlegla šele, ko je bila izdajasko (izdana od koga? J.P.) razorožena. Politiki (Marko Kremžar pove, da je v njihoven političnem vodstvu - Narodnem odboru - SLS bila večinska; op.J.P.) s svoje strani pa so se ušteli in tragedija je v tem, da so se oni po večini rešili, a napako je plačala vojska. Resnica je namreč, da bi domobranstvo, če mu je že bila določena smrt, lahko umrlo drugačne smrti, recimo na južnem pobočju Karavank v boju z napredujočimi partizani, ne pa, da je bilo zaradi političnih miskalkulacij razoroženo in poklano." (Tabor, 1983, št.3-4, Nepotrebna likvidacija.)

V letu 1982, je "zgodovinska" SLS poslala Mednarodni krščanski demokraciji informativno besedilo o sebi in svojih zgodovinskih osnovah. Poročilo bi naj izšlo kot posebna publikacija, v raznih jezikih, podobno kot poljska, madžarska in češkoslovaška že dotlej. (Pavle Rant, Krščanska demokracija in Slovenci, Buenos Aires, 1984.) To besedilo, namenjeno mednarodni javnosti, vprašanja kolaboracije sploh ne omenja, niti naravnost niti opisno. Pove le, da so "Slovenci od 1941 do 1945 bili okupirani od Nemcev, Italijanov in Madžarov, vmes pa pretrpeli komunistično revolucijo, katere voditelji so po končani vojni prišli na oblast." SLS pa je zaslužna za to, da je bila v letih okupacije gonilna sila ilegalne organizacije, iz katere "so bili avtomatično izključeni komunisti, ker niso nikdar pokazali poštenih in resnih namenov v prid slovenskega naroda, ampak zgolj za izvedbo revolucije." SLS se je morala "ozirati tako na preganjanje s strani nacistično-fašistične policije, kakor na rovarjenje komunistov." SLS je za čas prevzemanja oblasti "ob pričakovani osvoboditvi izpod nemške okupacije" vendarle "priklicala v življenje" Narodni odbor. Še pod okupacijo, 3. maja 1945, je ta odbor "proglasil narodno državo Zedinjene Slovenije v okviru federativno urejene Kraljevine Jugoslavije in s tem postal pravni naslednik zadnje legalno obstoječe oblasti v Sloveniji pod Jugoslavijo." V pouk svetovne javnosti sledi še stavek: "Komunistična partija je to storila šele 5. maja."

Tako govori to informativno besedilo mednarodni javnosti. Priznanje aneksije Ljubljanske pokrajine Italiji? Prostovoljna antikomunistična milica? Politično policijsko sodelovanje? Slovensko domobranstvo? Nič! Bratomorna kolaborativna vojna proti "komunistom"? Tudi nič! Kočljiva zgodovina naj gre kar mimo!

A mimo "zgodovinske" SLS je šlo še kaj drugega. Beseda ljubljanskega nadškofa in metropolita dr. Jožefa Pogačnika. Mimo je šel v tej besedi vsebovani pogled Cerkve na dogajanje v vojni. Beseda je bila izrečena 7. aprila 1977, "v imenu vseh tistih, ki poslušajo glas svojega pastirja", o vsem tistem, "kar se je dogajalo med narodnoosvobodilno borbo in socialno revolucijo". Tole je povedala: "Kristjan, pa naj je bil

v vrstah partizanov ali v vrstah belogardistov ali domobrancev, mora vsakomur iz srca odpustiti, če mu je bila storjena krivica bodisi na življenju, bodisi na imetju, bodisi na dobrem imenu ... Vse, kar se je v imenu krščanske vere krivic zgodilo, obsojamo ... in v imenu krivcev prosimo odpuščanja ... Vodilo naj nam bodo besede, ki jih je povedal papež dne 2. aprila letos, ko je sprejel jugoslovanskega poslanika pri Vatikanu: Jugoslovanski katoličani 'najdejo v notranji moči svoje vere nov in še močnejši nagib, da brez pridržka sodelujejo pri socialnem in človeškem napredku svoje domovine'. " (Družina, 39, 1977. - Slovenska škofovsko konferenca je 13. marca 1990 poudarila, da "izraža svoje temeljno soglasje z izjavo nadškofa Pogačnika.")

Načelnik "zgodovinske" SLS dr. Marko Kremžar je 1990. leta slovenski javnosti o svoji stranki, zdaj spet z nogo v domovini, v Celovškem zvonu zatrdil takole: "Naloga stranke v tujini je bila vzdrževati zavest politične emigracije, ohranjati krščansko demokratske principe, z namenom, da bi vse te vrednote, ki so bile last naroda in zavoljo katerih smo mi šli ven, nekoč narodu tudi vrnili."

Kakšno zavest so vzdrževali, kakšna načela so ohranjali, kaj nameravajo narodu vrniti, zdaj ko so tukaj, to se bo še pokazalo. Kako so prišli do tega, da so šli ven in zakaj, pa je dejstvo, ki je že predobro znano. Če komunisti danes niso več na oblasti, če komunizma več ni, če so si Slovenci kot državljani med seboj odpustili, to dejstvo ne more postati drugačno. Če bi ga hoteli prirežati potrebam katere koli stranke, ne bodo Slovenci nikoli stopili v Kocbekovo in sleherno "čisto in jasno ozračje prihodnosti".

Naši razgledi, 19. junij 1992.

SPOMINI JEZNEGA SLOVENCA

Ljubo Sirc, Med Hitlerjem in Titom, "Državna založba Slovenije", Ljubljana, 1992.

Knjiga spominov profesorja dr. Ljuba Sirca je dobrodošla in zanimiva z več vidikov: človeškega, nazorskega in zgodovinskega. Ta zapis se nanaša na zadnjega izmed njih. Kot prispevek k naši memoarski literaturi o letih okupacije in slovenskega odpora, z vsemi njunimi spremljevalnimi pojavi, in potem o prvih povojnih letih leninistične revolucije na Slovenskem, zapolnjuje knjiga dozdej najobčutnejšo vrzel. Gre za vrzel v pričevanjih, ki zadevajo tisti del slovenskega liberalnega tabora, ki se ni dejavno pridružil rezistenci, ker ga je motila njena politična struktura, obenem pa se je izogibal kolaboraciji slovenskih oblastnih elit in totalitarnih skupin z okupanti v boju proti tej isti rezistenci. Na ta pojav vmesnosti se pravzaprav nanaša naslov knjige. Pri dogajanju po končani vojni Hitler ni več udeležen in gre potem že za vprašanje odnosa do mednarodno, predvsem od vseh nekdanih protihitlerjevskih zaveznikov priznanega revolucionarnega režima. Kolikor je gotovo, da je usoda političnega preganjanca in obsojenca, ki jo je pisatelj doživel pod tem režimom, za njegovo osebno počutje bila najbolj travmatična, on sam z izbiro naslova knjige vendarle izraža tudi svoje lastno zaznavanje, da so se najbolj pomembne podlage za prihodnost naroda skovale v prvi, vojni dobi, ko je vprašanje odpora ali neodpora tujim zavojevalcem in uničevalcem bilo odprto in od vseh najbolj pomembno in odločujoče.

Knjiga nekoliko presega ožji značaj spominov v dveh smereh. Najprej, vsebuje vrsto zelo zanimivih dokumentov za čas vojne. Vsi razen enega so iz osebnega arhiva avtorja. Za čas po vojni pa "Sodbo v imenu ljudstva" proti takoimenovani Nagodetovi skupini z dne 12. avgusta 1947. Dokumenti dodajajo knjigi značaj objave primarnega vira. Nadalje, opremljena je s skrbno sestavljenimi opombami dr. Jerce Vodušek Starič, skupno 378. Na nekaterih ključnih mestih so opombe dejanska korektura k Sirčevemu spominjanju. Najizrazitejša primera: opomba ob Draži Mihailoviću (podatek, da je že 1. novembra 1941 napadel s svojimi četniki partizanske enote v Srbiji in da je potem 11. novembra ponudil Nemcem svoje sodelovanje za boj proti partizanom) in opomba, ki natančno pojasnjuje tisti dve dodatni, za Pravdo sporni točki programa Osvobodilne fronte z dne 21. decembra 1941. Sirc ju podaja po spominu v tako svobodni interpretaciji, da je že zavajajoča. Kritično dejstvo, da je povzročitelj spora o priznanju ali nepriznanju Draže Mihailovića v Sloveniji, njegovo obnašanje v Srbiji, bi brez opomb ostalo prikrito, spor sam pa napačno osvetljen. Opomb takega značaja je malo. Velika večina se nanaša na podatke o osebah. V celoti bi lahko pomenile skoraj že nekak specializiran biografski priručnik, zlasti, kolikor gre za manj znana imena. V tej smeri pa je huda pomanjkljivost knjige v tem, da nima ne osebnega ne stvarnega kazala in celo ne najnavadnejšega kazala poglavij.

Razdelitev in naslovi poglavij (kazalo bi jih nazorneje pokazalo) so značilni za vsebino in za avtorjevo videnje: Poraz, Začetek državljanske vojne, Med osvoboditelji (mišljenimi ironično), Uradni prevajalec, V rokah Ozne, Proces, Dve leti v samici in Svoboda po kapljicah. O avtorjevem pristopu pač nekaj pove dejstvo, da v letu, ki je poteklo od aprila 1941 do aprila 1942, med porazom in začetkom "državljanske vojne", ne zaznava slovenskega upora, vsaj toliko ne, da bi se mu zdel vreden omembe v naslovih, če že ne mesta med poglavji. Usmerjena slepa pega? Ožji značaj spominov presega knjiga tudi na mestih, kjer avtor črpa iz drugih del in se preskuša kot zgodovinar. Gre za objavo v slovenskem jeziku, a čuti se, da je velik del besedila napi-

san ne zgolj kot pričevanje, ampak tudi z namenom predstaviti dogajanja na Slovenskem in v Jugoslaviji tujemu (britanskemu) bralcu.

V nadaljnjem se omejujem na to, da opozorim na nekaj mest, ki jih knjiga, hote ali nehotе, ponuja kot ključ za dojetje dogajanja 1941 - 1945.

Za naravo tistega nezaupanja do komunistov, ki je bilo trajna sestavina stališč, s katerih je stopal avtor (njegov idejni krog) v tedanje politične odnose, je značilna anekdota o sestanku zastopnikov študentskih organizacij, ki naj bi sestavil razglas k položaju po 27. marcu 1941, t.j. v pričakovanju fašistične agresije. Niso se sporazumeli, ker je komunist odklanjal omembo Britanije. "Neki nacionalist je vstal in vprašal: 'Dobro, povejte nam torej, ali se boste borili za narod in kralja?' Eden izmed komunistov je odvrnil: 'Za narod že, za kralja pa ne!' Nato je odšel iz sobe. Nekdo je stekel za njim in ga udaril." (9) Kriterij ni bil demokracija, kriterij je bil kralj, argument pa bunka.

Pravda je do Osvobodilne fronte bila sumničava, ker je ta vztrajala na pravici slovenskega naroda do samoodločbe: "Program (Osvobodilne fronte) je vseboval točke o samoodločbi in bratstvu z drugimi jugoslovanskimi narodi. Večini članov Pravde so te točke vzbujale sume. (...) Predstavniki Osvobodilne fronte so trdili, da nimajo ničesar proti Jugoslaviji, da pa je iz teoretičnih razlogov potrebno, da imajo Slovenci pravico do popolne samoodločbe in celo odcepitve. (...) Zakaj torej vse to govorjenje o samoodločbi in odcepitvi med samo okupacijo, če se za tem ni skrival namen ločiti Slovenijo od Jugoslavije?" (30)

"Osvobodilna fronta je hotela akcijo (proti okupantom) za vsako ceno in je priganjala, naj gre kar največ ljudi v hosto. (...) Pravda je bila za večjo previdnost. Želela je, naj bi število borcev ne presegalo razpoložljivega orožja in naj bi število naraščalo postopno. Želela je samo akcije, ki bi bile v sorazmerju z žrtvami. Osvobodilna fronta je hotela politično vojskovanje, mi pa vojaško." (49-50) - "V skladu s Pravdinimi nazori o odporu je naš član S. Zupan, finančni uradnik, zbral kakih deset jugoslovanskih obmejnih stražnikov, ki so bili seve-

da izurjeni vojaki in so dobro poznali razmere po planinah na avstrijski in italijanski meji. Odšli naj bi v hribe in se podredili vojaškemu poveljstvu Osvobodilne fronte. S tem naj bi nastalo Pravdino jedro za oboroženi odpor. Zupan načrta ni izvedel zaradi nesporazuma z Osvobodilno fronto o Mihailoviću. Tako so graničarji čakali v Zupanovem stanovanju, a so se morali razbežati, ko so se začele italijanske racije. Zupana samega so Italijani (pozneje, op.J.V.S.) aretirali in ustrelili." (55)

O Slovenski zavezi, ustanovljeni aprila 1942, in njenih namerah in značaju: "Sestavljali bi jo predstavniki treh miselnih smeri v Sloveniji: katoliške, liberalne in levičarske. Rečeno je bilo, naj bi tretja ostala odprta Osvobodilni fronti pod komunističnim vodstvom. Ne vem, v kakšni meri so ostale skupine resno mislile na možnost vstopa OF, toda rečem lahko, da je Pravda čisto iskreno pričakovala, da bi se to utegnilo zgoditi. Nastala je (...) težava. Dogovorjeno je bilo, da naj stari politični voditelji, ki so jih nekateri imeli za 'korumpirane' in (za) skrajno desno krilo, ne bodo v organizaciji. Toda na prvi sestanek so prišli zastopniki, ki jih je delegat Pravde imel za 'stare'. Poleg tega so se zastopniki Pravde takoj na začetku zapletli v spor zaradi članka, ki ga je Pravdin bilten objavil o likvidiranih voditeljih OU (pač: GUF, fašistične organizacije študentov na univerzi). Pravda seveda ni soglašala z umori, toda prav tako je odločno nasprotovala kakršni koli kolaboraciji. Zato je zastopnik Pravde zapustil sejo in Pravda ni več naravnost sodelovala v Vseslovenski zavezi." (78-79) V opombi J.V.S. je ugotovljeno, da je "Nagode to likvidacijo zagovarjal, zaradi česar se je sprl s štabom Jugoslovanske vojske, ki ga je vodil Karel Novak." A še pomembnejše od tega popravka je samo pričevanje Sirca, da je Slovenska (Vseslovenska) zaveza bila na stališču kolaboracije in da je to bil vzrok za distanciranje Pravde od nje. Tembolj seveda za OF, stoječo sredi uspešnega odpora.

V poglavju "Začetek državljanske vojne" beremo, da je Sirc po opravljenih izpitih na univerzi sredi 1942 odpotoval v Italijo. Konec leta se je, pred vrnitvijo v Ljubljano, podal v Rim in za jugoslovansko po-

slanstvo pri Vatikanu napisal poročilo. "Opisal sem, kako razočarani so bili ljudje po kapitulaciji (Jugoslavije) ter naštel nacistična in fašistična hudodelstva, ki so ljudem dala nove volje za boj. Poudaril sem, da so to željo po uporabi - vsaj v Sloveniji - razumeli le v Osvobodilni fronti, medtem ko so stari politiki skušali najti modus vivendi. Tako jih je OF lahko upravičeno obdolžila kolaboracije in jih celo fizično napadala. Omenil sem, da ti politiki baje nameravajo sprejeti orožje od Italijanov in da, kakor slišim, že obstaja nekakšna protikomunistična legija. (Prostovoljna protikomunistična milica, imenovana tudi Vaške straže, je medtem že bila del italijanskega represivnega sistema, o čemer pa Sirc v Italiji najbrž ni bil natančneje obveščen, op.J.P.) Opisal sem, kako slabe izkušnje smo imeli z OF in kako smo bili zato veseli, ko se je pojavil Mihailović. Iz programa OF sem navedel tiste točke, po katerih velja za izdajalca vsak, ki se bori proti sovražniku pa ni hkrati član OF. Omenil sem naše razočaranje, ko smo odkrili, da je Mihailovićev predstavnik v Sloveniji major Novak bolj zavzet za boj proti komunistom kot za boj proti sovražniku. Rekel sem, da mu ne bi smeli dovoliti, da postane žandar za komuniste, temveč bi se moral boriti proti sovražniku. Poudaril sem, da je zoperstavljanje sovražniku edini način, s katerim lahko zadržimo komuniste." (91)

Med decembrom 1942 in majem 1943 se je večina oficirjev vrnila iz italijanske internacije, položaj Mihailovičevega pooblaščenca majorja Novaka se je okrepil. "Aprila (1943) so mi moji oficirski prijatelji povedali, da jim je major Novak ukazal, naj se pripravijo na odhod iz Ljubljane: na terenu naj bi oblikovali bojne enote. Vsi smo pozdravili te novice, misleč da je končno napočil trenutek za borbo proti sovražniku. Par tednov kasneje so ustanovili prve odrede. (...) Toda kmalu jim je (na terenu) postalo jasno, da Italijani natančno vedo, kje so in kaj počnejo. Včasih so srečevali italijanske patrole, ki so jim le pomahale. Opazili so, da je blizu njihovega tabora italijanski vojaški tabor in nekoč jih je celo obiskal neki italijanski oficir. Ko so streljali iz italijanskega tanka ubili jugoslovanskega oficirja, ki je vodil patroljo, so se Italijani opravičili in na pogreb poslali svoje predstavnike. Ko so oficir-

ji protestirali, jim je major Novak rekel, da se morajo pokoriti ukazom in jim je celo zagrozil z vojaškim sodiščem. Oficir, ki ni hotel postati kolaboracionist, je lahko samo zapustil tabor." (99) Četniško glasilo "Svoboda ali smrt" je junija 1943 razložilo Novakovo taktiko: "Italijani so onemogočili Vaškim stražam in Legiji smrti, da bi zmlele komuniste. Zato moramo to opraviti mi, z ilegalno borbo proti komunistom. Zato: Spremte se, spremte, četniki!" Sirc piše: "Ta članek je izbil sodu dno! - Tako je spomladi 1943 (dve leti po začetku slovenskega upora, op.J.P.) postalo jasno, da ne moremo delovati pod vodstvom majorja Novaka. Morda bi začeli (!) dvomiti celo o samem Mihailoviću, če se ne bi kak mesec prej v Sloveniji pojavil njegov pooblaščenec Milan Rakočević in obiskal dr. Nagodeta. Povedal mu je, da Srbi odločno podpirajo Mihailovića in da bi Slovenci ogrozili bodočnost Jugoslavije, če se ne bi pridružili Mihailovićevemu gibanju. Hrvati podpirajo partizane, ker jih je strah srbskih represalij (...) Sprejeli smo to razlago in vzlic napakam (tj.kolaboraciji, op.J.P.) majorja Novaka še naprej podpirali Mihailovićevo gibanje v Sloveniji." (100-101)

Ob kapitulaciji Italije razmišlja Sirc, ki si je nekaj dni prej ob pobegu iz Italije v Švico zlomil nogo in se zdaj zdravi v švicarski bolnišnici, takole o lastnem položaju: "Sedel sem na postelji in razmišljal, kako bo vojne kmalu konec, moj edini prispevek k temu pa je bil ta, da sem si zlomil nogo." (113) Sirc sam je bil, kot večkrat omenja, preveč prizadet od bolezni (dvojni pnevmotoraks), da bi mogel fizično kaj prispevati k rezistenci. Njegov navedeni vzdih pa izraža širše, ne le njegovo osebno občutje o zamujenem. Zanimiv je zato, ker edinokrat izraža misel o nujnosti rezistence zaradi potrebnosti in moralnosti nje same. Na drugih mestih govori o njej bodisi z vidika, da ne sme biti prezgodnja ali povezana s prevelikimi žrtvami, bodisi z vidika računa, koliko bi lahko, če bi se je nasprotniki Osvobodilne fronte sami lotili, politično prinesla proti komunistom.

"Slišal sem, da so se domobranci zelo pogumno borili in da so jih vodili dobri oficirji. Kakšna škoda, da so vsi ti sposobni ljudje umirali

za stvar, ki je bila že od samega začetka obsojena na propad. Ko bi se domobranski voditelji leta 1941 in 1942 (torej že prav na začetku, še predno je prišlo do oborožene kolaboracije, op.J.P.) z le pol toliko energije, kot so jo zapravljali za boj proti komunistom, borili proti Italijanom in Nemcem, tako kot njihovi nasprotniki! Tako doma kot na tujem bi ohranili ves tisti vpliv, ki so ga zaradi kolaboracije izgubili in so si ga na njihov račun priborili komunisti." (197)

V sporazumu Tito - Šubašić je Sirc želel videti "jamstvo, da Titu ne bo dovoljeno vzeti vajeti povsem v svoje roke in vzpostaviti svoje diktature nad našimi ljudmi." Ko pa so "velike sile odločile, naj bo Jugoslavija nekakšna nikogaršnja dežela (sredi) med njimi", mu je šele "postalo očitno, kako pomembna bi lahko bila v povojni ureditvi alternativna nekomunistična formacija, ki bi se med vojno borila proti silam osi." (131-132)

Tik pred koncem vojne prispe Sirc s partizani v Velike Lašče. "Pričakovali smo, da bodo naše čete vsak trenutek prišle v Ljubljano in vsi smo hoteli zdirjati naravnost domov. Nekdo je prinesel izvod nekega ljubljanskega časopisa. V njem je bila novica, da so domobranci ustanovili začasno vlado. Moje razpoloženje je bilo takšno, da sem si za trenutek zaželel, da bi tej vladi uspelo in da bi nam preprečila prihod v Ljubljano. Potem pa sem se zavedel, da so to le pobožne želje in da je takšna vlada v resnici le utvara." (200-201)

"S svoje krožne medvojne poti sem prišel (v Slovenijo ob koncu vojne) z nekaterimi novimi mislimi. Predvsem sem prišel do prepričanja, da mir ni mogoč, če se ne vrnemo h krščanski etiki. (...) Prepričan sem bil tudi, da bo prišlo do vojne med komunisti in zahodom. Po vsem, kar sem vedel o jugoslovanskih komunistih, sem sklepal, da ne bodo mirovali, dokler njihovi nasprotniki ne izgubijo potrpljenja.(...) Niti najmanj nisem dvomil o izidu vojne, ki naj bi prišla. To je bil še en razlog več za moje mnenje, da je za vsako ceno treba preprečiti istovetenje Jugoslavije s komunizmom." (214)

Knjiga spominov Ljuba Sirca bo imela veliko bralcev. Ob njej se do-

mišljam stare polemike, ko je Lojze Ude za spomine Albina Prepeluha (Pripombe k naši prevratni dobi, 1938) rekel, da so napisani nergaško, Dušan Kermavner pa mu je odvrnil: "A hvala bogu kritično!" Sirčeva knjiga ima obe lastnosti v tolikšnem obilju, da tam, kjer ni izrecno pričevalna, sili bralca k razmišljanju o njegovem značaju. Za to dajeta povod celo dve njegovi lastni pričevanji. S svojimi nenehnimi "pritoževanji nad komunisti" je britanskega konzula v Ljubljani septembra 1945 primoral, da ga ta posvari, da se igra z ognjem. "Ko sem o tem razgovoru pravil dr. Nagodetu, mi je rekel: 'Pa ste res malo avanturista.'" (230) V 1946. letu je imel "viharno debato" z dopisnico *New Statesman and Nation*: "Vse v Jugoslaviji se ji je zdelo prelepo, posebno navdušenje mladinskih brigad na progi Brčko - Banovići. Zjezil sem se, a ujezil sem se tudi nase, ker ji nisem znal razložiti, kaj je narobe z mladinsko progo in s komunizmom na splošno. Najbrž je imela vtis, da sem pač eden izmed tistih reakcionarjev, ki kritizirajo vse." (250)

Kakor koli že, staro modrost, da preveč dobrega tudi ni dobro, bi ob branju te kritične knjige lahko dopolnili z mislijo, da tudi preveč slabega ni dobro, če gre za kritiko nasprotnika. Knjiga priznava slovenskim komunistom za vojni čas, kolikor se spomnim, le eno samo pametno dejanje. V pozni jeseni 1941 so mladi jugoslovanski nacionalisti še nakazovali možnost, da vstopijo kot skupina v Osvobodilno fronto. Zahtevali so, da Osvobodilna fronta manifestira ob jugoslovanskem državnem prazniku, prvem decembru. "Komunist je izjavil, da tega njegovi ne morejo proslavljati, ker je to dan 'stare' Jugoslavije. Razšli smo se brez dogovora. Kljub temu je proslava nazadnje bila, celo s sodelovanjem komunistov in pod vodstvom Osvobodilne fronte. (...) Bili so (komunisti) zadosti pametni, da so popustili in proglašena je bila popolna 'abstenenca'" (tj. "tišinska" akcija). (42) Vsaj enkrat pametni! Mladi jugoslovanski nacionalisti pa k Osvobodilni fronti vendarle niso pristopili in v knjigi ni pričevanja, da bi bili kot skupina proti okupantom in prisvajanjem Jugoslavije oddali na Slovenskem en sam strel. Morda pa sem slabo bral.

Drugače je seveda s totalnostjo Sirčeve kritičnosti do povojnega režima. Pričevanje o Nagodetovem procesu in o vsem, kar je bilo z njim v zvezi, sega v čas po Hitlerju. V ero, ko revolucionarni režim v Sloveniji v izbiri metod za oblikovanje novih družbenih odnosov nedvomno zapada stalinizmu. Vprašanja odpora ali prostovoljne kolaboracije z okupanti niso več na dnevnem redu. Ni pa to čas brez vojne, četudi je le mrzla. Toda šele v dolgih, a ne jalovih desetletjih postfašistične dobe, ko se ta ideološka vojna v ravnotežju strahu ne more ne razvneti ne ugasniti, izbledi počasi na obeh straneh prepričanje, ki ga je bil nekoč izrazil Bernard Shaw, namreč da je državljanska vojna, vojna za neko idejo, edina resnično spoštovanja vredna vojna. (B. Shaw, Peace Conference Hints, "Constable & Co Ltd", London, 1919, 107.) Sirčev spomin na prva leta po zmagi nad fašizmom dokazuje, kako upravičen je konec tega dotlej obojestranskega prepričanja. Dokazuje to, četudi se omejuje na kritiko postopkov le ene strani, gotovo obsojanja vrednih, in četudi pove, kako on sam v mrzli vojni nikakor ni bil kak nevtralec. Ta del spominov zasluži posebno pozornost kot prispevek k še nenapisani zgodovini.

Naši razgledi, 8. maj 1992.

POGOVOR NAŠIH RAZGLEDOV O POSVETU O OSVOBODILNI FRONTI

Razgledi: SAZU, Slovenska matica, Filozofska fakulteta in Inštitut za novejšo zgodovino so pripravili 23. in 24. maja 1991 na SAZU posvet "Osvobodilna fronta slovenskega naroda - zgodovinski čas in mesto". Zakaj ali čemu?

Pol stoletja od nekega za življenje naroda po splošnem mnenju usodnega dogajanja je za zgodovinsko stroko gotovo zadosten razlog, da mu posveti posebno pozornost s takšnim delovnim srečanjem. To bi bil zakaj. In čemu? Niti za slavljenje in povzdigovanje niti za črnenje in izničevanje, temveč za pospešitev znanstvenega govora o temi, ki jo sodobna politična razhajanja na Slovenskem vključujejo med svoje argumente na tako samovoljen način, da to kratkoročno jemlje sapo znanosti, dolgoročno pa narodu. Tema sama po sebi mora vrh tega najti ustrezen prostor v zgodovinski zavesti današnjega človeka, če naj tudi on ne zapade škodljivi iluziji, da se vse vedno znova začenja od njega samega, da so njegove odločitve le poljubna zgodovinska improvizacija, ki ne potrebuje preudarka v luči spoznane preteklosti pa mu zato ni treba pričakovati nadležnih vprašanj o njegovi lastni odgovornosti v prihodnosti.

Razgledi: Ali ni bil ob tej prireditvi čisto "pozabljen" posvet ali simpozij, ki je bil v Ljubljani ob 25-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte, leta 1966?

Posvet, ki ga omenjate ni bil pozabljen. Že v uvodni besedi sta bila poleg njega omenjena še dva poznejša posveta (1971 in 1981), ki sta vsaj deloma tudi vključila temo o Osvobodilni fronti. Nisem pa prepričan, da je vsak izmed sedanjih referentov dodobra preučil njihove rezultate in da je svoj referat pripravil v soočenju z njimi. To bi seveda bil ustrezen postopek. In tudi koristen! Že prejšnji posveti so namreč dali dobro osnovo za rešitev nekaterih problemov, za katere danes kdo misli, da o njih prvič razpravljamo "objektivno", tj. znanstveno in ne "politično". Je pa razlika med trodnevnim posvetom pred četrto stoletja, ki ste ga omenili, in našim, današnjim: med 43 referenti takrat so bili le trije dovolj mladi, da so govorili samo na temelju preučevanja dokumentov, medtem ko nas je zdaj bilo med 22 referenti le šest takih, ki smo še "dovolj stari", da smo govorili tudi kot udeleženci vojnega dogajanja. To bi morda lahko pomenilo večjo kredibilnost. Med posvetoma 1966 in 1991 pa je poleg razlik tudi podobnost, ki jo je vredno omeniti. Samo dejstvo, da sta bila prirejena, je bilo v obeh primerih nasledek premagovanja določenega odpora, ki sta ga pokazala pomemben del takratne in pomemben del današnje vladajoče politike proti tako izraženemu priznanju zgodovinske pomembnosti Osvobodilne fronte. V letu 1966 je to bilo zvezano s prodorom hotenja po reformi jugoslovanske družbe, hotenja, ki je sicer pozneje zopet obtičalo, a je v svojem času vendarle omogočilo viden poskus ovrednotenja slovenske izkušnje z Osvobodilno fronto. O današnjih odporih ni potrebno govoriti.

Razgledi: Že takrat, za zgled, so veliko govorili o Dolomitski izjavi. Če bi primerjali takratna izhodišča za obravnavo tega "odločilnega ali usodnega dejanja" in teze ali spoznanja s sedanjimi, bi nemara lahko primerjali sedanji posvet s tistim pred četrto stoletja.

Takrat je glavni referent dr. F. Škerl ugotovil, da je Dolomitska izjava, dogovorjena med ustanovnimi skupinami na pobudo CK KPS, "potrdila linijo vodstva osvobodilnega gibanja, ki je vodila slovenski narod v novo bodočnost, v kateri bo dosegel politično in socialno svobodo ... Ni šlo toliko za program sam kakor bolj za enotnost ljudi, ki

ga naj izpeljejo do uresničitve. ... Pot v zadnjo etapo je bila zagotovljena bolj kakor s katerokoli izjavo doslej." Mislim, da je dr. Škerl ugotovil tisto, kar je tudi danes spoznano kot zgodovinsko jedro te izjave. Razlika je v času, ko človek gleda na ta dokument. Dr. Škerl se je vživiljal v čas njegovega nastanka, ko je socialistična revolucija bila skupno pričakovana povojna prihodnost, ki pa v njej mora imeti tudi fronta svoje sistemsko mesto. Politični organizatorji posveta v 1966. letu so gledali na dokument iz svojega časa. Na vprašanje, zakaj na posvetu ne sodeluje tudi Edvard Kocbek, sem dobil odgovor: Lahko pride, če potrdi veljavnost Dolomitske izjave. V našem porevolucijskem času, ki spoznava v strankarsko pluralni demokraciji prvi pogoj nove prihodnosti, se v tem dokumentu išče predvsem dokaz samolastnega naklepa komunistov, da le sebi zagotove oblast. Le počasi se uveljavlja zgodovinsko gledanje, ki na razvoj ne gleda kot na rezultat hudobnih naklepov, tudi če gre za revolucije, temveč ga skuša razpoznati kot proces bivanja družbe, naroda in človeka. Prav z vidika človeka seveda niso vsi pojavi v tem procesu enako dobri, a vsi morajo biti enako razpoznani. Korak k temu je ugotovitev, izrečena tudi na našem posvetu, da je temeljni pogoj za postanek Dolomitske izjave bila odsotnost etabliranih strank iz slovenskega odpora, stopnjevana celo v skrajne oblike njihove kolaboracije z namenom zavrniti in vojaško uničiti Osvobodilno fronto.

Razgledi: Sedanji posvet naj bi bil naposled potekal v okoliščinah, ko "za mislečim in govorečim ne stoji več kdo s krepelcem v roki". Vendar, ali ni Lojze Ude, na primer že zdavnaj objavil, da je v Izvršilnem odboru Osvobodilne fronte nasprotoval likvidaciji Ehrlicha, ideologa protioefovskega (oziroma protikomunističnega) boja. Pomeni, da je vendarle mnogo objavljenega, vsaj načetega, nima pa ceremonialnega blišča? Seveda tega, takega in podobnega ni bilo v naših učbenikih in ne v uradni politični zgodovini.

Lojze Ude je res v maju 1942 kritično pisal o politični nesmotrnosti justifikacij (uradni naziv) ljudi, ki so postali sodelavci okupatorjev zaradi svojega ostrega nasprotovanja Osvobodilni fronti. Pozneje je o

tem še večkrat govoril na ustreznih mestih pa si nakopal marsikakšno zamero. Ni mi znano, da bi pisal o tem po vojni. Njegov elaborat iz 1942 je po njegovi smrti na voljo raziskovalcem v Arhivu Slovenije (te dni doživlja objavo v dnevnem tisku). V Dokumentih ljudske revolucije je objavljenih nekaj zadevnih dokumentov. Nekaj jih je tudi v skoraj tri desetletja stari, šele zdaj "odkriti" publikaciji dokumentov "Jesen 1942", ki je postala kar nekakšen vademecum novomotiviranih kritikov tistega dogajanja. Dr. Tone Ferenc je v svojo knjigo o zgodovini ljudske oblasti leta 1986 vključil poglavje o represivnih ekscesih. Bilo je menda nekaj godrnjanja, knjiga pa je še danes na prodajnih policah, le da sedaj nad njo godrnjajo drugi. Koliko dela in desetletne raziskovalne izkušnje je potrebno, da o tej temi napišeš nekaj, kar drži in vzdrži, na to pa le redki pomislijo.

Razgledi: Vsekakor pa bi pričakovali, da bodo na tem, sedanjem posvetu sodelovali tudi predstavniki takoimenovane nasprotni strani, se pravi ljudje, ki so se znanstveno, strokovno, ne pa zgolj politično ubadali s to stvarino v emigraciji.

Vprašam se, kako naj imenujem to nasprotno stran danes. Gre za dozdajšnjo politično emigracijo, deloma je odšla v tujino, deloma se je umaknila vase doma. Medtem ko je doma bila utišana, se ona prva na znanstvenem polju ni oglasila, četudi ji je bil svet odprt. Med intelektualci, ki so tam zunaj nadaljevali svoja doma začeta snovanja, ni bilo pravega poskusa kritično premisliti naše vojno dogajanje. Pravijo, da ne bi vzdržali groze, ki so jo občutili ob naslednjih tega dogajanja in peze prisilnega življenja v daljnji tujini, če bi to poskusili. Tako je z redkimi izjemami ostala neizkoriščena tista možnost, ki se je z leti prav njim odpirala bolj kot pa zgodovinarjem doma: delo v arhivih v ZDA, Angliji, Italiji, Nemčiji, kjer bi lahko našli vire za študij najbolj njihovih problemov. Verjetno bodo zdaj bolj sproščeni. A malo je še ljudi, ki bi imeli vsaj toliko znanstvene distance do našega vojnega dogajanja, kot je to pri nas doma že praviloma doseženo. Želeli smo povabiti dva nedvomno znanstveno visoko kvalificirana strokovnjaka iz ZDA. Žal eden časovno naši želji ni mogel ustreči, drugemu pa

nismo mogli sami plačati potnih stroškov. Upamo še na pisni prispevek za zbornik.

Razgledi: Mar ne bi bila dobrodošla tudi navzočnost kakega tujega strokovnjaka, takega z etnično in krajevno distanco?

Seveda bi bila več kot dobrodošla. Bila bi potrebna. Povabili smo zelo varčno samo tri: mednarodno avtoriteto iz Norveške, specialista za poljski odpor iz Poljske in avstrijskega raziskovalca. Le slednjemu smo lahko sami plačali potne stroške. Prva dva sta vabilo sprejela, a priti nista mogla, spet zaradi denarja, ki ga nismo imeli.

Razgledi: Lahko bi rekli, da je čudno, da za takšne posvete, soočanja in srečanja ni denarja.

Tu se ni kaj čuditi. Moram pa vendarle povedati, da naš posvet ni bil priglasičen leto dni poprej, kot je to sicer pravilo za financiranje. Zdaj je še možnost, da vlada denarno podpre izdajo zbornika z gradivom posveta.

Razgledi: Naslov posveta je vseobsežen. Ali si ni postavil kakega bolj določnega vprašanja?

Delovni naslov je bil določnejši: Osvobodilna fronta pred "pol stoletja", tj. leta 1941. Referente smo povabili, da govorijo o problemih tega leta in potem naprej do zgodovinske cezure v maju 1942, ki jo začetni oboroženi nastop dela Slovencev proti OF. Želeli smo preveriti prelomnost dogodkov v tem tako omejenem času, ko imamo opraviti z odločitvijo za oboroženi odpor okupantom in z uporom samim, ko še sam ustvarja novi zgodovinski položaj Slovencev. In želeli smo preveriti, katere okoliščine so povzročile, da se je v italijanskem okupacijskem področju slovenska politična struktura razcepila v razmerju do konkretnega odpora in da se je njen "etablirani" del odločil za oboroženi nastop proti njemu in sicer tako, da se je vključil v oboroženo moč okupanta. O problemih poznejšega razvoja nismo nameravali podrobneje govoriti. Brez pogleda na nekatere globalne probleme pa seveda ni šlo.

Razgledi: Vi ste govorili na posvetu o "problemih součinkovanja nacionalne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavu antikomunizma". Tako rekoč ste se, sklepajoč po naslovu, lotili najdelikatnejših področij in celote problemov. Najprej: Kaj pojmuje z nacionalno revolucijo?

Da, to je eden teh globalnih problemov, ki pa ga ni mogoče obravnavati brez vključitve poprejšnje dobe in ki ga je potrebno pogledati tudi z vidika poznejše. Moja teza je ravno to, da gre za dva tipa revolucije, narodne (nacionalne) in socialistične, ki ju oba srečamo v delovanju Osvobodilne fronte, a ju moramo razločevati in ne metati vsega v isti koš. Govor komunistov o dveh etapah revolucije je v našem primeru dejansko in konceptualno govor o dveh revolucijah. Pojem narodne revolucije seveda ni moja iznajdba. Do neke mere je identičen s pojmom demokratične, meščanske revolucije 18. in 19. stoletja, vendar je njegov bistveni dopolnilni element to, da vsebuje tudi radikalno, po potrebi nasilno samouveljavljanje suverenosti nekega naroda, ki je do tlej ni imel. Program Osvobodilne fronte, dogovorjen do konca 1941, je bil program narodne revolucije in zanj se je odločila tudi vsaka ustavna skupina posebej. Odločitve o socialistični revoluciji in njena izpeljava sta bili sporazumno odloženi za čas po osvoboditvi. Pojem narodne revolucije se glede političnega sistema utemeljuje na pluralni parlamentarni demokraciji. Moja teza je, da je skoraj do konca 1941 leta komunistična stranka Slovenije ocenjevala, da je največ, kar more pričakovati od osvobodilnega vojskovanja, dosledna izpeljava narodne revolucije. Šele pozneje nastopijo okoliščine, v katerih se večja možnost socialistične revolucije in se povečanim pričakovanjem prilagodi tudi taktika. Hkrati opozarjam na dejstvo, da so nasprotniki Osvobodilne fronte, ki jih je vodilo čustvo antikomunizma, s svojim ravnanjem k temu večanju revolucionarnih pričakovanj in postopkov sami pripomogli.

Razgledi: Sodeč po vašem referatu je tako imenovana dilema, o kateri se je toliko govorilo zadnje leto, namreč "ali narodnoosvobodilni boj ali revolucija", docela odveč. Revolucija je bila. Ne le v komunistič-

*ni zamisli in izpeljavi, marveč tudi npr. pri Kocbeku (o katerem pravi-
jo, da je še "nenapisana zgodovina").*

Vse to je v bistvenih prvinah zelo natančno in bistrovidno raziskal in razčlenil že pokojni dr. France Škerl, kristjan in spomeničar, v celem nizu razprav, od njegovih "Političnih tokov v Osvobodilni fronti" iz 1951.leta do "Revolucionarnega bistva v razvoju slovenskega narodno-osvobodilnega boja" v 1973.letu. Žal praktično nihče tistih publicistov, ki se danes lotevajo te tematike, niti ne sluti, da te razprave obstajajo. Vsaj jaz nisem opazil, da bi se nanje kaj sklicevali. Vse je sicer objavljeno v strokovnih revijah, a očitna je potreba, da bi te spise izdali zbrane. To bi bila zelo zajetna knjiga. Za potrebe našega posveta smo vsem referentom oskrbeli kopijo Škerlove razprave "Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941", ki je izšla 1967 v Zgodovinskem časopisu in ki sama šteje 123 strani! Za svojo osebo moram reči, da si ne želim razpravljati o teh stvareh z nikomer, ki vsaj tega ni temeljito prebral.

*Razgledi: Ali je šlo po znanstvenih ugotovitvah, ne po politični preso-
ji, komunistom že od vsega začetka zgolj za družbeno revolucijo (in
komunistično oblast), ne pa za narodnoosvobodilni boj?*

Mag. Bojan Godeša je pripravil referat z naslovom "Priprave na revolucijo ali osvobodilni boj? Delovanje slovenskih komunistov v času od jeseni 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo". Mnenja je, da je šlo za priprave na revolucijo. O svojem lastnem mnenju sem Vam že malo poprej nekaj povedal. Zdaj bi nekaj rekel le še o tem spraševanju samem. Zdi se mi absurdno. Vsi vemo, da so se komunistične stranke ustanovile s takšnim in takšnim revolucionarnim programom. Spraševati, ali ga hočejo uresničiti, je podobno, kot če bi vprašali, ali je voda mokra. Gre za to, kaj upajo v tej generalni smeri komunisti doseči v nekem določenem času in položaju. Nekako tako, se mi zdi, je zastavil vprašanje magister Godeša. Ko pa gre za narodnoosvobodilni boj, je treba vprašati, kakšno mesto zavzema tak boj v tej generalni smeri. In potem še konkretno, kakšno je njegovo

mesto v določenem političnem načrtu v določenem času in položaju. Ves moj študij me navaja na sklep, da jugoslovanski komunisti in prav posebej slovenski, odkar so se v letu 1923 zares poglobili v razmere v Jugoslaviji in na Slovenskem, vidijo možnost uresničenja narodne revolucije še pred socialistično in to ves čas tudi poskušajo, a da ne vidijo možnosti uresničenja socialistične revolucije, ne da bi prej bila uresničena narodna. Spraševati, ali so hoteli stisko svojega naroda samo izkoristiti za osvojitve oblasti, je po mojem mnenju ali nerazumno ali pa neznanstveno. Historik se mora predvsem vprašati, kaj in koliko je kdo prispeval k zgodovinskemu dejanju, ki je pomembno.

Razgledi: V tej zvezi je vendarle treba opomniti na nekaj, kar je že dolgo v obtoku, namreč na to, da se je "fronta" sprva imenovala "antiimperialistična", šele po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo pa "osvobodilna".

Pogled slovenskih (in jugoslovanskih) komunistov na značaj vojne je bil določen z oceno Kominterne, da gre za imperialistično vojno. Že dolgo velja v sovjetskem zgodovinoписju, da ta ocena tudi za čas pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo ni bila ustrezna. Zaradi te neustreznosti in iz nje izvirajoče politične taktike se je KPS v očeh slovenske demokratične in fašizmu upirajoče se politike močno kompromitirala. Vendar je njena taktika še pred 22. junijem 1941 ubrala ustreznejšo pot. Poživila je svoje ves čas nesporno priznanje pravice vsakega naroda do obrambne vojne, kar je spričo neposredne ogroženosti Jugoslavije in Slovencev bilo čisto operativnega značaja. Kdo je tisti, ki grozi, je bilo na dlani. Za razpoznavanje imperializma na sploh pa je postavljala konkretno merilo: imperialist je tisti, ki (Slovenec) ne priznava pravice do samoodločbe. Na tem temelju so se že pred napadom fašističnih držav na Jugoslavijo začeli politični dogovori, ki so se po okupaciji lahko iztekli v ustanovitev politično pluralne frontne organizacije, ki se odloči za odpor kot poglavitno obliko dejavnega obnašanja Slovencev v vojni. Na tem temelju nastopa KPJ za obrambo Kraljevine Jugoslavije v aprilski vojni 1941. Ne gre pozabljati podatka, ki je nanj opozoril na posvetu o Osvobodilni fronti dr. Vladimir

Dedijer pred četrto stoletja, da je Hitlerjeva Nemčija tedaj, ko je politično utemeljevala svoj napad na Sovjetsko zvezo, navedla dva razglasa KP Jugoslavije iz leta 1939 in 1940, kot dokaz, da je sovjetska vlada kršila določila in duha pakta Ribbentrop - Molotov iz avgusta 1939. Gre torej že do 22. junija 1941 za posebno pojmovanje "antiimperializma". Tudi ne moremo mimo dejstva, da je prvo imenovanje fronte "osvobodilna fronta slovenskega naroda" in sicer konec aprila 1941, prav v dneh ustanovitve (razglas CK KPS). Imenovanje "protiimperialistična fronta" se v dokumentih tistega časa prvič (in zadnjič) pojavijo šele 22. junija 1941.

Razgledi: "Dilema NOB ali revolucija" je po vašem razrešena. Drugo spotalljivo področje je državljanska vojna - da ali ne. Ljudje pričakujejo s takšnih posvetov čisto določne odgovore.

Glede na časovno omejitve tematike o tem vprašanju ni bilo posebne razprave. Ugotovljeno je bilo, da pojem državljanska vojna, kakor se uporablja v današnjih polemikah, ni znanstveno opredeljen. Po mojem mu manjka predvsem upoštevanje prve po mednarodnem pravnem gledanju razpoznavne značilnosti vsake državljanske vojne, namreč, da gre za notranje dogajanje v neki državi, ne za vojno med državami. Pri nas ni prišlo do kakega državno samostojnega, notranjejugoslovanskega vojskovanja dela Slovencev proti Osvobodilni fronti, temveč so se njeni nasprotniki, v okviru obstoječe meddržavne vojne med napadalci in Jugoslavijo, vojaško priključili napadajoči državi in se brezpogojno vključili v njene oborožene sile. Motivi za takšno ravnanje so bili podobni motivom, ki jih srečujemo pri državljanskih spopadih znotraj držav. Šlo je za namen nastopiti proti revoluciji, uporabljeno sredstvo, s katerim naj bi ta namen bil dosežen, pa je bila dosledna kolaboracija, kolaboracija do konca. Povsem stvarno zato lahko ugotovimo, da so nasprotniki Osvobodilne fronte v takšni svoji kolaboraciji videli opravljanje neke določene funkcije, tj. protirevolucije. Kolaboracija zato ne preneha biti kolaboracija, funkciji ustrezno pa jo lahko označimo kot funkcionalno. Torej, možno je znan-

stveno natančneje govoriti v našem primeru o funkcionalni kolaboraciji.

Razgledi: Kateri so bili poglavitni vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti 1941/1942? Gotovo se je treba omejiti na Ljubljansko pokrajino, torej le na del Slovenije, v katerem pa so bila skoncentrirana vsa usodna navzkrižja. Primorci so vedeli, kaj je fašizem, Štajerci naj bi po Hitlerjevem naročilu postali čimprej Nemci, Gorenjce so Nemci streljali, obešali, jih preseljevali, jim požigali domove - zunaj Ljubljanske pokrajine je bila polarizacija jasna: Slovenci nasproti genocidnemu okupatorju.

O vzrokih in oblikah tega pojava v Ljubljani in na delih Dolenjske in Notranjske je govoril odličen poznavalec, mag. Boris Mlakar. Seveda v dvajsetih minutah takšne teme ni mogel niti orisati. Je pa jasno, da ga njegova preučevanja vodijo k sklepu, da gre za odgovornost obeh strani, za napake obeh strani. Iz svojega spoznanja je njuno nastopanje označil na način, ki lahko velja kot značilnost zaznavanja novega rodu: "Skoraj ni bilo sledu priznanja napak ne z ene ne z druge strani, videti je bilo le malo ponižnosti in človečnosti, a zelo veliko oholosti". V takšnem videnju je razvozlanje vprašanja o vzrokih in posledicah še dosti bolj zapleteno kot sicer. Osebnostno mislim, da je neresljivo, četudi nas to ne odvezuje natančnega dela. Dvoje je nujen pogoj, da bi se lahko premaknili naprej. Prvo je, da začetnih vzrokov ne iščemo le v 1941.letu, temveč tudi v poprejšnji zgodovini Slovencev, najprej seveda med vojnami, v "času nestrpnosti", komunistov, fašistov in katoliških izključencev. To je bilo na našem posvetu večkrat poudarjeno. Drugo pa je - in v tem smo Slovenci posebno šibki - široko preučevanje podobnih problemov v drugih evropskih državah in primerjava z našim dogajanjem, ne pozabljajoč na jugoslovanski okvir. Mislim, da bomo ugotovili nekaj presenetljivega. Da smo v Evropi edini narod, ki je njegov politični in družbeni "establishment" svoj boj za ohranitev oblasti po vojni, svojo protirevolucijo, ki po sebi ne bi morala biti manj legitimna od revolucije same, udeležan s kolaboracijo, kakršna je bila naša, z okupanti, kakršni so bili na naših tleh,

proti rezistenci naroda, kakršen je naš. To se dozdej v svetu še ni razvedelo.

Razgledi: Slovenska ljudska stranka (katoliška ali klerikalna, kakor jo pač kdo označuje) je bila med vsemi slovenskimi predvojnimi strankami najbolj nacionalna. Videti je paradoksalno, da je tudi ta stranka stopila na pot, ki se je dolgo označevala (druga stran: "etiketirala") z narodnim izdajstvom.

Pri vsaki stranki je prvoten njen posebni, ideološko določen politični program. Zelo zanimivo je nekoč prof. Grafenauer označil strankarski razhod Slovencev konec 19. stoletja kot zmago strank nad narodom. To velja tudi za Slovensko ljudsko stranko. Posebej je treba upoštevati, da SLS iz leta 1928, ko so bile zadnje relativno svobodne volitve v Jugoslaviji pred vojno, ni enaka kot SLS po aprilskem polomu 1941. Vmes je sodelovanje stranke v režimu Aleksandrove diktature, vmes je razcep stranke kot posledica njene cerkveno pogojene protisocialistične usmeritve, vmes je poglobljanje tega razcepa zaradi njene vključitve v stranko centralistične vlade, ki zanika obstoj narodov, poglobljanje razcepa zaradi njenega vztrajanja v tej režimski stranki tudi po sporazumu o ustanovitvi avtonomne Banovine Hrvatske, ko je ustanovitev avtonomne Banovine Slovenije z njenim lastnim soglasjem odloženo za nedoločen čas.

Razgledi: "Funkcionalna kolaboracija" z okupatorjem nadomešča pri vas razvpito narodno izdajstvo in označuje vidike v tistem, kar naj bi bila državljanska vojna. Ali bi mogli reči, da je imela tudi pri tem zelo veliko, če ne kar odločilno vlogo enciklika papeža Pija XI. iz leta 1931 "Quadragesimo anno"?

Omenil sem že razcep v Slovenski ljudski stranki, ki je nastal pred vojno zaradi odnosa do krščanskega socializma. To je bilo po formalni strani nasledek integralističnega pojmovanja papeške okrožnice "Quadragesimo anno". Od prve do zadnje črke, ali razhod! Zanimivo je brati, kako se eden glavnih avtorjev te okrožnice, nemški teolog Oswald Nell-Breuning, S.J., po drugem koncilu spominja, kako so

pisali to okrožnico in meni, da so njeno protisocialistično ost nekateri v tistem času napačno razumeli! Za ravnanje preostalega dela SLS v času okupacije pa je imela največjo vlogo protikomunistična okrožnica papeža Pija XI. iz leta 1937 "Divini redemptoris". Jemali so jo kot obvezno napotilo za odklonilen odnos do Osvobodilne fronte, ker so v njej bili navzoči tudi komunisti. Sama njihova navzočnost je zadostovala za ostro odklanjanje. Okrožnica iz leta 1931 je razcepila našo katoliško stranko, z okrožnico iz leta 1937 v rokah pa je preostali del stranke usodno razcepil naš narod.

Razgledi: Papež Pij XII., poglavar Katoliške cerkve v vojnih letih, je po drobcih pravzaprav preklical zahteve iz enciklike Pija XI. "Divini redemptoris", namreč postavko, da s komunisti ni dovoljeno nikakršno sodelovanje. Kaj mislite, ali vodstvo slovenske Cerkve za ta, pogojno rečeno, preklic ni vedelo, ali pa je kljub "preklicu" izhajalo iz svoje presoje položaja v Sloveniji med vojno in po njej?

Kako je bilo s tem, zgodovina še ni pojasnila. Bilo bi pa nujno, če želimo našo nesrečo razpoznati v vseh njenih sestavinah. Vsaj neuradno je bil "preklic", razpoznaven v izjavah ameriških škofov, v Ljubljani znan, saj je 1941. leta tekla o njem prek letakov javna polemika med kristjani.

Razgledi: Slišali smo že kar nekaj hipotez, kako bi bilo, ko bi protikomunistični blok ravnal drugače - kako bi bilo s tem "blokom" samim, in kako bi bilo s "komunistično zlorabo" narodnoosvobodilnega boja. Imate tudi vi kako hipotezo?

Brez funkcionalne kolaboracije si ni mogoče zamisliti povojnega pomora. Opomnil bi le še to, da je "antikomunizem" pri nas črpal tudi iz neideološkega vira, namreč pri tistem delu njegovih militantnih predstavnikov, ki so v imenu jugoslovanske državnosti zavračali idejo o slovenskem narodu in njegovi pravici do samoodločbe.

Razgledi: Ali se ne kažejo znamenja, da zgodovinska stroka ne prispeva nujno, neposredno in takoj k spravi, da sta sprava in znanstveno

raziskovanje dogodkov na različnih ravneh? Če se ne doseže resnična sprava, odpuščanje, bo zgodovinska stroka venomer povzročala politične in človeške razcepe. Znanost bo pač ugotavljala dejstva, in iz teh bodo izhajale tudi zgodovinsko-moralne sodbe in obsodbe. Ljudje jih bodo morali sprejemati, ni pa vseeno, ali bodo medsebojno spravljani ali pa sovražni.

Z vidika zgodovinarja bi najkrajše rekel: Sprava je stvar ljudi, njihove odločitve, zgodovinska resnica je stvar znanosti, njenih prizadevanj, razumevanje resnice je stvar osebnosti, njene interpretacije, absolutne gotovosti o resnici ni, vedno se lahko še kaj neznanega odkrije. Med temi postavkami obstaja očitna smiselna notranja povezanost, a ta ni brezpogojna. Sprava je možna tudi zgolj na temelju človeške morale, ali verskega etosa, ali pa tudi kar na temelju spoznanega in priznanega javnega interesa. Naj bo temelj takšen ali drugačen, pa sprava gotovo ne more biti trajna in trdna, če je njen argument v nasprotju z resnico, bodisi zaradi nevednosti ali celo zaradi zavestnega njenega zanikanja. Zgodovinska znanost zato spravi ne služi neposredno, ne podaja ji izbranih ali prilagojenih dokazov, temveč je tudi v tem primeru, kakor vselej, njena dolžnost širiti in poglobljati spoznanje resnice, četudi bi nova spoznanja na prvi pogled ogrožala duhovno lagodnost ljudi, ki so se odločili za spravo. Ni nujno, najbrž pa ni slabo, če je tudi zgodovinar kot osebnost odločen za spravo, če to vpliva na iskanje novih zornih kotov pa tudi na blagost v njegovem izražanju resnice. Beseda je v tem območju snovanja namreč kaj lahko tudi podivjan konj.

Naši razgledi, 7. junij 1991. Vprašanja: Štefan Kališnik

O KONTINUITETI SLOVENSКИH NARODNIH ODLOČITEV

Če se danes odpira vprašanje, ali lahko govorimo o kontinuiteti slovenskih narodnih odločitev, denimo, od razsvetljenstva naprej, torej naprej od časa, ko že govorimo o moderni narodni zavesti, to ne pomeni, da bi dvom nastajal o temeljni odločitvi Slovencev, da narod so in da narod hočejo ostati. Ta odločitev je po svojih strukturnih osnovah seveda veliko starejša od razsvetljenstva in zato tudi nosi v prejšnjih stoletjih strukturni značaj in ne značaj zavestne narodne odločitve. S tem nočem trditi, da osebne odločitve (n.pr. slovenskih protestantov, da pišejo v jeziku slovenskega ljudstva in da pri tem uvidevajo, da je ta jezik različen ne samo od nemškega, temveč tudi od drugih slovenskih jezikov) ne bi imele velikega pomena za nadaljnji razvoj ljudstva, ki bo postalo narod s samostojnimi, zavestnimi narodnimi hotenji. Primarna odločitev naroda za svoj narodni obstoj, danes ne doživlja kakega preloma. Nasprotno, očitno doživlja zelo močno potrditev. Da gre pri tej primarni odločitvi sploh za kako odločitev, torej za odklonitev še neke druge možnosti, je pa vendar treba tudi ugotoviti.

Na začetkih ima namreč slovensko ljudstvo sploh, pozneje pa posamezniki in cele skupine iz naroda, na voljo tudi alternativno možnost. Mislim na kulturno, politično in končno tudi jezikovno germanizacijo. Na obrobjih tudi italijanizacijo in madžarizacijo. Ta alternativa je znotraj jugoslovanskih državnih meja po 1918. letu sicer splahnela, zelo realna pa je ostala za Slovence zunaj njih, do današnjih dni. Ni treba

pogledati le na Koroško. Pa tudi ne zgolj na aktualne asimilacijske procese med slovenskim življem v Italiji. Spomnimo se polemik v slovenski javnosti pred dvema desetletjema, ko se je zahteva po svobodi individua uveljavljala pri delu mlade inteligence tudi z legitimizacijo takoimenovanega Dežmanovega kompleksa. Vzporedno k temu postavljena zahteva po ločitvi med narodom kot narodenostjo in med nacija kot sistemom moči ni brez te implikacije. A pustimo to plat vprašanja o kontinuiteti narodnih odločitev ob strani. S tem, da obstaja samostojna Republika Slovenija, je individualno odločanje Slovencev za svojo narodnost vsaj za veliko večino, ki živi v slovenski državi, praktično rešeno. Ali za vse čase, to je že novo vprašanje.

O kontinuiteti slovenskih narodnih odločitev se danes naša javnost sprašuje, če že ne govori kar naravnost o diskontinuiteti ali celo protislovnosti med njimi, ob jasno razpoznavnem dogodku. To je, ob odločitvi za državno samostojnost Slovenije. Intenzivnost spraševanja se je poglobljala, kolikor bolj se je radikalizirala izpeljava te odločitve. Saj v načelu je bila sprejeta že na plebiscitu pred letom dni. A konkretno je bila izpeljana v skrajni obliki, kot odpoved vsakršni institucionalni jugoslovanski povezavi, pol leta pozneje. Tako se je pač do kraja obrnilo po napadu uzurpirane jugoslovanske armade na Slovenijo.

Uveljavljena je torej nedvomna diskontinuiteta v slovenskem odnosu do Jugoslavije. To je zareza, ki je nepreklicna. A podvržena je različnim interpretacijam, v marsičem protislovnim. Zaradi dejstva, da so praktično vsi Slovenci prišli do sklepa, da je Sloveniji nujno, da se odtrga od nevarnosti, ki ji groze iz prostora nekdanje Jugoslavije, da v tem med njimi ni razlik, izvirajočih iz njihove podedovane ali novo zrasle politične razčlenjenosti, zaradi tega dejstva torej nastaja občutek, da gre za nekaj čisto novega, od preteklosti različnega, preteklosti celo nasprotujočega. Na koncu se razmišljanja zgoščajo v dve vse prej kot spodbudni vprašanji. Ali smo torej Slovenci sedem desetletij živeli v neki temeljni zmoti, potem ko smo leta 1918 pretrgali smer in zapustili prostor tisočletne svoje zgodovine in smo zdaj v položaju, ko moramo to zmoto popraviti? Še bolj turobno je drugo, nasprotno vpra-

šanje, ki teze o zmoti ne sprejema in jo nadomešča s tezo o oportunisti. Ali se nismo morda vsi skupaj izkazali kot zbor sebičnežev, ki čolnič, na katerem smo nekoč iskali rešitve, družno zapuščamo zdaj, ko tone, namesto da bi ga oteli?

So pa nekateri, ki se ob preminutvi Jugoslavije ne obremenjujejo z nadležnimi vprašanji. Preprosto zato ne, ker so jo že ves čas, ali pa vsaj zadnjih petdeset let intimno odklanjali. Ne mislim na tiste, ki vise na romantični predstavi o stari Avstriji. Slišni so glasovi ljudi, ki v fenomenu Jugoslavije, v vseh sedmih desetletjih njenega obstoja, vidijo inkubator vseh poglavitnih takratnih in današnjih težav na Slovenskem. Najbolj pa jim je Jugoslavija problematična zato, ker je bila prizorišče samostojne socialistične revolucije, ker je omogočila fenomen Osvobodilne fronte in njeno osovraženo tradicijo. To je vidik, s katerega menijo, da je odcepitev Slovencev od Avstro-Ogrske v 1918.letu in njihova odločitev za Jugoslavijo bila poguba. Tudi njihova osebna poguba. S tega vidika so se nekateri že dolgo oglašali z očitki tistemu delu slovenske katoliške politike, ki je zrušil dr. Ivana Šušteršiča in s tem zanikal legitimno avtoriteto, to življenjsko počelo družbe. Očitajo, da so rušitelji avtoritete zamenjali vrhovni slovenski narodni cilj, Zedinjeno Slovenijo, z Zedinjeno Jugoslavijo. V tem sporu v letih 1917-1918 je bil, kot posledica padca avtoritete, sprožen proces nedinosti, ki je katoliško gibanje izvotlil in oslabil, tako da je v križnem ognju v letih 1941-1945 ostalo brez rezerv. (Tako piše npr. B. Kocmur, Vestnik slovenskih domobrancev, 1985. Širše je takšne teze utemeljil Matija Škerbec že 1956-1957 v svojih dveh zvezkih Pregleda novodobnega slovenskega katoliškega gibanja, izdanih v Clevelandu.)

Ali je upravičeno mnenje, da je pravo diskontinuiteto v slovenskih narodnih odločitvah treba videti pravzaprav v letu 1918., v dejanju ločitve od Avstrije in v odločitvi za vstop v Jugoslavijo? Če pustim vprašanje o vlogi načela avtoritete v razvoju katoliške stranke ob strani, mislim, da je najprej potrebno pojasniti vprašanje, ali sta ločitev od Avstrije in odločitev za Jugoslavijo Slovence res opeharila za Zedinjeno Slovenijo.

Ne izhajam od zgodovine jugoslovanske misli, ki je seveda važna. Tudi ne mislim razgrinjati političnih, gopodarskih, demografskih faktorjev, ki so že pred začetkom vojne dokazovali, da slovenski narod, kljub vsem svojim lepim uspehom, mora usahniti, če ne doseže zaščite, ki mu jo lahko zagotovi lastna državnost. Izhajam od položaja ob koncu prve svetovne vojne.

Prav na kratko:

Nihče, ki je v Avstriji bil na oblasti, ni Slovencem predlagal narodne avtonomije, ki bi zaokroženo zajela njihovo narodno ozemlje. Niti v zadnjem trenutku ne. Ali ni takšna ponudba vsebovana v manifestu cesarja Karla z dne 16. oktobra 1918, ki nanj danes nekateri opozarjajo? Manifest res govori o avtonomiji narodov Avstrije, a brez določitve vsebine. Predvsem pa brez določitve meja. Meje naj bi se določile po poti dvostranskih sporazumov med posameznimi narodnimi sveti. Torej slovenskega z nemškim glede severne meje. To je gotovo pomenilo Slovenijo brez Maribora in Ptuja, seveda tudi brez Prekmurja. Kaj bi bilo s Koroško? Gotovo pa je manifest že sam pomenil Slovenijo brez Trsta z zaledjem, ki ga predvideva kot posebno enoto. Ravno to določilo o Trstu dokazuje, da manifest ni resno mišljen, saj je Italija imela z londonskim paktom zagotovljeno mejo na razvodnici med Sočo in Savo. Kaj bi mogel cesar glede tega Slovencem sploh zagotoviti, tudi če bi o tem v manifestu hotel kaj reči? Analiza današnjega avstrijskega zgodovinopisja pravi, da je cesar manifest izdal na predlog nemških narodnjakov, da bi si omogočili pogajanja o etnični in ne zgodovinski razmejitvi s Čehi. (Prof. Helmut Rumpler.)

Samostojna Slovenija, brez Jugoslavije? Ne samo, da nihče ni zastopal tega stališča, niti sam dr. Šušteršič ne. Vprašanje meje na zahodu je bilo že vnaprej rešeno na njeno škodo. Na severu, kot že rečeno. Danes znano Šušteršičevo tipanje pri italijanski vladi dokazuje, da se ta ni bila pripravljena odreči niti koščku njej obljubljenе slovenske zemlje, niti v primeru, če bi zato dobila nadoblast (protektorat) nad neko hrvaško-slovensko državo po Šušteršičevi zamisli.

Samostojnost skupaj samo s Hrvati? Hrvaška je bil preveč povezana s srbskim vprašanjem, da bi integriteto takšne države bilo mogoče vzdržati proti vzhodu. Srbska območja so odločno težila k združitvi s Srbijo, tako v Hrvaški-Slavoniji kot v Bosni in Hercegovini. Argumente za takšno trditev nam podaja današnji čas v svoji grozoviti resničnosti.

Slovenija kot avtonomna enota ostanka Avstrije, tj. Nemške Avstrije? Problem meja z Italijo bi ostal enako odprt na škodo Slovencev. Nemška Avstrija se je izoblikovala kot nemška država in za prvi cilj si je postavila takojšnjo priključitev k Nemčiji. Takšna Avstrija, ki je ostala samostojna le po volji zmagovitih držav, bi pomenila novo stopnjevanje germanizacijskega pritiska na Slovence, če bi ostali zvezani z njo. Že obstoječa nemško-slovenska dvojezičnost torza Slovenije bi se še okrepila, zlasti v mestih in v vsej infrastrukturi. Za slovensko univerzo ne bi bilo izgledov.

Če k tej podobi dodamo tisto, za kar vemo, da se je v tem prostoru zgodilo pozneje, bi Slovenci, ki bi delili usodo Avstrije, najprej zapadli avstrofašizmu, nato nacistični Nemčiji, služili bi že od začetka vojne v Hitlerjevem Wehrmachtu. Najbrž bi pri njih ne bilo rezistence, ali pa le šibka, kot v Avstriji. Skoraj gotovo bi po drugi svetovni vojni v razdeljeni Evropi ostali v zahodni sferi, a ostali bi tudi brez protiosnega vojaškega prispevka, s katerim bi zmagovitim zaveznikom postavili zahtevo po reviziji meje z Italijo. Podobno kot Avstrija ni mogla terjati Južne Tirolske. Ostali bi torej še vedno državno razdeljeni, brez Primorske in severnih delov, brez izgledov, da kdaj postanejo zares samostojni.

Odločitev za jugoslovansko pot je v letu 1918 bila realno brez alternative, seveda, če izključimo resignacijo. Ni pa ta narodna odločitev bila brez težkih problemov za naprej.

Vzlic vsem težavam je v letih po 1918. slovenski narod v jedru napredoval in premagal je notranjo krizo svoje samozvesti, ki se ga je v novem položaju spočetka polotila. Ob vstopu v jugoslovansko državo je bil namreč tako razdvojen v vprašanju razmerja med slovensko

individualnostjo in jugoslovansko narodno enotnostjo, da ni zmogel enotnosti niti v zahtevi po slovenski kulturni avtonomiji.

Pozitivna tradicija slovenskega liberalizma, zlasti med kulturnimi ustvarjalci pa tudi v demokratično usmerjeni večini v najširši in najbolj priljubljeni organizaciji liberalnega narodnjaštva, v Sokolu, se je uprla iluzorni taktiki naslanjanja na jugoslovanski državni centralizem, saj ta centralizem ni bilo mogoče ločiti od asimilantskega jugoslovanskega nacionalnega unitarizma. Katoliški politični tabor, sicer idejno najbolj vztrajni predstavnik slovenske narodne individualnosti, a taktično tudi on kompromitiran v sodelovanju s centralističnim režimom, se je močno notranje diferenciral, tako ob kompromitantni taktiki sodelovanja v centralizmu, kot tudi ob odnosu do socialnih vprašanj in do integralističnih političnih alternativ, ki so vlekle k avtoritarnemu sistemu. Delavska revolucionarna levica je svojo perspektivo že 1924 začela zidati na pričakovanje, da ji bo uspeh v boju za narodno samoodločbo Slovencev in tudi vseh drugih narodov v Jugoslaviji, pripomogel k političnemu prodoru. Vse to skupaj je omogočalo, da slovenska politika, pogledana v celoti, ni zavzela odklonilnega stališča do preloma iz leta 1918, marveč je njegovo tradicijo vključila v svojo možno prihodnost. Nedvomna kritičnost do razmer v kraljevski Jugoslaviji Slovencem ni pomenila odvrnitve od skupne države, marveč predvsem utemeljitev zrelejšega in zgodovinsko ustrežnejšega izhodišča za novo potrditev lastnega položaja in za novo demokratično konstituiranje skupnosti z drugimi narodi.

Pa vseeno pogledjmo, ali najdemo v času med obema vojnama pri slovenskih političnih silah kak program, ki shaja brez Jugoslavije ali ji celo nasprotuje. Za liberalni tabor v celoti lahko rečemo, da tega pri njem ni. Prav tako ne pri socialnih demokratih, kolikor so se sploh ohranjali v slovenski politični strukturi. Za komuniste lahko rečemo, da je pri njih vprašanje jugoslovanskega državnega okvira najbolj sporno oziroma odprto, da se programsko celo izrečejo za njegovo odpravo in da njegovo pomembnost uvidijo še najbolj po zmagi nacizma v Nemčiji, ko odpor proti fašizmu povežejo z obrambo neodvisnosti

jugoslovanske države. Takšen spremenljiv odnos do državnega okvira izvira iz njihovega načelnega izhodišča, to je od priznanja pravice vsakega naroda do samoodločbe. To seveda ne more biti identično z afirmacijo nekega obstoječega državnega okvira, če gre za mnogonarodne države. Prav lahko je s takim okvirom celo v nasprotju. Značilna je Djilasova izjava na V. državni konferenci oktobra 1940, da ni primerno govoriti, kako Hitler zaslužnjuje male države, ker ne zaslužujejo se države, temveč narodi. O evoluciji stališč KPJ oz. KPS do vprašanj jugoslovanske države in narodov, je veliko napisanega in tega ne nameravam povzemati. Očitno bo vse treba še enkrat analizirati, da se bo sodobna zgodovinska zavest naše javnosti z ugotovljenim sprijaznila. In so tudi še zares nepojasnjena vprašanja, predvsem tista, povezana s politično taktiko, ki se je spreminjala. Rad bi pripomnil samo to, da imajo tudi takratni komunisti svojo antropologijo. Kdor je ne priznava, njihovega ravnanja ne more razumeti. Na tem mestu se zadovoljimo z ugotovitvijo, da je najrepzentativnejši programski tekst iz teh vrst o narodnem vprašanju, torej Sperans, edini med programi slovenskih strank, ki v tistem času (1939) jasno ugotovi: "Jugoslavija ima pomen za Slovence samo toliko in dotlej, dokler bodo v njej in z njo zavarovani slovenski narodni interesi. Kdor bi hotel iskati njen pomen kjerkoli drugod, bo zašel na stranpota." (251.)

Če se obrnemo k takrat najpomembnejšemu, to je h katoliškemu taboru, moramo omeniti program SLS s konca 1932.leta, takoimenovane "Koroškeve punktacije". To je program, ki zahteva zedinjenje Slovencev v eno samo politično enoto, ki v tem smislu nalaga Slovencem v Jugoslaviji posebne naloge, ki meni da si morajo Slovenci v Jugoslaviji priboriti narodno individualnost, finančno samostojnost, politično in kulturno svobodo, radikalno socialno zakonodajo. To bodo dosegli s svobodnim sporazumom s Srbi in Hrvati "na demokratski bazi državno ravnopravnih edinic, kateri ena naj bo Slovenija."

Punktacije so v Beogradu sprejeli s pričakovano nejevoljo. Tisto, kar je bilo več od pričakovanega, je bil očitek, da so separatistične, da bi

Slovenija, ki jo zahtevajo, bila odtrgana od Jugoslavije. Za tak očitek ni bilo ne dokaza ne razloga. Naprotno, razvoj v Evropi, predvsem zunanja politika Hitlerjeve Nemčije in ob njej manj ali bolj koordinirano politika Mussolinijeve Italije, ni vsebovala ničesar, kar bi kazalo na to, da računata na obstoj Slovenije, kakršnekoli že, ločene od Jugoslavije. Če se je takrat govorilo o samostojni Hrvaški, seveda pod protektoratom Italije ali Nemčije ali obeh, če so v Italiji in v z njo povezanih državah, ki so obkoljevale Jugoslavijo, podpirali separatistično, idejno pa fašistično gibanje Ustašev, ni bilo prav ničesar podobnega v zvezi s Slovenijo. Niti zunaj nje, niti v njej sami. Kontakti avstrijskih nacistov s predstavniki SLS pred julijskim pučem 1934 o možni reviziji avstrijsko jugoslovanske državne meje na koroškem odseku, v primeru, da Jugoslavija ne bi nasprotovala takojšnji združitvi Avstrije z Nemčijo, niso imeli značaja računa na kak slovenski separatizem. Prav posebej niso imeli značaja kakega nemškega priznanja Slovencev kot narodne individualnosti z državnimi pravicami. Treba je tudi ugotoviti, da so ti stiki ostali osamljena epizoda, povsem brez kontinuitete v nadaljnjem dogajanju v mednarodnih odnosih. V dneh aprilske vojne in vdiranja nemških okupantov v Slovenijo se na to epizodo nihče niti spomnil ni.

Kontinuiteta jugoslovanske usmeritve v politiki SLS ni bila do vojne nikdar pretrgana. Tudi potem ne, ko se je v Avstriji po zadušitvi nacističnega puča tam utrdil slovenski katoliški stranki idejno in politično tako blizu stoječi avtoritarni režim katoliškega korporativizma, sklicujočega se na encikliko "Quadragesimo anno" Pija XI. Po ustni tradiciji je dr. Lambert Ehrlich tedaj koroškim slovenskim visokošolcem govoril, naj bodo srečni, da je cela Koroška s Slovenci vred deležna blagoslovov katoliške države, četudi je nemška. Toda o kakem načrtovanju nove državne pozicije celotne Slovenije za lastno uresničitev tega nedvomno zaželenega družbenega sistema, ki bi seveda bil možen samo ločeno od multikonfesionalne Jugoslavije, ni nič znanega. Tudi verjetno ni. Ciril Žebot, častilec osebnosti L. Ehrlicha, sicer omenja neko profesorjevo vizijo "višarskega slovenstva", a brez na-

tančnejše navedbe, kdaj naj bi bila oznanjena in kaj naj bi predvidevala. Sam je profesorja Ehrlicha prvič srečal jeseni 1932 in je torej njegova izvajanja na Višarjah lahko slišal le po tem datumu, četudi bi se dalo razumeti, da jih je profesor oznanjal celo še pred 1929. letom. Kronologija je šibka stran Žebotovega pisanja in tako od njega ne izve mo, kdaj bi si bil Ehrlich, z vidika Svetih Višarij, zamislil Slovenijo kot "narod sredi Evrope". Njegov načrt slovenske državnosti v treh variantah, bodisi v zvezi s Trstom kot "jadranske Švice", bodisi v jugoslovanski konfederaciji, bodisi kot članici širše evropske zveze držav, izvira tudi po Žebotovem pisanju dovolj očitno šele iz časa po okupaciji. (Slovenija 1, pasim, zlasti 124-5.) "Straža v viharju" sama si je še 14. aprila 1938 zapisala v program: "Hočemo slovenstvo neokrnjeno organsko vključiti v našo državno skupnost velike in močne krščanske Jugoslavije..."

Ugotovitev o kontinuiteti jugoslovanske usmeritve gotovo še bolj velja za dr. Korošca samega, zlasti zanesljivo po letu 1935, odkar se njegova Slovenska ljudska stranka vključuje v vladajočo stranko, Jugoslovansko radikalno zajednico, kot njen sestavni del. Le spomnimo se dejstva, da je Jugoslovansko radikalno zajednico označevalo stališče centralizma in narodnega unitarizma. V izrecnem protestu proti takšni drži slovenske klerikalne stranke se tedaj oblikuje opozicijska skupina, tkim. Stara SLS, ki se sklicuje na punktacije kot na program, katerega veljavo je treba ohraniti. Razume pa se, da niti ta neposredna niti tista poznejša, a najbolj poglobljena kritika narodno pogubne taktike vodstva SLS, ki je prišla iz vrst katoliških intelektualcev, zbranih ob reviji Dejanje, ni priporočala kake preusmeritve v razmerju do jugoslovanske poti Slovencev. Referat Boga Grafenauerja o slovenskem vprašanju na Bohinjskem tednu 1939 v tem pogledu poudarja, da Slovence trajno veže na Jugoslavijo zemljepisna usmerjenost, narodnostna zveza z ostalimi južnimi Slovani in misel, da so sami v današnjem položaju prešibki. Boj za močno Jugoslavijo je v interesu Slovencev, mora pa Slovenija imeti v Jugoslaviji svoj poseben položaj. V tem smislu boj za Jugoslavijo ni v nikakršnem nasprotju s prepričanjem o

narodni samobitnosti Slovencev, ki je kot naravna in zgodovinska resnica podlaga za vse delo. Pred poldrugim desetletjem šele evidentirana edina ohranjena številka vestnika "Slovenska politika", datirana 23. november 1939, domnevno glasila некоč nameravane stranke krščanskih socialistov, res ne omenja Jugoslavije v programskem uvodniku. Toda v širših obrazložitvah programa v isti številki se nameravana stranka označuje kot "nova politična formacija slovenskih avtonomistov". Zahteva po avtonomiji Slovencev je seveda smiselna le, če gre za širšo, večnarodno državo. Iz vsega v številki napisanega je očitno, da tudi pobudniki te zanimive, a neuresničene stranke mislijo na Slovenijo kot enoto v federativni Jugoslaviji, državi treh narodov.

Potrdilo za Koroščevo zaupanje v Jugoslavijo, kot edine resnične opore za Slovence, najdemo za zadnje dni miru v znanem spominu koroškega slovenskega politika krščanskosocialne smeri dr. Joška Tišlerja, ki ga je zapisal 1968 v pismu Rudi Jurčecu. Vendar najdemo v tem pismu tudi že izraženo Koroščevo oceno, da bo Jugoslavija v bližajoči se vojni razbita. To je zanj seveda nezaželena katastrofa. Zato njegov nasvet, kako naj Slovenci v takem primeru ravnajo, gotovo ni izraz kakega narodnega programa, še posebno ne kakega programa Slovenije brez Jugoslavije. Njegov nasvet ima značaj obupnega iskanja izhoda v skrajni sili. Le dokler obnova Jugoslavije ne bi bila spet možna, naj Slovenci iščejo neko zasilno rešitev. Korošec ne misli na kak upor. Računa na konkurenčnost med aspiracijami Nemčije in Italije glede jugoslovanske Slovenije in svetuje, naj se tudi jugoslovanski Slovenci zatečejo k Italiji. Strah pred nemštvom v njem očitno prevladuje. In ta strah pred nemško močjo povzroča, da le malo pozneje sam zdvomi o možnosti, da bi Slovenci res lahko kaj izbirali med Nemčijo in Italijo.

Tako si lahko razlagamo njegovo stališče po porazu Francije in drugih zmagah Nemčije v zahodni in severni Evropi, ki mu ga pripisuje 16. septembra 1940 poročilo nemškega poslanika von Heerena. Korošec, tako piše nemški diplomat, vidi edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se (Jugoslavija) najtesneje nasloni na Os in zlasti na Nemčijo. (Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji

1933-1941, Ljubljana, 1966.) Von Heeren to sicer razlaga s Koroščevim strahom pred Sovjetsko zvezo, vendar je očitno, da Korošec takrat v približevanju Jugoslavije Osi vidi predvsem način, kako Jugoslavijo obvarovati pred nemškim napadom. Torej pred katastrofo, v kateri Slovenci - tako zdaj presoja - ne bi imeli več nobene možnosti, niti tiste, da si izberejo okupanta. Le v tem smislu lahko razumemo informacijo, da si je v začetku septembra 1940 prizadeval dobiti od nemške vlade vabilo za obisk v Berlinu. Gotovo ima še vedno prav dr. Biber, ko v svoji knjigi ugotavlja, da ni dokumentov, ki bi pokazali, kakšni so bili tedaj pravi načrti dr. Korošca, in ko meni, da je zato "treba s pridržki sprejemati trditve oz. govorice, da je dr. Korošec nameraval doseči nemški protektorat nad Slovenijo po slovaškem vzgledu".

Od časa izida Bibrove knjige je obelodanjen še en dokument iz arhiva nemškega ministrstva za zunanje zadeve, ki pa dokazuje, da so takšno prilagoditev Slovenije Hitlerjevi novi Evropi resnično skušali doseči politiki, ki so nasledili Korošca pri vodstvu SLS. Dan pred nemškim napadom na Jugoslavijo, 5. aprila 1941, sta dr. Kulovec in dr. Miha Krek naprosila vršilca dolžnosti slovaškega poslanika v Beogradu, da je ta še istega dne sporočil vršilcu dolžnosti nemškega poslanika, da Slovenci nočejo umreti skupaj s Srbi, da bolj cenijo lastno deželo kot Jugoslavijo, in da vidijo izhod le v sodelovanju z Nemčijo, v obliki ali samostojne Slovenije ali pa v obliki slovensko hrvaške države. Nujno prosijo, da jim nemška vlada sporoči svoje stališče, kajti boje se, da Nemčija načrtuje razdelitev Slovenije. (Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd, 1970, 137-138.)

To dejanje voditeljev SLS bi lahko ocenili kot poskus, da bi v zadnjem trenutku dosegli za Dravsko banovino status Slovaške. Dikcija dokumenta navaja na sklep, da je to prvi takšen korak pri nemškem poslanstvu. Ničesar seveda dokument ne pove o vprašanju morebitne kontinuitete s političnimi načrti dr. Korošca.

Umestno se lahko vprašamo, ali so se vodilni politiki SLS, ki so ob

grozečem nemškem napadu videli rešitev v tem, da bi Nemčija vzela jugoslovanski del slovenskega ozemlja v celoti pod svojo oblast, na način, podobnem slovaškemu, ali so se zavedali, kaj bi takšno priznanje zakonitosti agresije na Jugoslavijo pomenilo za obravnavanje slovenskega vprašanja po vojni, v kateri bi zmagali zahodni zavezniki? Dejstvo, da so pozneje tisti, ki so ostali v Ljubljani, brez obotavljanja priznali aneksijo "svojega" dela jugoslovanskega državnega ozemlja Italiji, da so priznali ustanovitev Ljubljanske province kot dela Kraljevine Italije, govori o tem, da si o vprašanih vojnega prava najbrž niso bili čisto na jasnem. S priznanjem aneksije je z njihovega stališča okupant prenehal biti okupant in razvezan je bil tistih dolžnosti in omejitev, ki jih mednarodno pravo nalaga okupantom. Tudi sebi samim so s tem odvzeli tiste pravice, ki jih mednarodno vojno pravo zagotavlja prebivalcem dežel pod tujo vojaško okupacijo.

O teh stvareh je z znanstvenega vidika pisal in v februarju 1942 objavil knjigo univerzitetni profesor dr. Ivan Tomšič. Zdi se, da je vodilnim politikom bivše SLS v Ljubljani šele takrat postala jasna razlika med okupacijo, ki jo je mogoče sprejeti mirno in priznati kot legalno, in pa aneksijo, ki jo priznati, pomeni izenačiti se z državljani države osvajalke. In da priznanje aneksije Ljubljanske pokrajine pomeni z vidika mednarodnega prava tudi sklep etabliranih slovenskih političnih reprezentantov, da soglašajo z državnopravno ločitvijo Ljubljanske province od Jugoslavije in z njeno državno priključitvijo k Italiji. Najbrž ni naključje, da je tajna spomenica prof. Ehrlicha italijanskim okupacijskim oblastem v marcu 1942 šele prvi politični akt iz kroga voditeljev bivše SLS, v katerem je storjen napor, da se jasno ugotovi položaj Ljubljanske province po mednarodnem vojnem pravu. Profesor Tomšič je očitno imel vsaj enega pozornega bralca.

Znano je prizadevanje dr. Marka Natlačena v času aprilske vojne, da bi na terenu, prek stika s prihajajočo nemško vojsko, dosegel enotno okupacijo nerazdeljenega ozemlja Dravske banovine po Nemčiji. To je bilo nekaj drugega kot priznanje aneksije ali sprejem protektorata. Še vedno je ostajalo v okviru vojnega prava. Tu ni šlo za ponudbo nem-

ški vladi, da bi Dravsko banovino, zdaj na papirju osamosvojeno pod oblastjo Narodnega sveta za Slovenijo, državno priznala in ji dopustila položaj, podoben položaju Slovaške. Šlo je preprosto za to, da nemška sila zasede celoto ozemlja nekdanje Dravske banovine, ne da bi ga delila z Italijo. Kaj takega predlagati, najbrž ni proti vojnemu pravu. Bilo je le ponižujoče in nespametno. Da bi si zamislili, kakšna usoda bi doletela potem vse tako nerazdeljene Slovence pod enotno nemško nacistično okupacijo že na samem začetku, ni potrebno imeti kake posebne domišljije. Po "modelu" Štajerske in Gorenjske bi nemški Rajh prav kmalu mobiliziral fante iz celotne nekdanje Dravske banovine za službo v svoji vojski, za boj na ruskem in drugih bojiščih, kolikor jih ne bi prej že preselil z družinami. Spomnimo se Tišlerjevega pričevanja, da je Korošec računal ravno obratno, da se naj okupirani Slovenci zatečejo vsi pod Italijo, da bi se izmaknili izpod Nemčije, ki mu pomeni hujšo nevarnost.

Še pogled na odnos do Jugoslavije pri slovenskih političnih vodstvih po sovražni zasedbi. Dr. Kulovca je nemška bomba ubila že dan potem, ko sta z dr. Krekom delovala za slovaško solucijo. Dr. Krek pa se je pridružil begu državnega vrha k Angležem. V krogu emigrantске vlade je zavzel stališče, da Slovenci potrebujejo obnovo Jugoslavije. Udeležba slovaških divizij na Hitlerjevi vzhodni fronti in grozljiva usoda Srbov v NDH, sta gotovo vzbujala v njem občutek olajšanja, da mu je prvotni poskus doseči za Dravsko banovino slovaško solucijo tako gladko spodletel. V Ljubljani preostali vodstvi SLS in Jugoslovanske nacionalne stranke JNS, kolikor se nista kompromitirali s priznanjem aneksije Ljubljanske pokrajine, sta se septembra 1941, v položaju, ki je nastal po napadu Hitlerja na Sovjetsko Zvezo in z oboroženim nastopom Osvobodilne fronte, sporazumeli za program obnove Jugoslavije kot trojne federacije Srbije, Hrvatske in Slovenije. Program so posredovali jugoslovanski vladi, pri čemer so se avtorji pohvalili, da so komuniste v dogovorih izključili. Objavljen je bil 23. novembra 1941 po londonskem radiju, nato propagiran kot "londonske točke". Vplivu liberalcev je pripisati, da omenja Jugoslavijo na prvem, Slove-

nijo pa na drugem mestu. Le "Stražarji" so mislili tudi na Slovenijo brez Jugoslavije, a nikoli na čisto samostojno.

Temeljne točke programa Osvobodilne fronte so bile dogovorjene postopoma, zapisane pa 1. novembra 1941. Tretja med njimi je ugotovila odnos do Jugoslavije. V skladu z že omenjeno načelno averzijo komunistov, da bi okvir mnogonarodne države programsko sprejemali vnaprej, torej predno bi se udejanila samoodločba narodov samih, a z ozirom na izrecne jugoslovanske težnje tistih liberalcev, ki so se odločali za rezistenco, je Osvobodilna fronta ugotovila, da je skupnost jugoslovanskih narodov naravna in usodna. Izjavila je nadalje, da ne priznava razkosanja Jugoslavije. Delovati pa hoče za slogo in enotnost narodov Jugoslavije in vrh tega za povezanost slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda, a vse to le na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe. To je bila široka formulacija, ki je presegala potrebe jugoslovanskega okvira, ki mu pa gotovo ni bila nasprotna, temveč k njemu nagnjena. V ozadju je bilo seveda vprašanje priznanja emigrantske vlade. Realno odločilen jugoslovanski korak je bil storjen že znatno prej, 16. septembra 1941, ko je Vrhovni plenum OF sprejel odlok o vključitvi slovenskega vojaškega zbora v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije.

Najpomembnejše vprašanje, o katerem nas danes svet sprašuje in na katero moramo odgovarjati tudi samim sebi je: Zakaj sta se Hrvaška in Slovenija morali zateči k tako radikalni obrambi svojih interesov, da sta se odločili za razdružitev državne skupnosti, ki sta jo nekoč soustvarili v zaščito teh istih svojih interesov? Kaj in kje se je tu v konstelaciji interesov, katerih vidni zgodovinski izraz je bila Jugoslavija, tako globoko prelomilo?

Novonastala kraljevina Jugoslavija med obema vojnama resnično ni bila vzor parlamentarne demokracije in ni našla zase sistema, ki bi vzdrževal, ali z napredovanjem modernizacije celo širil temeljno skladnost interesov različnih v njej asociranih narodov. Pa vendar je v drugi svetovni vojni Jugoslavija bila razbita šele z udarcem od zunaj, z

agresijo držav nacifašistične Osi, ob nemoči že skoraj poražene demokratične Evrope. Ker je politika okupantov pripomogla, da so zavladali v osrednjem delu okupirane države nepredstavljivo okrutni obračuni med njenimi državljani na etnični, verski in socialni podlagi, se je postavilo vprašanje, ali bo to državo še kdaj mogoče obnoviti brez novega nasilja. Odgovor niso prinesli načrti zaveznikov niti ga ni v njihovem zavetju našla znotraj sebe do skrajnosti sprta kraljevska vlada. Odgovor je prišel iz vrst narodov okupirane in razkosane Jugoslavije same. Prišel je že v letu 1941. z odločitvijo dela njihovih političnih struktur, predvsem maloštevilnih in dotlej prepovedanih komunistov, za realen oborožen odpor okupantom in za medsebojno solidarnost narodov kot pogojem za to, da bi tak odpor mogel biti uspešen. Pomembno za aktivno podporo širokih plasti v vsakem narodu tej uporniški akciji, je bilo tudi upanje, da bodo z odporom hkrati obnovili življenjsko šanso Jugoslavije kot intenzivnega skupnega modernizacijskega projekta, da bo ta Jugoslavija obnovljena na podlagi nove samoodločbe vsakega izmed njih, da ne bo vrnitve na staro. To je bil projekt nove Jugoslavije. V tem projektu so se zbrale zamisli, ki so jih v prejšnjih dobah porodila prizadevanja vsakovrstne demokratične opozicije vsakega in vseh narodov v Jugoslaviji, nikakor ne le komunistične. Brez takšnega vsestranskega projekta, uresničljivega z zmago protifašistične in vse narode osvobajajoče rezistence, bi bila obnova jugoslovanske države že takrat nemogoča. Za nazaj je temu dokaz izbruh današnjega razdora, ki je nastopil potem, ko je Jugoslavija s polomom svojega socializma, tako protislovno zraščeneга z oblastjo ene stranke, prenehala biti sinonim dogovora narodov za projekt modernizacije. Dokaz je razdor, ki se je sprevrgel v notranjo oboroženo agresijo in obrambo v trenutku, ko se je v njej začel nasilno uresničevati načrt za obnovo hegemonističnih, enakopravnost izključujočih odnosov med narodi.

Vsa pozitivna tradicija skupnih osvobodilnih naporov in bojev je zasuta z ruševinami. Izpričana velika večina Slovencev gre zdaj po direktni poti, ki je očitno edino še realna. Svoje pojmovanje svobode in svo-

jo nujno potrebo po demokratični modernizaciji povezuje Slovenija z odklanjanjem teh ruševin. To je izraz novo nastalega, a globokega nezaupanja do vsakršne oblike jugoslovanske državne skupnosti, ki je v zadnjih letih preplavilo vse posamezne slovenske miselne tokove. Utrdilo se je prepričanje, da so vse avtoritarne oblastne strukture, ki jih je Jugoslavija doživela, zlorabile, ena za drugo, argument o zgodovinsko nujni skupnosti. Da so zlorabile ta človeško prepričljivi argument za dokazovanje legitimnosti lastne oblasti, ta pa je pripeljala narode vselej do poloma upov. Najbolj usodno je, da si je po 1945. ta argument prisvojil strankarski monizem komunistov. Zaradi takšne povezave s svojim, sicer z mnogimi upi pričakovanim, a končno neuspešnim poskusom družbene preobrazbe, je ta monizem navsezadnje zapravljal moralno moč zmage narodov, ki so jo ti izvojskovali v svoji resnično solidarni rezistenci v drugi svetovni vojni. In razočaral je tudi njihovo nedvomno povojno pripravljenost, da delajo sporazumno in skupno za napredek vseh. Ali bi se komu drugemu v Jugoslaviji posrečilo kako drugače? Nič ne ugibam, samo ugotavljam, da bi bil ta nekdo drugi moral tudi sam najprej Jugoslavijo sploh obnoviti iz razvalin, ki so jo vanje pahnili diktatura, hegemonizem, fašistična agresija in njej sledeči pošastni ustaški holokavst Srbov, z vsemi njegovimi nič manj grozljivimi nasledki četniškega maščevanja nad hrvaškim in muslimanskim življenjem kot celoto.

Odločitev Slovenije za samostojnost je odločitev za življenje naroda in zaradi tega je skladna s prejšnjimi narodnimi odločitvami. Nobenega nasprotja ni v tem, da sta dve poprejšnji bili zvezani z odločitvijo za jugoslovansko državno skupnost, današnja pa mora shajati brez nje, ker z njo živeti ne more. Dejstvo, da je v zgodovinskem procesu Jugoslavija prenehala obstajati, ne pomeni, da sta obe predhodni odločitvi zanje bili napačni in nekoristni in še manj to, da bi Jugoslavija za Slovence bila samo nekakšna obvoznica za čas, ko bi si po tihem zidali svojo ločeno magistralno cesto. Mnogonarodna Jugoslavija je del naše zgodovine, kakor je do 1918. to mnogonarodna Avstrija, znotraj katere smo zrastle. Razlika je v tem, da smo se v Avstriji rodili, v Jugosla-

vijo pa vstopili po svojem preudarku. Obe sta prenehali obstajati. H koncu prve smo tudi sami pripomogli, ker smo hoteli živeti. H koncu druge pa so pripomogli njeni samozvani rešitelji. Oni so postali njeni končni rušitelji. Ni je več. Ostajajo narodi. Vsak med njimi lahko opravi s svojimi politiki. Ne more pa opraviti s svojo zgodovino. Tudi Slovenci ne. Še dosti se je bomo morali spominjati vsi, ne le zgodovinarji. Kajti dobro prihodnost samostojne Republike Slovenije lahko utemeljimo tudi v odnosu do svoje jugoslovanske zgodovine samo na resnici.

*Predavanje v zgodovinskem društvu v Ljubljani, 14. novembra 1991.
- Delo, 14. december 1992.*

NACIONALIZEM MALIH NARODOV IN PRIHODNOST EVROPE

Nacionalizem malih (vzhodno ali srednje) evropskih (etničnih) narodov, celo pri tistih, ki so jim nedavno državnost vendarle mednarodno priznali, ni istoveten z nacionalizmi večjih narodov, ustaljenih v svojih zgodovinskih državah in ki jih iz prejšnjega stoletja poznamo kot sile "evropskega koncerta". To so Anglija, Francija, Rusija, Nemčija pa tudi Španija in končno Italija. V našem času se ta značajska razlika prav stvarno izraža v precej razširjenem mnenju, da pomenijo ozki nacionalizmi malih sami po sebi nadlogo, ki moti procese demokratične evropske integracije, medtem ko so nacionalizmi velikih vir neke širše nevarnosti šele posredno. To je mnenje, da bi se v Evropi utegnile uveljaviti nove delitve pod vplivom posamezne velike države, ki bi izrabljala nacionalistične spore malih za udejanjanje lastnih posebnih interesov. Posebnih teženj in sebičnega obnašanja velikih v današnjem (zahodno) evropskem združevanju se običajno niti ne povezuje s pojmom nacionalizem.

Zato moramo, če želimo ovrednotiti možne učinke današnjih "malih" nacionalizmov, opaziti, da kažejo ti različni nacionalizmi, kljub majhnosti kot njihovi skupni značilnosti, tudi tipološke razlike, ki vplivajo na sedanje njihove medsebojne in širše mednarodne razmere.

Na območjih nekdanjega otomanskega cesarstva - in tukaj so navzoči samo mali narodi - označuje stoletno pot do narodne emancipacije in neodvisnosti vrsta uporov in osvobodilnih vojn (Črna gora, Srbija,

Grčija, Bolgarija, Romunija, Albanija). Upori in vojne proti otomanskemu cesarstvu so sicer izpodkopavali načelo monarhičnega legitimitizma v Evropi, a velike evropske države, četudi do 20. stoletja skoraj vse same monarhije, so jih upoštevale in jih celo podpirale, ker so s tem poskušale ustreči svojim protislovnim interesom na tem območju. In to od časov, ko je dominiralo v njihovi politiki takomenenovano vzhodno vprašanje, do najnovejših valovanj mrzle vojne.

Na območjih nekdanjega habsburškega cesarstva so mali nedržavni narodi dosegli svojo neodvisnost po drugačni poti. Najprej so gradili svoje stvarne kulturne, socialne, gospodarske in demokratične strukture, potem šele so poskušali postaviti na noge tudi svojo lastno državnost. Tudi ta tip nacionalizma so velike države izrabljale za svoje interese, posebno v času prve svetovne vojne in po njej. Značilne poteze delovanja obeh tipov nacionalizma malih narodov, lahko razpoznamo v sedanjih spopadih na nekdanj jugoslovanskih ozemljih.

Tretji tip se je razvil na ozemljih ruskega carstva. Tukaj je prizadevanja malih nedržavnih narodov za neodvisnost postavila v svojo funkcijo oktobrska revolucija, ki je z izrabo pravice do samoodločbe končno dosegla, da se v glavnem ohrani integriteta tega carstva s tem, da se je spremenilo v federacijo narodov. Le na Pribaltiku se je Finski, Litvi, Letoniji in Estoniji posrečilo z mednarodno podporo uveljaviti pravico do samoodločbe v obliki popolne državne neodvisnosti, ki je v političnem smislu bila odpor proti isti revoluciji, ki je to pravico aktivirala. Zato je ta ustanovitev malih držav tako hitro dobila podporo Evrope (vključno še vojskujoče se Nemčije in Avstroogrske). Le Finska je zmogla to pozicijo trajno ubraniti pred enostransko revizijo, kakršno so sicer doživele ostale tri baltske države v letu 1939. Odločilen je bil uspešni vojaški odpor Finske proti sovjetski agresiji v "zimski vojni" 1939/40. Dejstvo, da je dobro leto pozneje Finska tvegala povračilni napad na Sovjetsko zvezo v družbi in v zavezništvu s Hitlerjevo Nemčijo, njene samostojnosti tudi po zmagi Združenih narodov ni moglo več ovreči.

Na podoben način kot integriteta Rusije, je bila pozneje, v času druge svetovne vojne, ohranjena tudi integriteta Jugoslavije, ko se je na podlagi protifašistične odporiške vojne narodov na revolucionaren način Jugoslavija obnovila kot njihova federacija, utemeljena na specifični izpeljavi pravice teh narodov do samoodločbe.

Danes so problemi federacije ali federiranja v Evropi prerastli smotre ohranjanja posameznih obstoječih, a večnarodnih držav. Problemi federacije ali federiranja so se v novi dobi, po koncu mrzle vojne, povzdignili na raven celega kontinenta. Na tej ravni postajajo enako pomembni za vse. Zdaj se prvič dogaja, da se problemi malih narodov obravnavajo in rešujejo v splošnem evropskem soglasju in ob splošnem priznanju njihove pravice do samoodločbe. Znamenje postrevolucijske (postmoderne) dobe je, da se pravica malih narodov do samoodločbe ne postavlja več niti kot postulat revolucije niti kot ukrep protirevolucije, ampak končno zaradi demokratičnega življenja teh narodov samih, spoznanih za polnovredno in neogibno sestavino evropske celine.

Utemeljevanje nove dobe Evrope ni le nekakšen popravni izpit dežel vzhodno od jalske črte. Britanski zgodovinar A.J.P. Taylor, znan po svojih nekonformističnih tezah, je že 1952. leta dokazoval, da je zgodovinska napaka Zahoda, opazovana s stališča evropske enotnosti, bila to, da je omogočil "komunističnemu Vzhodu", da se polasti radikalnega programa Zahoda. "Ravno mi s svojimi demokratičnimi idejami bi morali biti prvi, ki bi uveljavili v Evropi enakopravnost narodov. Ravno mi bi morali izpeljati agrarno in gospodarsko revolucijo v vzhodni Evropi, ki so jo pozneje tako brutalno izpeljali komunisti," je zapisal Taylor v polemiki z nemškim zgodovinarjem Golom Mannom (*Die Realität der Geschichte. Der Monat*, April 1952, 40-44). Nemški liberalci, ki so del zahodne kulture, so narodom vzhodne Evrope prinesli namesto svobode najprej Metternichovo cesarstvo, potem, po njegovem razpadu pa cesarstvo Hitlerjevo. To je Taylor sicer pripomnil na račun Nemčije in nezmožnosti nemškega liberalizma, a nikakor le na račun Nemčije same. Nekaj opravičila za Nemce je poiskal v dej-

stvu, da je z njihovega stališča nevarnost slovanskega vzhoda bila pač neprimerno večja, kot pa je bila svojčas irska nevarnost za Angleže.

K temu zapažanju bi lahko dodali, da takoimenovana slovanska nevarnost za Nemčijo (ali Evropo) dejansko nikoli ni bila v temelju etnična, temveč civilizacijsko politična. Bila je to nevarnost s strani v zgodovini zrasle strukture ruskega carističnega absolutizma in pozneje nevarnost s strani njegove skrajne, a strukturno prav iz istega absolutizma izrasle negacije, namreč, nevarnost s strani boljševiškega totalitarizma. Po letu 1989 pa je ta nevarnost politično in sistemsko prenehala obstajati in zdaj ne more več biti kakršenkoli razlog ali pretveza za ambicije katerekoli države, da bi se znova spustila v Evropi v igro, nekoč znano s pojmom "Machtropolitik". Ideje o takšni politiki bi smele odslej obveljati samo kot preostanek preteklosti. Lahko pa še vedno ogrozijo demokracijo. In to najprej in najbolj v tisti državi, ki bi utegnila zapasti skušnjavi, da jo oživi v novi lastni priredbi.

Ko razmotrivamo problem nacionalizmov v vzhodni in osrednji Evropi, njihov vpliv na demokratično prihodnost narodov (držav) tukaj, bi najbrž bilo koristno spomniti se, da ideja praške pomladi v 1968.letu ni bila ideja preprostega nadomeščanja, substitucije socialističnega sistema na vzhodu s kapitalističnim sistemom zahoda. V tistem času je vladala ideja konvergence obeh sistemov. Ali je splošno razsulo vzhodnega sistema napravilo to idejo popolnoma zastarelo in ali ni misel o konvergenci danes lahko samo stvar poroga? Široko polje problemov je treba šele preučiti, če hočemo najti dokončen odgovor. En vidik je seveda očitno nesporen. Konvergenca totalitarizma in demokracije kot tudi konvergenca svobodnega gospodarstva in gospodarstva, ki izključuje trg, je izključena. Toda neka vrsta konvergence različnih tipov moralne in socialne zavesti ljudi, ki so zrasli tukaj in tam, v že od nekdaj močno razdeljeni Evropi, je gotovo neizogibna naloga prihodnosti. Uresničimo jo lahko samo s skupnimi napor, brez zmagoslavskih simplifikacij ali apriorističnih izključevanj ali celo maščevalnih naklepov.

Vzhodni sistemi se namreč nikakor niso pojavili na svetu kot rezultat nekakšne zlobne zarote. Zrastli so na tleh prizadevanj, da bi se našle rešitve za resne in nujne in zelo otipljive probleme prizadetih dežel. Med njimi je na pomembnem mestu iskanje rešitev za problem enakopravnosti narodov, velikih in malih, narodov brez držav ali zgodovinsko privilegiranih, gospodarsko razvitih ali zastajajočih. Konvergenca porojenih zamisli o reševanju takšnih vprašanj bi lahko bila koristna. In ne samo konvergenca zamisli. Gre tudi za nekatere čisto določene rezultate pri reševanju narodnih vprašanj, uresničene na vzhodu, ki dajejo v premislek vzorce za bodoče širše kontinentalne odnose. Tu je bilo že dolga desetletja v igri načelo federacije, ki temelji na izvirni suverenosti držav, ki suverenost zveze sestavljajo s tem, da del svojih suverenih kompetenc prenašajo na zvezne organe. To je danes vse bolj praktičen problem Evropske skupnosti. Celotno negativno izkušnje, ki so se pokazale v tem pogledu pri federacijah na vzhodu, prav posebej jugoslovanske, kjer je to vprašanje bilo celo teoretično najbolj izostreno, so vrednota, ki je pomembna tudi za evropski zahod, še bolj pa za pričakovano evropsko celoto. Zelo očiten primer je v tem smislu vloga notranjih državnih meja v okviru nekdanje sovjetske in še posebej jugoslovanske federacije. Te notranje meje so bile rezultat učinkovanja dolgoročnih etničnih, kulturnih, celo gospodarskih struktur, in stoletnih demokratičnih prizadevanj prizadetih narodov, predvsem nevladajočih. Te meje niso bile preprosto rezultat muhavosti komunistične politike. One očitno ostajajo, recipirane v helsinški sistem, organski element demokratičnih odnosov. Že zato je njihov nastanek in njihovo funkcioniranje vprašanje, ki mora dobiti svoje mesto v celoti evropske politične znanosti, če hoče ta biti oboje, evropska in znanstvena. In nihče ne more izključiti, da ta izkušnja ne bo nekoč aktualna celo za državne strukture na zahodu. Nadaljnja pridobitev vzhodno in srednjeevropske izkušnje, potrebna obravnave s konvergenčnega stališča, zadeva pomen in vlogo malih nedržavnih narodov. To je star evropski problem, to ni problem, ki bi nastal z razvojem po letu 1989.

Pet let po drugi svetovni vojni je znani zahodnonemški katoliški mislec Walter Dirks svaril Nemce, ki so tedaj bili v procesu obnavljanja demokracije na ruševinah nacifašizma, naj se ne vdajo tedaj zelo močnim težnjam, da bi preprosto obnovili, restavrirali, odnose, kakršni so obstajali v nekdanji weimarski Nemčiji. Svaril je pred "restavrativnim značajem epohe", kot pred napačno in nevarno usmeritvijo. Restavriranje pomeni ponavljanje, ponavljanje porazne zgodovine: "Obnoviti" svet, ki se je bil sam razdejal, pomeni prav gotovo obnavljati svet, v katerem spet tiči kal zla." ("Der restaurative Charakter der Epoche", Frankfurter Hefte, 1950.) Očitno je treba danes podobno svarilo izreči tudi na vzhodu, vendar z dopolnilom, da v določeni meri velja tudi glede tendenc, da bi preprosto nadomestili realni socializmem s sodobnimi zahodnimi vzorci. Ideja konvergence ima določeno aktualnost kot sredstvo ali kot način preprečevanja tako napačnih restavrativnih ali preprostih substitutivnih namer. Naša doba je označena kot doba "po" (post) in to v vseh smislih, ne samo v enem samem. To ni doba "ante". Tudi nacionalizmi ne bi smeli biti pri tem izjema.

V drugi svetovni vojni so nacionalizmi malih (ali bolje, nevladajočih) narodov v vzhodni in srednji Evropi bili vir tako odpora okupacijskim silam nacifašistične Osi, kot tudi sodelovanja, prostovoljne kolaboracije z njimi. (Prim. John A. Armstrong, Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe. The Journal of Modern History, 40/3, 1968, 396-410.) Primere nacionalistične motiviranosti za sodelovanje z okupanti nahajamo v stvaritvah Osi, kakršne so bile Slovaška, Neodvisna Država Hrvatska, velika Bolgarija, velika Albanija, protiruska kolaboracija v Ukrajini in tudi med nekaterimi drugimi narodi v zasedenih delih Sovjetske zveze.

Poseben primer je kolaboracija srbskih četnikov, pri katerih se v motivaciji kombinirata celo dve nasprotujoči si vrsti nacionalizmov, obe zvezani seveda tudi z antikomunizmom. Prvič, četniki so iskali zaščito pri italijanskih okupantih pred ustaškim uničevanjem srbskega ljudstva na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini pa tudi v Sandžaku. Dru-

gič, sodelovali so z nemškimi okupacijskimi silami proti Titovim partizanom iz antikomunističnih razlogov. In tretjič, vojskovali so svojo kolaborativno vojno tudi zato, da bi preprečili obnovo jugoslovanske države na temelju pravice vseh narodov Jugoslavije do samoodločbe, ker bi to ogrozilo srbsko hegemonijo v državi.

Prizorišče okupirane Jugoslavije je dalo po drugi strani tudi zelo pomembno izjemo glede prej omenjene izkušnje, da so nacionalizmi pomenili motivacijo za kolaboracijo pri nekaterih malih, brezdržavnih narodih, ki so si v Hitlerjevem novem redu mogli obetati državno priznanje. Kolaborativne strukture v Sloveniji so izjemne po tem, da so tvegale prostovoljno pridruženje italijanski in nemški armadi, ki sta bili trajno zapleteni v vojskovanje proti slovenskemu odporu, ne zato, ker bi to bilo obetavno za slovenski nacionalizem. Prav nasprotno! Za prostovoljno oboroženo in politično policijsko kolaboracijo z narodnimi sovražniki so se odločile pretežno iz razlogov napačno razumljenega katoliškega antikomunizma, v njihovi lastni fundamentalistični interpretaciji. Ko so se na ta način bojevale proti slovenskim partizanom, so se smatrale za udeleženske v križarski vojni proti boljševizmu, čeprav je bila Hitlerjeva in Mussolinijeva Os tista, ki je takšno vojno razglasila. Takšno obnašanje so tvegale kljub dejstvu, da so sile Osi okupacijo kar od prvega dne, še pred napadom na Sovjetsko zvezo, izrabile za nasilno uničevanje slovenskega naroda kot takšnega. O fundamentalistični samovolji je mogoče govoriti, ker je znano, da v tistem času Vatikan nikakor ni bil pripravljen privoliti, da bi kljukasti križ obveljal kot križ, ki bi pod njim bilo mogoče voditi kakršno koli že križarsko vojno. (*Le Saint Siège et la Guerre en Europe. Actes et Documents du Saint Siège Rélatifs a la Seconde Guerre Mondiale, Vol.1-11.- Cft. Hansjakob Stehle, Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975, München-Zürich, 1975.- Glej spis o tem zgoraj.*)

Slovenska izjema samo potrjuje splošno izkustveno pravilo, da je nacionalizem motor, ki je vedno v teku. Nobena demokratična politika si ne more privoščiti, da bi ga prezrla. Vendar je zelo pomembno, da se zaveda, da se ta motor lahko v določenih okoliščinah zavrti tudi

nazaj. Treba je z njim ravnati zelo previdno in skrbno. In še manj se ga je mogoče kar samovoljno iznebiti. To se da narediti le tu in tam in izjemoma. Za kratke časovne odlomke ga je mogoče potlačiti pod površje z argumentom kake ideološke prioritete. Že navedenemu primeru slovenske protinacionalne, ideološko pogojene funkcionalne kolaboracije, lahko dodamo primer slovenskih in hrvaških komunistov. Le-ti so skrčili ali omejili svoj nacionalizem zaradi ideoloških razlogov, ko so svojo politiko prilagajali jugoslovanskemu revolucionarnemu centralizmu v prvih letih nove Titove federativne Jugoslavije. Oba primera bremenita napredovanje demokracije danes. Prvi resno ovira razvoj moderne krščansko demokratične politike v Sloveniji, saj je na delu kot prizadevanje, da bi tak proces pomešali z rehabilitacijo militantne kolaboracije. Drugi pa otežkoča realno oceno storitve slovenske rezistence, narodnoosvobodilne vsebine in pomena te storitve za neodvisno in demokratično Slovenijo danes, ovira vključitev te izredne storitve naroda v njegovo zrelo državno zavest.

Dva splošna dejavnika sta stala ob zibeli revolucij na vzhodni strani Evrope. Poleg prevladujočega pomanjkanja demokracije v značaju režimov, ki so bili tukaj na oblasti pred 1939. letom, sta tukaj učinkovala splet nerešenih narodnih vprašanj in pa nujnost upirati se vojni z vojno. Zato morata biti najbolj pomembni in odločni potezi avtentično evropske politike v razmerju do stabilne demokratične prihodnosti vzhodne Evrope, prvič, polno priznanje pravice narodov do samoodločbe in, drugič, učinkovito preprečevanje situacij, v katerih bi ta pravica znova mogla biti dosegljiva ali ohranljiva samo v razmerah neke vojne. Če bo Evropa sposobna zajamčiti spoštovanje teh dveh temeljnih pravil, potem bo demokratični razvoj bolj zagotovljen v njej kot celoti.

Analitično oko mora zaznati še en razloček med malimi narodi v območju nekdanjega "realnega socializma". Nekateri med njimi so bili prizorišče avtonomne narodne in socialne revolucije. V njihovem primeru sistem ljudske demokracije po drugi svetovni vojni ni bil pretežno kak uvoz, prinesen v deželo na bajonetih Rdeče armade. Ni

treba pozabiti, da je takšen uvoz bil v tistem času mednarodno dopuščena procedura, seveda v primeru, da je ostajal v okviru tajnih delitev območij vpliva med velikimi zavezniškimi državami v Evropi. Tajna pogodba med Winstonom Churchillom in Josifom Džugašvilijem Stalinom iz Jalte je morda zadnji in najbolj daljnosežen med mnogimi sadovi klasične tajne diplomacije velikih držav, postopka, ki je bil nekoč tako sam po sebi umeven in normalen v njihovem razmerju do malih evropskih narodov. Ena izmed zgodnjih posledic te pogodbe je bilo reagiranje tistih prizadetih malih narodov, kjer so bili avtonomni revolucionarni procesi v teku, hkrati pa v nasprotju s tajno pogodbo. Takšno reagiranje pomeni državljanska vojna v Grčiji. In ker se ni prilagodila tej pogodbi, je bila Titova Jugoslavija zapletena zelo zgodaj v posebno, toda strašno mrzlo vojno s Stalinovo Sovjetsko zvezo, ki se je na srečo končala s prvo razpoko v berlinskem zidu, celo prej, predno je ta zid bil tvarno sezidan. Zelo zgodaj je železna zavesa izginila na jugoslovanskih mejah z Italijo in Avstrijo. Obe zdaj neodvisni državi, Slovenija in Hrvaška, še do današnjega dne čutita prednosti, ki izvirajo od tega zgodnjega posebnega razvoja jugoslovanskega socializma. Že desetletja sta njuna sistema odprta in izpostavljena demokratičnim vplivom in tržnemu gospodarstvu z zahoda. Danes se je vsa vzhodna Evropa iznebila železne zavesa in se lahko udeležuje toka idej in inovativnih dejavnosti. Vse to je vir izrednega pomena za upanje in stabilnost. Bilo bi skrajno nevarno za Evropo, če bi se to upanje izjalovilo v primeru, da bi naraščajoče sile sovraštva do tujcev znova razprle železno zaveso, tokrat z zahodne strani. Še neprimerno bolj uničujoče bi bilo, če bi se zid postavil na slovenskih in hrvaških mejah nekdanje Jugoslavije, kjer je bil neznan že skoraj trideset let.

Pa vendar se po drugi strani zdi, da so narodi, ki so doživeli svojo lastno, pristno revolucijo - to so republike nekdanje Jugoslavije pa tudi Albanija - danes "nagrajeni" z bolj trajnimi in globljimi težavami in nemiri, kot vsi drugi vzhodni narodi. Prav oni so posebno obremenjeni s težavami nacionalističnega značaja. Ta pojav bi bilo treba

šele razložiti. Toda med vzroki je vsaj eden očiten zgodovinarju jugoslovanske revolucije. Ta revolucija se je pojavila in uresničila ne samo zato, ker je Jugoslavija pred fašistično okupacijo bila nezadostno razvita dežela s sramotno nedemokratskim in korumpiranim režimom, pa v zvezi s tem bogata s socialnimi spopadi. Uresničila se je predvsem zato, ker je bila to mnogonarodna država z zaostrenimi, nerešenimi narodnimi problemi. Jugoslovanska revolucija, ki je prodrla v teku osvobodilne odporiške vojne, in ki se je končno uresničila po vojni, je bila v svojem temelju revolucija malih narodov in njihovega boja za enake pravice in za učinkovito modernizacijo. Današnja vojna, ki divja na nekdanj jugoslovanskih tleh, ni v prvi vrsti posledica zgodovinskega socialističnega sistema in režima, pač pa je to učinek narodnih vprašanj, katerih ta sistem konec koncev vendarle ni bil sposoben rešiti. In to kljub spodbudam in podpori, ki jih je ta sistem dobival v svojem času iz tokov demokratičnih prizadevanj znotraj teh istih narodov. Končna izjalovitev upov, ki je do nje ta sistem pripeljal, je še celo bolj zaostрила spopade med nacionalizmi posameznih narodov in odprla vse stare rane pa tudi spodbudila nekdanj poražene nacionalistične kolaboracioniste in njihove med seboj uničujoče se nacionalne ambicije. To je dejstvo. Toda dejstvo je tudi, da ta sistem ni sam po sebi ustvaril teh njihovih razlik in med seboj uničujočih se poželenj, vseh njihovih podedovanih, skrajno dvomljivih postopkov delovanja.

Mednarodno priznanje Slovenije in Hrvaške, pa nato tudi drugih republik nekdanje Jugoslavije, kot neodvisnih držav, je kljub temu prodor, ki je bistvenega pomena ne samo za prizadete narode, temveč tudi za Evropo in celo širši svet. Pomen tega dogodka ni mogoče meriti z velikostjo posameznih novih držav. To je pomen, ki ga prisojamo uresničevanju nekega kardinalnega splošnega načela, ki se s tem spreminja v določeno pravilo mednarodnih odnosov, v pravilo evropskega življenja. Pred dvema stoletjema je francoska revolucija poudarila načelo suverenosti naroda, pravico narodov do samoodločbe. Vse dozdaj je to načelo ostajalo pravica, ki je sicer razglašena, vendar brez jasnega, mednarodno določenega, spoštovanega in sankcioniranega

pravila izpeljave. Ostajalo je pravica, katere uveljavitev je bila odvisna od zmožnosti prav tistega subjekta, ki jo je terjal zase. Po 1989.letu in odhodu mrzle vojne v zgodovino se je ta stoletni vprašaj predstavil pred evropsko politiko kot nujno, pereče vprašanje. Namreč, ali lahko tisti nekdanj socialistični narodi, katerih obstoj je v revolucionarnem procesu uveljavljeno in očitno dejstvo, ki pa dozdej še niso bili opremljeni z mednarodnopravno vsestransko priznano samostojno državnostjo, marveč so bili nosilni subjekti dosedanje socialistične federacije, ali lahko takšni narodi postanejo subjekti prihajajoče kontinentalne skupnosti narodov? Ali so lahko po svoji izkazani demokratični samoodločbi udeleženi v njej z lastnostjo posebnih držav? In kako je to mogoče napraviti?

Praviloma so prizadeti samo mali narodi, čeprav vsi med njimi niso majhni. Niso takšni n.pr. Ukrajinci. Prvi pogoj je seveda, da se prilagajajo določenim demokratičnim, človeškim in gospodarskim pravilom, ki sestavljajo temelje evropske skupnosti in jih je ta, ko je šlo za republike nekdanje Jugoslavije, že taksativno naštel. Ali si lahko ti narodi prizadevajo, da bi postali njen del kot države sami za sebe? Vse vlade, ki so pred kratkim, potem ko so ugotovile, da ta republika nekdanje Jugoslavije izpolnjuje poprej naštete pogoje, priznale državnost Slovenije (in to ravno Slovenije!), so na to vprašanje odgovorile prav jasno: Vsak narod, celo najmanjši (slovenski), ima pravico - na temelju svojega revolucionarno pridobljenega državnega položaja v federaciji, ki je prenehala obstajati in na temelju lastne demokratične samoodločbe, uresničene na plebiscitu, korektnem po mednarodnih pravilih - stopiti v mednarodno skupnost z lastnostjo samostojne države in vse druge države ji ne morejo s stališča interesov demokratične kontinentalne skupnosti in solidarnosti odtegniti svojega priznanja. Na kolesa mednarodne integracije priteka voda po različnih žlebovih. Priznavanje politične sposobnosti omenjenih narodov v obliki njihove lastne državnosti, je eden izmed teh žlebov. Ta pojav ni v protislovju s splošnim procesom mednarodnega združevanja, to je dandanes eden izmed predpogojev zanj. Vsekakor pa je ta pojav v protislovju s pra-

starim političnim postopkom, ki so ga močne države tako pogosto uveljavljale v svoji politiki, namreč s proslulim postopkom "divide et impera". Kajti to ni delitev, temveč je to subjektivizacija kot izhodišče za nujno integracijo. Ta je danes sprejemljiva samo, če je v svojem bistvu demokratična. Subjekt pa je predpostavka demokracije.

In še kratek odstavek "pro domo sua". V zgodovini moderne Evrope narodov je treba Slovence videti kot najbolj tipičen primer naroda, ki se je oblikoval brez opore na svoje podedovane državne strukture in brez sicer obveznih starih, zgodovinskih pravic. Edini očitni argument v njihovih rokah je bilo na začetku tisto, kar so njihovi nasprotniki posmehljivo imenovali "Magna Charta neke slovnice". Dokazovali so se z lastnim ljudskim in knjižnim jezikom in s temeljno kulturo, ustvarjeno v njem. Toda v 19.stoletju so njihova in prizadevanja podobnih malih narodov pridobila jasne poteze in kakovost boja za človekove pravice. Rojstvo modernega slovenskega naroda, njegova emancipacija med drugimi narodi in končno mednarodno priznanje njegove neodvisne državnosti pred komaj nekaj meseci, vse to pomeni posebno poglavje v zgodovini boja za človekove pravice. Prav dejstvo, da so Slovenci učinkovito postavili svoje vprašanje Evropi in dejstvo, da so navsezadnje, po stoletni zavestni in močni narodni dejavnosti in ustvarjalnosti končno uspeli doseči pozitiven odgovor, pomeni morda njihov najbolj pomemben prispevek k napredku in humanizaciji evropske civilizacije, ki v modernih časih postaja vse bolj tudi civilizacija narodov, velikih in tudi malih, na poti k solidarnosti in demokratični integraciji. Spoštovanje tega odgovora bo za vse pomenilo, tako upamo, močan dejavnik evropske stabilnosti in varnosti pred vsakršno posebno svojevoljo in pred enostranskim vplivanjem v mednarodnih odnosih.

Prebrano 7. maja 1992 na posvetu univerze v Bologni o vprašanjih vzhodne Evrope. - Delo, 20. in 27. junij 1992.

SUMMARY

Slovenia's transition in the years 1989-1990 from its own basically Titoist style of realsocialism (self-management in industry and public services, a modified monopolistic position of the League of Communists in government, open frontiers) into a pluralistic democracy created turmoil in public opinion about many issues in spite of the fact that the transition proceeded consensually and peacefully. Controversies became especially strong regarding historical events connected with the years 1941-1945 when the country, then an integral part of the Kingdom of Yugoslavia, was occupied by the forces of the Fascist Axis - Germany, Italy and Hungary - and divided among them with the basic common aim of annihilating the political, cultural, and even to a certain extent the physical presence of the Slovene people and to incorporate their respective occupied portions of Slovene (Yugoslav) territory into their own states. Controversy arose about the role of the Slovene resistance movement which was established in the framework of the pluralistic but actually Communist-led Liberation Front and whose activity resulted in freeing the country from the enemy, in founding a Slovene state joined with other states in a new Yugoslav federation, in establishing a revolutionary Communist regime, and in achieving a substantial correction of state frontiers with Italy closer to ethnic lines. A corresponding controversy also developed regarding the role of the voluntary and organized Slovene collaboration undertaken by part of the prewar governing political party structures and their elites who, inspired mostly by factions of the Catholic bloc, opposed the active Slovene resistance in the name of anti-Communism, and decided to collaborate with the occupiers in the military and political spheres, including political police. At the end of the war, this antagonism resulted in the utmost bitter consequences for the collaborationists (the emigration of many civilians and the physical annihilation of the bulk of their armed forces, turned back from Austria at the decision of the British Allies). The effect of these tragic conflicts and especially of the cruel actions of the then victorious regime, which can by no means be legally justified, was a deep split in the minds of Slovenes. The delayed but final historic failure of the revolution, the transition to a pluralistic democracy, and the subsequent vote

against the existing socialist system created an occasion when it became more evident than ever that the period of nearly half a century which had elapsed since World War II had not been long enough to overcome the cleavage between the divided standpoints inherited from the war period of many Slovenes. On the contrary, the controversies flared up with new searing heat. An avalanche of recriminations, predominantly from the once defeated and now triumphant side, nearly succeeded to turn upside-down the till then prevailing historical picture. Speakers for the now triumphant side tended to interpret the collaboration with the Axis occupants - of which they had once taken the chances - as a deed in line with the victory of the West over Communism in 1989 and claimed that their anti-Communism, allied to that of Mussolini and Hitler, should be historically judged as basically identical to the very same notion of democracy, which finally prevailed in the whole of Europe after 1989. - This book presents the results of the author's studies, undertaken in the years 1990-1992 on some aspects of the controversial points. The author attempts to methodically point out the broader European frame of reference for specific developments in occupied Slovenia in order to make a scientific discourse on them easier. The introductory chapters (1 - 2) present the author's general views on the question of "national reconciliation" which is generally accepted as an essential precondition for present and future democratic life in Slovenia. In order to bear fruit, this general consensus should be based on a fuller knowledge of the past, not on biasing it. Chapter 3 summarizes the results of comparative historical studies on the relationship between resistance and revolution in Mediterranean countries (including the case of Yugoslavia) carried out by a group of Western scholars. Chapter 4 is a review of the attitudes of the Catholic parties to the radical right and to democracy in the period before the military defeat of Fascism as seen by some prominent Catholic historians, especially German. Chapter 5 might be seen as the core of the book. It attempts to analyse the relationship between (a) the national revolution, carried by the real and truly pluralistic Slovene resistance, (b) the socialist revolution, an aspiration primarily of the Communists but also a leading force within the Slovene resistance, which was an autonomous and to some extent original part of the Yugoslav partisan movement but which also developed under the influence of the concepts and changing tactics prevailing in the central Communist leadership of Yugoslavia, and (c) the a priori anti-Communism, primarily of the leading factions of the Catholic party. This attitude of non-cooperation with the Communists under any circumstances, not even in the resistance against the occupiers, was the fatal factor leading its supporters to the most intensive collaboration with the occupying forces. They saw collaboration as an ideologically legitimate means, possibly temporary, to prevent any revolution. This collaboration, however, was not a conflict of two

parties within one state, not even inside some new Slovene quisling state since the German and Italian occupiers were not willing to apply the model of Croatia or Slovakia in the case of Slovenia. It was carried out formally as the taking of sides in the international war between the Axis occupiers and Yugoslavia. Nevertheless, it is a fact that the motives leading to it were similar to motives which usually lead conflicting parties to a civil war. The Slovene resistance, on the other hand, was basically a most intense and effective struggle for national independence against the occupiers and it does not lose this character because it was connected with revolutionary tendencies. In the same way, the voluntary collaboration cannot lose its character because it was meant to oppose the revolution as an imminent danger, already present through a number of acts inspired by revolutionary terrorism. It is obvious that both behaviours, their problematic sides especially, were connected one with the other all the time and in both directions, one being the consequence of the other and vice versa. Not the counter-revolutionary motives in themselves but the fact that they took the form of fighting the one and only resistance of their own people by means of extremely direct and unconditional collaboration was among the reasons why the Communists could gain through their involvement in the resistance movement such broad political support of non-Communist patriots who were not prepared to identify themselves with what they saw as national treason. Chapter 6 attempts to bring precision to the polemics about the beginnings and character of the Liberation Front. Chapter 7 deals with the arguments of the radical Catholic right against any cooperation whatsoever with the Communists and confronts the support of the Catholic hierarchy in the Italian occupied part of Slovenia for this position with the evidence found in many recently published documents on Vatican policy during World War II. After Hitler's invasion of Soviet Russia, the Vatican firmly rejected any possibility of categorizing the war as a defence of Christian Europe against Bolshevism, i.e., of supporting Germany's war against Soviet Russia as an anti-Bolshevik crusade. At the request of the U.S. President F.D. Roosevelt, the Vatican made it clear that the interdiction on cooperation with the Communists imposed on Catholics in the Papal Encyclical of 1937 could not be interpreted as binding in the present war situation. Chapter 8 draws into the comparison the case of the Croatian Metropolitan A. Stepinac. Chapter 9 gives a short survey of the political character of the Slovene People's Party, founded abroad after the war by political emigrants. Chapter 10 reproduces some points from the memoirs of a decidedly non-Communist Slovene intellectual from the Liberal bloc who could neither support the Liberation Front nor join the collaborationists. Chapter 11 presents some of the author's comments on a discussion, carried out by a group of historians, of the Slovene resistance and its opponents. Chapter 12 outlines the historical

relationship of the Slovenes to Yugoslavia. And finally, Chapter 13 deals with the meaning of nationalism of small nations in the sense of their strivings for the right of self-determination and for Europe today.

The title of the book *Shadow of the Ajdovski gradec* (something like *Heathen's Castle*) is symbolic. It is taken from an epic poem written in 1836 by France Prešern. From the cruel times of the Christianization of the Slovenes, the poet takes the theme of a split opening within the nation and within its individuals as a consequence of the collision of times, civilizations, and ideologies, a split that, as tragic as it is, cannot be avoided but may be overcome by insight. Nevertheless, it always remains, throwing long shadows across the lives of new generations who must learn to live with them.

Translated by Wayne J. D. Tuttle

KAZALO

Uvod	3
1 Odgovor na anketo o spravi	9
2 Revizija zgodovine	19
3 Odpor in revolucija v sredozemskih državah	29
4 Katoliške stranke in demokracija pred zmago nad fašizmom	37
5 Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojavov antikomunizma	55
6 Ali je datum ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda zgodovinsko verodostojen?	91
7 Vatikan o svojem "molku" v 1941. letu	95
8 O knjigi o Alojziju Stepincu	141
9 Zgodovinska Slovenska ljudska stranka - Kaj hoče vrniti?	149
10 Spomini jeznega Slovence	165
11 Pogovor Naših razgledov o posvetu o Osvobodilni fronti	175
12 O kontinuiteti slovenskih narodnih odločitev	189
13 Nacionalizem malih narodov in prihodnost Evrope	207
Summary	219

Janko Pleterski
Senca Ajdovskega gradca
O slovenskih izbirah v razklani Evropi

Samozaložba

Namizno založništvo
Milojka Žalik Huzjan

Tisk
Tiskarna Pleško

Naklada
800 izvodov

Ljubljana 1993

Delo je sofinanciralo Ministrstvo za znanost in tehnologijo
Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

949.712"19"(081)
930.1(497.12)

PLETERSKI Janko

Senca Ajdovskega gradca : o slovenskih izbirah v rezklani Evropi / Janko
Pleterski. - Ljubljana : samozal., 1993

33551616

Po mnenju Ministrstva za kulturo R Slovenije št. 415-170/93 mb z dne 23. 2. 1993, sodi publikacija med proizvode za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

